

**ANADOLU
MEDENİYETLERİ
MÜZESİ
1995 YILLIĞI**

**T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI
ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ**

ANKARA 1996

ISBN 975-7523-20-8

A.2639

**ANADOLU
MEDENİYETLERİ
MÜZESİ**

1995 YILLIĞI

1996 ANKARA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
PREFACE.....	5
ULUS KAZISI 1995	
İ. TEMİZSOY - Arkeolog, M. ARSLAN - Arkeolog, M. AKALIN - Arkeolog, M. METİN - Arkeolog - Anadolu Med. Müzesi	7
KÜLHÖYÜK KURTARMA KAZILARI	
İ. TEMİZSOY - Arkeolog, Vahap KAYA - Arkeolog, Nusret ÇETİN - Arkeolog - Anadolu Med. Müzesi	37
SİNAP FORMASYONU KURTARMA KAZILARI 1995 SEZONU RAPORU	
Prof. Dr. Berna ALPAGUT	89
KİSTOPHORİK İZMİR DEFİNESİ	
M. Teflik GÖKTÜRK - Arkeolog - Anadolu Med. Müzesi	97
YENİKENT ESKİBUCUK KÖYÜ DEFİNESİ	
Tahsin SAATÇI, Arkeolog - Anadolu Med. Müzesi	114
GEÇ ROMA DÖNEMİNE AİT ÇOK NADİR BİR SIKKE (MARTINIAUS M.S. 324)	
Nilgün SİNAN - Arkeolog - Anadolu Med. Müzesi	177
İNSAN BAŞI ve YUMRUK BİÇİMLİ BİR GRUP MÜHÜR İLE BİR İĞNE	
Remzi YAĞCI - Arkeolog (MA) - Anadolu Med. Müzesi	181
ANKARA - BEYPAZARI, YALNIZÇAM KÖYÜ ÖREN YERİ MİDİR ?	
Tulga ALBUSTANLIOĞLU - Arkeolog - Anadolu Med. Müzesi	215
BİR HİTTİ MÜHÜRÜ HAKKINDA	
Dr. Burhan BALCIOĞLU - Müze Araştırmacısı - Anadolu Med. Müzesi	232
M.Ö. I. BINDE DOĞU ANADOLU VE KUZEYBATI İRAN TARİHİ COĞRAFYASI	
Serhan GÜNDÜZ - Arkeolog (MA) - Anadolu Med. Müzesi	234
ALACA HÖYÜK SFENKSLİ KAPI	
HEYKELTRAŞLIK ESERLERİNİN TARİHLENDİRİLMESİ	
Dr. Hatçe BALTACIOĞLU - Arkeolog	274
NEW OLD ASSYRIAN MARRIAGE CONTRACTS	
Prof. Dr. Paul GARELLI - Cécile MICHEL	295
İSİNLİ LİPİT - İŞTAR'IN ANKARA'DA BULUNAN BİR KİL KONİ KİTABESİ	
Dr. Norbert KARG	303
AKHAEMENİD CEM KASELERİ ve MİLAS MÜZESİ'NDEN YAYINLANMAMIŞ İKİ ÖRNEK	
Dr. Emel ERTEN YAĞCI	312
GORDION FURNITURE CONSERVATION, 1995 SEASON PRELIMINARY REPORT	
Prof. Dr. Elizabeth SIMPSON - Director - Gordion Furniture Project	327
DOĞU ANADOLU'DA MADENCİLİĞİN DOĞUŞU ve GELİŞİMİ	
Alberto PALMIERI, Kemal SERTOK, Andreas HAUPTMANN, Karsten HESS	341
1996 YILI ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ KONFERANSLARI	367

**BU YILLIĞI
YAYINA HAZIRLAYANLAR**

Vahap KAYA
Nusret ÇETİN
Halil DEMİRDELEN

FOTOĞRAFLAR
Behiç GÜNEL
Hüseyin ŞEN

Bu yıllığın basım masrafı
Anadolu Medeniyetlerini Koruma ve Yaşatma Derneği
tarafından karŐılanmıŐtır.
Her hakkı mahfuzdur.

Dönmez Offset - Müze Eserleri Turistik Yayınları - Ankara
tesislerinde hazırlanmış ve basılmıştır.

ÖNSÖZ

Dr. Agâh Oktay GÜNER
Kültür Bakanı

Müzelerimiz, yüzyıllar boyunca bu topraklar üzerinde yaşamış insanların vücûda getirdiği kültür ve medeniyet ürünlerini korumak ve gelecek nesillere aktarmak görevini yerine getiren mekânlardır. Tarihî ve bedîî kıymeti bulunan eserlerin sergilendiği bu mekânların, nesilleri tarih mefkûresine ulaştıracak birer köprü vazifesi gördükleri de muhakkaktır.

Müzeler yakın zamanlara kadar kültür varlıklarının korunduğu ve sergilendiği yerler olarak düşünölmüş, başka bir fonksiyonu verilmemiştir. Ancak, buralarda, kültür varlıklarımızın tanıtılması için sergiler, kurslar, seminerler ve konferanslar düzenlemesi gerektiği fikri gün geçtikçe kuvvetlenmektedir. Bazı müzelerimizin bugün kültür, sanat ve eğitim merkezi halinde faaliyet göstermesi sevindirici bir gelişmedir.

Bununla beraber ilim adamlarının müzelerde ilmî çalışmalar yapmaları, aynı zamanda müzelere birer araştırma merkezi fonksiyonu kazandırmıştır. Bu topraklar üzerinde yüzyıllar boyunca yaşamış insanların sosyal, siyasî ve iktisadi hayatlarının ortaya çıkartılması, kültür değerlerimizin tanıtılması ve gelecek nesillere intikali için müzelerde yapılacak ilmî araştırmalara ihtiyaç bulunduğu bir gerçektir.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi, muhtelif sebeplerle Ankara'ya gelen yerli ve yabancı misafirlerin ziyaret ettiği müzelerdendir. Bu müzemiz, sergilediği eşsiz koleksiyonlar yanında ilmî kazı ve araştırmaları da yürütmekte, konferans, sergi ve konser gibi kültür faaliyetleri ile bölgede örnek bir müzecilik hizmeti vermektedir.

Bu yıl Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin kuruluşunun 75'nci yılıdır. Müze yayınları arasında onuncu sayısı yayınlanan "Müze Yıllığı" yurtiçi ve yurtdışında konu ile ilgili pek çok enstitü, üniversite ve müzeye ulaştırılacaktır. Türk müzeciliği hakkında bilgi verilmesi açısından "Müze Yıllığı"nın onuncu sayısının Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin kuruluşunun 75'nci yılında yayınlanması daha başka bir mânâ taşımaktadır.

Yılığa makâle veren araştırmacılara ve basımının gerçekleştirilmesinde emeği geçenlere teşekkür ediyor, bu tür güzel çalışmaların devamını diliyorum.

PREFACE

Dr. Agâh Oktay GÜNER
Minister of Culture

The principle role of museums is to serve as places that are intended both to preserve these remains and to pass them on to future generations. It is also true that museums, by exhibiting objects of historical and artistic importance, see it as their duty to act as a bridge between the present and the past.

Until recently it was regarded that the only purpose of museums was to preserve and display our cultural heritage. However, a more progressive view of museums puts an increasing emphasis on the use of special exhibitions, seminars and conferences in order to present this heritage. It is pleasing that some museums in Turkey have already developed into resource centres for culture, art and education.

At the same time museums have come to serve as research centres, where scholars are able to carry out academic work. It is essential that museums provide such opportunities for research so that a better understanding of the social, political and economic aspects of our country's long history can be achieved and so passed on to future generations.

The Museum of Anatolian Civilizations is one of the main attractions for people who come to Ankara for numerous different reasons both from elsewhere in Turkey and from abroad. This museum, as well as having an unparalleled collection of exhibits, carries out archaeological excavations and surveys. At the same time, by holding cultural activities such as conferences, special exhibitions and concerts, it serves as a prime example for the whole of the Ankara region of the role that museums should play in the community.

This year the Museum of Anatolian Civilizations celebrates its 75th anniversary. As part of this celebration the Tenth Museum Yearbook has been made into a special issue that will be sent out to the relevant research institutes, universities and museums both in Turkey and abroad. It contains a series of important articles illustrating the various aspects of the museum's work.

I wish to thank all those who have helped in the production of this fine volume, and I hope that such excellent work will long continue.

ULUS KAZISI 1995

İlhan TEMİZSOY, Arkeolog
Melih ARSLAN, Arkeolog
Mehmet AKALIN, Arkeolog
Mustafa METİN, Arkeolog

Ankara İli, Altındağ İlçesi, Ulus Mevkii, 6101 ada 2 parselin (Eski Ulus Şehir Çarşısı) batısında Sümerbank, doğusunda Zincirli Camii ve Gelirler Genel Müdürlüğü binası, kuzeyinde Julian Sütunu ve Valilik binası, güneyinde ise Anafartalar Çarşısı bulunmaktadır. (Resim.1)

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü denetiminde ve yukarıda belirtilen yerde yeni yapılanma öncesi 1995 yılı içinde masrafları arsa sahiplerince karşılanmak üzere sondaj kazısı yapılması Bakanlığımızca uygun görülmüştür. Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü İlhan TEMİZSOY başkanlığında, A.Ü. D.T.C.F. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Kürsüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Başkanı Prof.Dr.Cevdet BAY-BURLUOĞLU'nun bilimsel danışmanlığında yürütülmesi kararlaştırılan çalışmalar 30 Mart 1995 tarihinde başlamış ve 20 Temmuz 1995 tarihinde tamamlanmıştır. Çalışmalara; Anadolu Medeniyetleri Müzesinden Arkeolog Melih ARSLAN, Arkeolog Mehmet AKALIN, Arkeolog Mustafa METİN, A.Ü. D.T.C.F. Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi Musa KADIOĞLU, Eskişehir Anadolu Üniversitesinden Uzman Tolga TEK ve Oğuz ALP, A.Ü.D.T.C.F. Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Elif UĞURLU, öğrenciler; Işıl BAYRAKTAR, Seda BULUT, Burçak DELİKAN, Özgün AKALIN, Nurgül BUDAK, M.Nadir AKAR, Nursel KAYA, Çiğdem GENÇLER, Özlem KARAYEL, Seda KARAÖZ, Alptekin ORANSAY, Okan KOŞUN, Baki DEMİRTAŞ, Aydın DOĞANÇAY, Betül ŞAHİN, Ayşegül GÜRGEZOĞLU katılmıştır. Kendilerine teşekkürü bir borç biliriz.

Kazı alanının da içinde bulunduğu (Ulus Mevkii) Ankara'nın ilk

çağlarda kuruluşuna ilişkin Antik Dönem yazarlarının ifadelerine ve gelişimine kısaca değinmek istiyoruz.

M.Ö. III. yüzyılda yaşamış aslen Mısırlı bir rahip ve alim olan ve "Karya Tarihi" adlı eserin yazarı Aphrodisias'lı Apolloniyos, Ankara'dan bahsederken "Galatların M.Ö. 278 yılında Bosphoros (İstanbul Boğazı) yoluyla, Trakya'dan Anadolu'ya geçip Pontus Kralları ile birlikte, İskender'in komutanlarından Ptolemaios hanedanından gelen Ptolemaios II Philadelphos komutasındaki Mısırlılara karşı savaşarak, Mısırlıları yenilgiye uğratmış ve bu galibiyete karşılık, Pontus Krallarınca Galatlara ödül olarak yerleşmek için arazi verdiklerini" söylemektedir. Galatlar verilen topraklarda üç kent kurmuşlardır. Bunlar Ankyra, Pessinus ve Tavium'dur. Yine M.Ö. 69-M.S. 19 yılları arasında yaşamış Strabon, M.Ö. 50 yıllarında kaleme aldığı eserinde Q.Kurtius Rufus (İskenderin M.Ö. 333 yılında Ankaradan geçtiğini ifade etmiştir.), M.S. 95-175 yılları arasında yaşayan Arrianos ve M.S. II. yüzyılda yaşamış olan Pausanias ile Justinian I (M.S. 527-565) zamanında yaşayan Stefan Büzantinos, Gaius Plinius Sekundus ve M.S. I. yüzyılda¹ yaşamış Herakleya'lı Memnon eserlerinde Ankara'dan bahsetmektedirler.

Apolloniyos'un açıklamalarına karşın Pausanias, Ankara'nın, Gordios'un oğlu Midas'ın kurduğu bir Fryg kenti olduğunu ve kente ismini vermiş gemi çapasının Midas tarafından icat edildiğini ve kendi² zamanına (M.S. II.yy.) kadar Zeus Mabedinde bulunduğunu ifade etmektedir. Pausanias'ın söyledikleri daha mümkün gibi görünmektedir. Çünkü bugüne kadar Augustus Tapınağı'nın bulunduğu tepede³, Çankırıkapı höyüğünde⁴, T.T.K. binası temel harfiyatı esnasında yapılan kazılarda⁵ ana toprağın hemen üstünde Fryg kültürüne ait malzemeler elde edilmiştir. Bununla birlikte Anıtkabir civarında ve Fidanlıkta bulunan 20'ye yakın Fryg Tümülüsü ile istasyon⁶ inşaatı

1) ERZEN A., *İlk Çağda Ankara*, T.T.K. 1946, s:11-18

2) BULUÇ S., *İlk Çağda Ankara*, Ankara Dergisi 1991, cilt I, s:14

3) KOŞAY H.Z., *Ankara MAbedindeki Hafriyat*, Belleten 1939, 11/12 s:463

4) DOLUNAY N., *Belleten* 19,1941, s:261

5) KANSU Ş.A., *T.T.K. Binası Temel Hafriyatında Çıkan Seramikler Hakkında*, TTK VIII, 1979, s:19-23

6) ÖZGÜÇ T., *Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları*, Belleten X, 1946, s:572-597

esnasında ortaya çıkarılan ölü gömme ile ilgili Fryg malzemeleri bize Ankara-Ulus mevkiinde ilk yerleşimin Galatlardan daha önce Frygler tarafından kurulduğunu ve daha sonra M.Ö. III.yüzyılın ilk çeyreğinin sonundan itibaren Galatlar tarafından iskan edilmiş olabileceğini göstermektedir. Fakat Ankara'nın Midas'tan önce varlığı ise ayrı bir araştırma konusudur.

M.Ö. 8. yüzyılda Frygler döneminde kurulduğu varsayımı ile Ankara, Lidya ve Pers egemenliği sırasında (M.Ö. 7. ve 6. yy.) yaşamını sürdürmüş ve M.Ö. III. yüzyılın ilk çeyreğinin sonunda Galatların eline geçmiştir. Galatlar Pontus Kralı Büyük Mithridates VI'nın M.Ö. 63 yılında Romalılara⁷ kesin yenilgisine kadar geçen zaman içinde bazen Bergama Krallarının bazen de Pontus Krallığının yönetimini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Ancak Roma'nın yardımı ile birkaç kez bağımsızlığına kavuştuğu görülür. Ankara bu dönemde Galatya Birliğinin bir kolu olan Tektosak'ların başkenti idi. Daha sonra Roma'ya bağlı yöneticiler ile yönetilmeye başlanan Galatya, Augustus zamanında bir takım haklar elde etmekle birlikte Roma'nın bir ili haline geldi.

Ankara en parlak dönemini Roma İmparatorluğu içinde taşra örgütünün başkenti seçilmesiyle yaşamaya başlar ve bu gelişmişlik M.S. III. yüzyılın başlarına kadar devam eder. Fakat daha sonra bir miktar görkemini yitirse de Erken Bizans döneminde tekrar önemli bir merkez haline gelir⁸. Kısaca ilk kuruluşuna ve gelişimine değindiğimiz Ankara'nın en azından Galatlardan itibaren Ankyra ismini taşıdığını, Romalılar zamanında Metropolis, Sebaste Tektosagon, Neokoros ve Lamprotate gibi ünvanlar aldığını görüyoruz⁹. Daha sonra Ankara'nın ismi bazı Bizans kaynaklarında Ankagra, Orta Çağdan itibaren Avrupalı yazarlar tarafından Angora, İslami yazarlar tarafından yazılan eserlerde ise Engürü olarak geçmektedir¹⁰. Şu anda üstünde yaşadığımız topraklar Fryglerden itibaren sürekli iskan görmüş önemli bir merkezdir.

7) LEGUENNE F., *Galatlar*, TTK 1991, s:110-119

8) BULUÇ S., *İlk Çağda Ankara*, Ankara Dergisi 1991, cilt 1, s:16-19

9) ERZEN A., *İlk Çağda Ankara*, TTK 1946, s:72-73

10) BULUÇ S., *İlk Çağda Ankara*, Ankara Dergisi 1991, cilt 1, s:15

KAZI ÇALIŞMALARI:

Kaziya başlamadan önce bilimsel danışmanımız Prof.Dr.Cevdet BAYBURTLUOĞLU'nun önerileri doğrultusunda alanımızın kuzeydoğu köşesinde, güneydoğu köşesinde ve batı sınırında 5x10 m² lik üç adet sondaj açılması kararlaştırılmış ve çalışmalar başlatılmıştır.

Alanımızda daha önce Ulus Şehir Çarşısı bulunduğu için, bunun kalıntıları ekibimizi oldukça uğraştırmış ve çalışmaların gecikmesine neden olmuştur. Çarşının beton moloz artıklarının altında yine dolgu malzemesinden oluşan kalın bir toprak tabaka ile karşılaşmıştır.

Alanımızın kuzeydoğu köşesinde açılan açma A açması olarak, güneydoğu köşesindeki ise B açması olarak adlandırılmıştır. (Resim-1)

A açmasının üst tabakalarında beton molozlar kaldırıldıktan sonra dolgu malzemesi ve üstüste binmiş olarak geç devir duvarları bulunmuştur. Açmamızın sınırları içinde geç dönemde yapılmış ve alt tabakaları tahrip ederek derinleştirilen, dış kısmı su geçirmesin diye killi toprakla sıvanmış, yuvarlak ağızlı, moloz taşlarla örülü bir kuyuya rastladık. Bu kuyunun bulunduğu yerde 1960 lı yıllara kadar Kuyulu Kahve diye anılan bir kahvehanenin var olduğunu öğrendik. Yaklaşık 3.50 m.kotunda büyük blok taşlarla döşeli bir zemine ulaştık. (Resim-2)

B açmasında da üstteki moloz ve dolgu kaldırıldıktan sonra hemen hemen aynı kotta bir döşemeye ulaştık. Bu döşemenin üzerinde kuzey-güney yönlerinde antik su şebekesine rastladık. Bu arada dolgu malzemesinin içinden mimari elamanlar düşük ve dağınık durumda rastgele çıkmaya başladı. Bunlar daha sonra Roma Hamamına taşılmıştır.

A ve B açmalarında yakalanan döşeme kuzey-güney yönünde açılarak birleştirilmiştir. Bu döşemenin Roma Dönemine ait bir cadde olduğu anlaşılmıştır. (Resim-3)

Parsel boyunca kuzey-güney yönünde uzanan cadde 69 m.uzunluğunda, 5,80 m.genişliğindedir. Caddenin her iki yönünde 1.5 m.lik tretuvar blokları vardır. Caddenin batı kenarında cadde boyunca devam eden ve büyük kısmı tahrip olmuş Opus Sektile döşeli bir taban ortaya

çıkarılmıştır. Bu konuda yapılan araştırmada¹¹, Opus sektile döşeli tabanın Erken Bizans dönemine ait olduğu anlaşılmıştır. Opus Sektilenin büyük kısmı tahrip olmuş ancak az bir kısmı sağlam ele geçirilebilmiştir. Opus sektilenin altında ortalama 7 cm.kalınlığında bir horasan harç vardır. Opus Sektilenin bulunmadığı alanlarda kazı çalışmaları tamamlanmıştır. Burada Opus Sektile hakkında genel bir bilgi vermeyi uygun gördük. (Resim-4)

Roma döneminde kamuya açık ve özel yapılarda döşeme dekorasyonunun üç türü kullanılmıştır; Büyük mermer levhalar, mozaik ve küçük kesilmiş renkli mermer levhaların motif oluşturacak şekilde biraraya getirilmesiyle oluşturulan Opus Sektileye en erken Bergama'da Attolos'un evinde rastlamaktayız.

M.S. 6.yüzyıldan sonra genel olarak döşeme mozaiği kaybolurken Opus Sektile Orta Bizans döneminde Kiliselerin donatımında büyük ölçüde ortaya çıkar. Özellikle sık olarak beyaz mermer şeritlerden oluşan iç içe geçmiş daire formu geometrik süsler görülür. Erken Hristiyanlık dönemi Opus Sektile döşemesinin en önemli bir ayırıcı özelliği, büyük dikdörtgen yada kare alanların bölünmesi geniş mermer bandların yardımıyla olması ve doldurulması farklı kesilmiş mermer levhalardan oluşturulan ve düzenli olarak tekrarlanan motifler ile sağlanmasıdır¹².

Caddenin doğu sınırında bugünde halen işler vaziyette bir kanal bulunmaktadır. Bu kanal geç devir kuyusu ile bağlantılıdır. Geç devirde açılan bu kuyunun su kaynağını kanalımız sağlamış ve uzun süre kullanılmıştır.

Kanalın batı sınırında ortalama genişliği 1.50 m.olan ve tüm alan boyunca devam eden caddeye paralel ve kuzey-güney yönünde monumental bir duvar bulunmuştur. Bu duvar caddenin kenarında bir set görevi görmekte ve caddeyle bağlantılı Opus Sektile döşeli mekanlara geçişi sağlamaktadır. Ayrıca tretuvarı da taşımaktadır. Tretuvar cadde-

11) KADIOĞLU M., Ankara Ulus Kazısı Opus Sektileleri, 1995, seminer olarak verilmiş bir araştırma

12) KADIOĞLU M., Ankara Ulus Kazısı Opus Sektileleri, 1995.

den yaklaşık 20 cm.daha yüksek kotta bulunmaktadır. Monumental duvarımızın doğu bitişğinde kalan kanalda yaptığımız kazılar sırasında, bol miktarda, değişik kaplara ait ve oldukça kaliteli kabartmalı seramik parçaları (M.Ö.I yy. M.S.I. yy.) ele geçirilmiştir. (Resim-5)

Alanımızın güneyinde, Opus Sektileli alanın batısında, K1, K2 ve K3 olarak adlandırılan başka bir mekanlar grubu tespit ettik. Bu mekanlar Opus sektili alandan 80 cm.lik harçlı duvarla ayrılmaktadır. K1 ve K3 birbirine paralel dikdörtgen iki odadan oluşmaktadır. Bunların kuzeyinde daha geniş bir mekan olan K2 yer alır. Planda K2 olarak gösterilen mekanın tabanı ve duvarları içten ve dıştan mermerle kaplıydı. Bu kaplamalar 8 cm.lik harcın üstüne 2 cm.lik mermer levhaların oturtulması ile oluşturulmuştur. İçte ve dışta bu kaplamadan parçalar hala görülebilmektedir. Bundan sonra da birbirini takip eden ve birbirine paralel değişik boyutlarda mekanlar alanımızın kuzey sınırına kadar devam etmektedir. (Plan I)

Opus Sektile'li alanın dışında kalan bölgelerde ana toprağa ulaşım kazıya son vermeyi düşündüğümüz esnada, alanın kuzeyindeki D8 numarasını verdiğimiz açmada son düzeltmeleri yaparken, Ankara taşından (Kahverengi, beyaz benekli) 110x95x40 cm.ebadında bosajlı blok taşlardan örülmüş bir duvara rastladık ve duvarın alana bakan güney kısmındaki bölgeyi kazarak mümkün olduğu kadar ortaya çıkarmaya çalıştık. Çalışmaların sonucunda ortaya çıkarılan duvar daha sonraki dönemlerde onarım görmüş ve tahrip edilmiştir. Bu nedenle bazı bölümlerinde üst üste dört sıra blok var iken bazı bölümlerinde ancak bir blok taş kalmıştır. Duvarın üst sınırındaki blok taşlar bosajlı iken, en alt sıradaki blok taşlar kabaca işlenmiştir. Muhtemelen en alt sıradaki bloklar toprak seviyesinin altında kalmış olmalıdırlar. Doğu-batı istikametinde devam eden duvarın kuzey kısmına tehlikeli olabileceği düşüncesi ile geçilememiş ve batıya doğru uzantısı boyunca kazılarak 31 m.uzunluğunda olduğu tespit edilmiştir. Kazı alanının batı sınırındaki duvarın iç kısmında kalan duvarın bir bölümünde onarım gördüğü ve tekrar kullanıldığına dair izler mevcuttur. Fakat bahsettiğimiz batı sınırındaki yaklaşık 17 m.daha devam eden bölümünde herhangi bir onarım izine rastlanmamıştır. Sadece bu bölümde üstteki blok taşların

düştüğü saptanmıştır. Bununla birlikte duvarın batı ucuna yakın kısımda tam duvarın üstüne gelecek şekilde inşa edilmiş ve duvarı tahrip etmiş Osmanlı Dönemine ait bir tandır saptanmıştır. Bu duvarın, kazı alanını kuzeyindeki yolun ve otoparkın altında kalan kısmında Geç Helenistik döneme ait bir yapının güney duvarı olabileceğini düşünüyoruz.(Resim-6)

BULUNTULAR:

Beylikler dönemine ait ve millet işi diye adlandırılan sırlı, çok renkli seramik buluntulara sıkça rastlanmıştır. Devir olarak Selçuklu hakimiyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında hüküm süren Beylikler devrinde yapıldıkları kabul edilmektedir. Sadece siyasi bakımdan ayrı olan Anadolu Beyliklerinde halkın sosyal ve ticari ilişkilerinin serbest olduğu bilinmektedir. Hepsinde de müşterek bir Selçuk tesiri mevcuttur. bu bakımdan her beylik içerisindeki sanatçıların meydana getirdikleri mahalli atölyelerde yapılan bu keramiklerin aynı karakteri, müşterek renk ve üslubu taşımaları normaldir. İznik'ten başka Kütahya, Milet, Konya, Antalya, Silifke, Malatya, Bursa ve İstanbul'da çıkarılan parçalardan bu keramiklerin gayet geniş bir saha üzerinde yayıldıkları anlaşılmaktadır. Bu keramiklerde en fazla görülen form büyük derin kaseler ve tabaklardır.¹³ (Resim-7,8)

Krem renkte hamurlu, boyun kenarı saç örgüsü motifi ile süslü Selçuklu Dönemi seramik parçalarına da sıkça rastlanmıştır. (Resim-9)

Ayakta Duran Kadın Heykeli: Yüksekliği 1.30 m., genişliği 0.57 m.ve derinliği 0.50 m.dir. Başı boyun başlangıcından itibaren kırılmış olup eksiktir. Ayakları diz kapağının 20 cm.altından sonrası eksiktir. İnce grenli (kristalli) damarsız beyaz-krem beyaz mermerden yapılmıştır. Heykelin sol yanı kısmen tahrip olmuştur. Arka kısmının işlenişi ön kısmın işlenişine göre özensizdir. Giysinin ön kısmı bol kıvrımlıdır. Kıvrımlar özellikle boyunda ve göbek altında, bacaklar arasında değişik ölçülerde V formu oluşturmaktadır. Kıvrımlar yer yer derinleşmekte fakat sert değildir. Üzerinde Khiton ve Himation vardır. Vücut ağırlığı

13) PAKER M., *Anadolu Beylikleri Devri Keramik Sanatı, Sanat Tarihi Yıllığı I, 1964-6, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, s:155-182.*

sağ bacak üzerine verilmiş, sol bacak ise dizden hafifçe kıvrılarak, dizkapağı öne gelecek şekilde duruş sağlamıştır. Vücut ağırlığının sağ ayağa verilmesinden ötürü kalça sağda belirginleşmekte ve vücutta genel bir S formu oluşmaktadır. Yine sağ bacak yanında ve belden aşağıya doğru ise belirgin düz giysi blokları dikey bir hat oluşturmaktadır. Sol dizin öne çıkmasından ötürü giysinin kıvrımlarına yön veren bir merkez durumundadır. Heykelin sağ kolu dirsekten kıvrılmış ve göğüs üzerine çekilmiştir. Giysi bütün vücudu sardığı gibi sağ göğüs üzerinden ve sağ omuzdan toparlanarak başı ve enseyi dolanıp sol omuzdan sağ kolu tümüyle içine alacak şekilde genişlemekte ve bir kısmı elde tutularak tekrar toplanan giysi uzantısı vücutta çapraz olarak elden çıkıp sola inmektedir. El de bu kısmı tutar durumda olup sadece iki parmak görülebilmektedir, diğer parmakları eksiktir. Sağ kolu kapatan giysi kolun durumundan ötürü gerilmiştir. Kumaşın kalın olduğunu görmekteyiz. Sol göğüs giysilerle neredeyse tümünden kapanmış olup hafif kabartmasından ötürü zorlukla seçilebilmektedir. Sağ göğüs ve sağ el giysi kıvrımlarının altındadır. İşçilik kalitelidir. Giysi kıvrımları yumuşaktır. Tüm bu özelliklerinden dolayı heykelimizi M.S. II-III.yüzyıl tarihine vermeyi uygun bulmaktayız. (Resim-10)

Bu kazıda ele geçen çok sayıda ve çeşitteki seramik kapların en dikkati çekenleri çok ince cidarlı olanlardır. Bu kaplar Geç Helenistik ve Erken İmparatorluk döneminde özellikle Anadolu, Suriye ve Filistinde yaygın olan hamur, astar ve formları ile farklılık gösteren "kırmızı astarlı" yada "Doğu sigillataları" diye adlandırılan¹⁴ bir seramik grubunu oluşturmaktadır. Bu grup Anadolu'da birkaç merkezde üretilmiştir. Bu merkezler Bergama, Samos ve Çandarlı olarak adlandırılmıştır. Daha sonra K.Kenyon tarafından yapılan yeni bir değerlendirmeye Doğu Sigillataları A, B, C diye adlandırılmıştır. Bu sınıflandırmada kapların hamur, astar ve form özellikleri gözönünde bulundurulmuştur. Doğu Sigillatalarında yörenin toprak özelliğinden ve pişirilme tekniğinden dolayı hamur ve astarlarında renk farklılıkları görülür. A tipinde alkali kadinlerin yoğunluğu piştikten sonra kaba çok açık kırmızı yada krem kırmızı bir renk vermiştir. B ve C tiplerinde ise demir oksitli bileşiklerin

14) CROWFOOT J.F., *The Objects from Samaria, 1957.*

fazla olması kırmızımsı kahverengi yada portakal kırmızısı rengini vermiştir. Formlarına bakarsak; DSA grubu tabak çanak gibi açık kaplar ve kapalı kaplardan oluşur. DSB-C grubu ise tamamen açık kaplardan oluşmaktadır.¹⁵

Kazıda ele geçen kaplar hamur, astar ve form özellikleri ile "DSA" yada "Pergamene" diye tabir edilen gruba benzerlikler göstermekle beraber bir çoğu baskılıdır. Baskılar çok sayıda planta pedis ve balık motifi ile bir yazı bir de ayyıldız şeklindedir. Bazı kapların ise kulp ve gövde üzerinde çeşitli bitki süslemeleri yer almaktadır. (Resim-11-14)

Alanımızın hemen hemen tüm açmalarında ele geçirilen pişmiş toprak küçük at figürinleri oldukça ilginçtir. Bu figürinler M.Ö. I.yy. M.S. I.yy.tarihine ait olmalıdır. Muhtemelen Galatlar ile bağlantılı olmalıdır. Oldukça fazla sayıda ele geçirilmişlerdir. Benzer örneklere 1982-1986 yılları arasında kazısı Müzemizde yapılan Ankara Antik Tiyatrosu kazısında rastlanılmıştır.¹⁶ (Resim-15-16)

Fryg Kültürü kazımızda yalnızca seramik parçaları ile temsil edilmektedir. Mimariye ait hiç bir ize rastlanılmamıştır. Kazı çalışmaları esnasında modern yolun bulunduğu seviyeden yaklaşık 5.50 m.derinlikte, Roma yolunun bulunduğu seviyeden yaklaşık 2 m.derinlikte, ana toprağın hemen üstünde ve yaklaşık 20cm.lik yanık tabakadan bol miktarda siyah ve gri renkte seramik ile sayıları iki düzineyi bulan renkli seramik parçaları ele geçirilmiştir. Bu yanık dolgu öylesine tahrip olmuşturki daha geç dönemlere ait seramik parçaları dahi bu dolgu içinden toplanmıştır. Elde edilen bu siyah ve gri renkteki seramiğin bir kısmı oldukça iyi perdahlanmıştır. Büyük bir kısmı bezemesiz olanların yanısıra ağız kenarı damga mühürlü¹⁷ (Resim-17) bir seramik parçası ile baklava dilimli seramik parçaları ve zigzag motifli seramik parçaları oldukça ilgi çekicidir. Bunların yanısıra yine çizgi bezekli (dikdörtgen, paralel hatlar, zigzag motifli) seramik parçaları mevcuttur. Bununla birlikte gri renkli yonca ağızlı testilere ait seramik parçaları nadiren de

15) ZOROĞLU L., *Samsat'ta Bulunan Doğu Sigillatları*, 1986, S.Ü.Fen-Edeb.Fak.Dergisi Sayı: 3.

16) BAYBURTLUOĞLU I., *Ankara Antik Tiyatrosu, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1986 Yılı*, 1987, s:9-23.

17) DOLUNAY N., *Bellekten, TTK 1941, sayı:19, cilt:5, s:263.*

olsa ele geçirilmiştir.

Bu seramik parçalarının yanısıra iki düzineye yakın ele geçen renkli seramik parçaları bezemeleri dikkate alınarak üç grup halinde tasnif edilmiştir. Birinci gruptaki seramik parçaları, kırmızı ve kahverengi renkli hamur üstüne siyah renkte boya ile bezeme yapılmış olanlardır. Bunların bir tanesi Alişar IV seramiğine oldukça benzemektedir. İkinci gruptaki örnekler oldukça kaliteli açık kahverengi ve bej renkte hamur üstüne kahverengi ve çoğunlukla da siyah boya ile geometrik motiflerin işlendiği kaplardır ki bunlar Batı Anadolu'dan ithal olabilirler. Üçüncü gruptaki renkli seramik parçaları, deve tüyü renkte hamurlu ve kabın belirli bir kısmını kaplayan beyaz astar üstüne siyah ve kahverengi renkte boya ile satranç tahtası şeklinde motifli¹⁸, zig zag, meander ve tek merkezli iç içe daire motifli geometrik şekilde motifli bezekler ile süslü parçalardır¹⁹. (Resim-18,19,20,21)

Bu kazıda ele geçen renkli seramikler Gordion Erken Fryg, Maşathöyük Demir Devri²⁰ ve Kültepe Demir Devri seramiği²¹ ile benzerlikler gösterir. Renkli seramik parçaları her ne kadar az sayıda ise de Ankara'da Erken Fryg Döneminde ilk yerleşimin izlerine işaret etmesi ve diğer merkezler ile ilişkisini kanıtlaması açısından dikkat çekicidir. Ankara'da daha önce kazısı yapılan Augustus Tapınağı ve Çankırıkapı²² harfiyatlarında ele geçen Fryg seramiğinin içindeki az sayıdaki renkli seramik ile aynı özellikleri göstermektedir. Fakat TTK binası temel kazısında çıkan seramikler²³ arasında renkli seramiğe rastlanmaması dikkat çekicidir.

Muhtemelen Erken Fryg dönemine ait bu renkli seramik parçaları Ankara merkezinde ilk yerleşimin Ulus civarında olduğu fikrini destek-

18) TEMİZER R., "Kayapınar Höyüğü Buluntuları" Belleten TTK, 1954, cilt XVIII, s:319-322.

19) SAMS G.K., *The Early Phrygian Pottery*, 1994.

20) ÖZGÜÇ T., *Maşat Höyük II*, TTK 1982, s:49-67.

21) ÖZGÜÇ T., *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı*, TTK 1971, s:13-76.

22) DOLUNAY N., *Çankırıkapı Harfiyatı III*. Türk Tarih Kongresi 1968, s:212-218.

23) KANSU Ş.A., *TTK Binası Temel Kazısında Çıkan Seramikler Hakkında*, VIII. Türk Tarih Kongresi 1979, s:19.

lemektedir. Prof.Dr.Tahsin ÖZGÜÇ bir araştırmasında²⁴ "Ankara'da M.Ö. İkinci binin sonundan itibaren görülmeye başlanan yerleşim yerinin, kalenin altında-dışında bulunduğunu ve asıl tepede Fryg veya bu çağa giren eser ve yerleşim izlerinin yokluğu devam ettiği müddetçe, kalenin Frygler döneminde de iskan gördüğü düşüncesini bir teklif olarak kabul edeceğini ve TTK adına Prof.Dr.Remzi Oğuz ARIK tarafından Ankara Kalesinin muhtelif yerlerinde yapılan derin kazılarda en küçük bir ize dahi rastlamadığını" söylemiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz buluntuların yanısıra çok fazla olmamakla birlikte çeşitli amaçlar için kullanılan kemik objeler (Resim-22), önemli miktarda değişik dönemlere ait ve bir kısmının üstü (discus) bitki, hayvan ve dinsel motifler ile bezeli kandiller (Resim-23,24,25,26), büyük bir kısmı kazı alanındaki nemden dolayı oldukça fazla yıpranmış çeşitli dönemlere ait sikkeler (Resim-27-28), yine oldukça tahrip olmuş terracota figürin parçaları (Resim-29), laboratuvar çalışmalarına rağmen tamamlanamayan bol miktarda cam kap parçaları, bir adet taştan yapılmış ve konik biçimli zar, fazla olmamakla birlikte üstü kabartmalı seramik parçaları, bir yüzünde gemi çapası motifi, bir yüzünde stilize gemi motifi bulunan yüzük taşı (Resim-30), yaklaşık olarak 10 tane civarında üstünde gemi çapası motifi bulunan skyphos kulpları (Resim-31) ile kenarları timsah motifli seramik tabak (Resim-32) ele geçirilmiştir. Bütün bu buluntular üzerinde daha derin araştırmalar yapmak gerekmektedir. Ayrıca kazı alanının konumu gereği kazı tam manasıyla henüz tamamlanamamıştır.

Kazı esnasında ele geçen yüzüktaşı ve skyphos kulpları üzerindeki gemi çapası (anchor) motifleri, Ankara kentinin ismi konusunda önemli belgelerdir. Bazı antik dönem yazarları Ankara'nın ismini fryg'lere dayandırmakla birlikte bazı yazarlarda bu ismi Galat'lara atfetmişlerdir. Ankara'nın ismini fryg'lere atfeden yazarların, Ankara (Ankyra) ismini kullanışları, Galat'ların Ankara'ya gelişinden sonraki dönemlere tekabül etmektedir. Dolayısıyla yaşadıkları dönemlerdeki ismiyle Ankara'ya hitap etmesi muhtemeldir. Ankara'nın isminin nasıl oluştuğuna dair

24) ÖZGÜÇ T., *Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları, Belleten X, TTK 1946, s:574-578.*

değişik görüşler olmakla birlikte bahsi geçen buluntular ve yapılan araştırmalar ışığında²⁵ ve belki de efsanede olduğu gibi, en azından Galat'lardan itibaren yaşadığımız kentin ismini Ankyra olduğunu düşünmek pek de aykırı olmasa gerek. Araştırmalar çoğaldıkça bu düşünceler daha da netleşecektir.

Sonuç olarak; Ankara kentinin (Ulus mevki) Fryg'lerden itibaren iskan edilmeye başladığını ve günümüze değin kesintisiz olarak bu iskanın devam ettiğini, bununla birlikte uygarlıkların bu devamlı iskan esnasında maalesef önceki uygarlıklara ait mimariyi büyük ölçüde tahrip ettiğini, ayrıca kazı alanının da altında bulunan yeraltı suyunun bu tahribata katkıda bulunduğunda söyleyebiliriz. Bu olumsuzlukların yanısıra bol miktarda küçük buluntular ile birlikte özellikle de Roma Yolu'nun gün ışığına çıkarılması ve dolayısıyla antik çağdaki yerleşime ait bir iz daha tespit edilmesi oldukça sevindiricidir.

---

25) BULUÇ S., *İlk Çağda Ankara*, Ankara Dergisi 1991, cilt I, s:15

* Fotoğrafların çekimlerini gerçekleştiren Sayın Behiç GÜNEL ve Hüseyin ŞEN ile restorasyon ve konservasyon çalışmalarını yürüten Müzemiz laboratuvarında görevli arkadaşlarımıza müteşekkirimiz.

RESİMLER

- Resim 1) Kazı Alanı ve Çevresinin Genel Görünüşü.
- Resim 2) Kazı Alanının Güneyden Görünüşü.
- Resim 3) Roma Caddesi.
- Resim 4) Opus Sektile Döşeli Taban.
- Resim 5) Kabartmalı Seramik Örnekleri.
- Resim 6) Hellenistik Duvarın Güneyden Görünüşü.
- Resim 7) Milet İşi Kase.
- Resim 8) Balık Motifli ve Yazılı Kase.
- Resim 9) Saç Örgüsü Motifli Kap.
- Resim 10) Ayakta Duran Kadın Heykeli.
- Resim 11) Sigillatalardan İki Örnek.
- Resim 12) Kase.
- Resim 13) Tabak.
- Resim 14) Tondosu Baskılı Örnekler.
- Resim 15) At Figürini Örnekleri.
- Resim 16) At Figürini Örnekleri.
- Resim 17) Ağız Kenarı Baskılı Seramik Parçası.
- Resim 18) Beyaz Astarlı Seramik Parçaları (Frig).
- Resim 19) Renkli Seramik Parçaları (Frig).
- Resim 20) Renkli Bezemeli Seramik Parçaları (Frig).
- Resim 21) Renkli Bezemeli Seramik Parçaları (Frig).
- Resim 22) Çeşitli Kemik Alet Örnekleri.
- Resim 23) Kandillerden Bir Grup.
- Resim 24) Kandillerden Bir Grup.
- Resim 25) Kandil Parçası.
- Resim 26) Yeşil Sırlı Kandil.
- Resim 27) İki Adet Sikke.
- Resim 28) İki Adet Sikke.
- Resim 29) Değişik Figürin Örnekleri.
- Resim 30) Çapa Motifli Yüzük Taşı.
- Resim 31) Çapa Motifli Kulplar.
- Resim 32) Timsah Başı Motifli Tabak.

LEVHA I

RESİM 1

RESİM 2

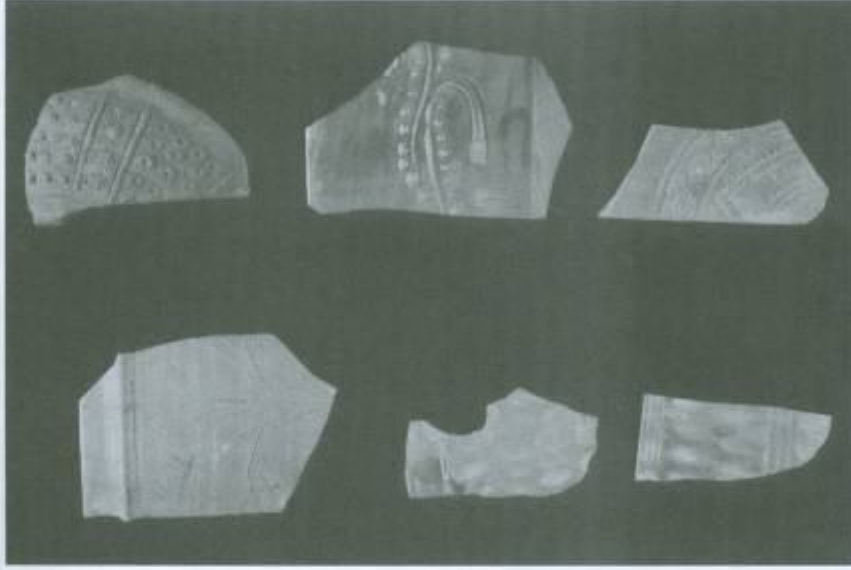
LEVHA III

RESİM 3

RESİM 4

RESİM 5

RESİM 6

LEVHA V

RESİM 7

RESİM 8

RESİM 9

RESİM 10

LEVHA VII

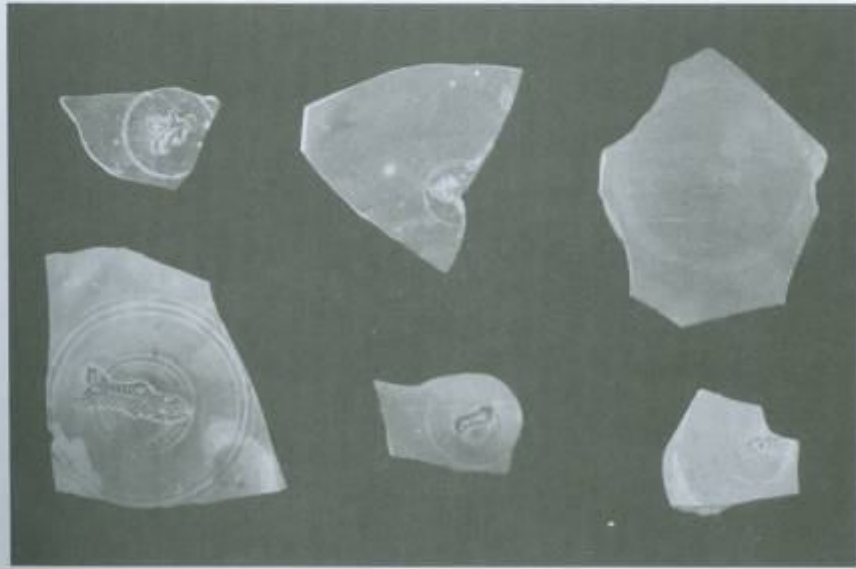
RESİM 11

RESİM 12

RESİM 13

RESİM 14

LEVHA IX

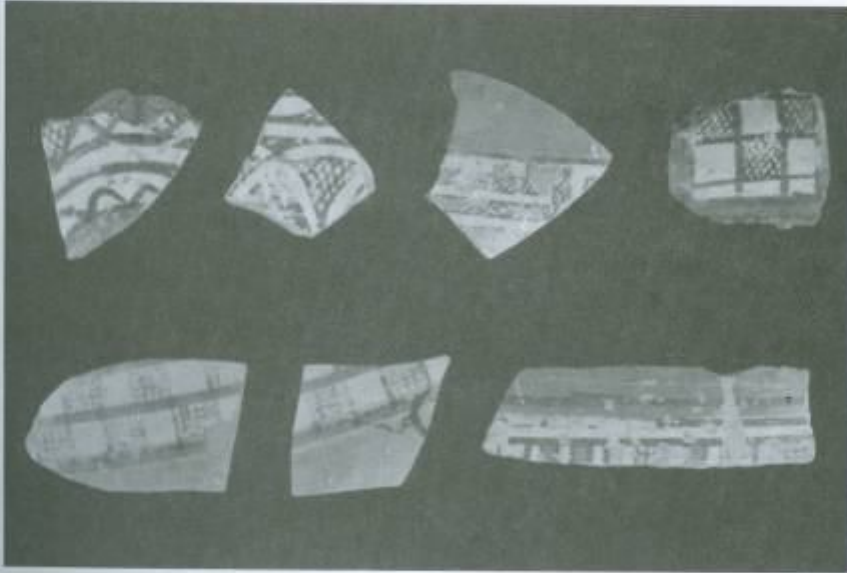
RESİM 15

RESİM 16

RESİM 17

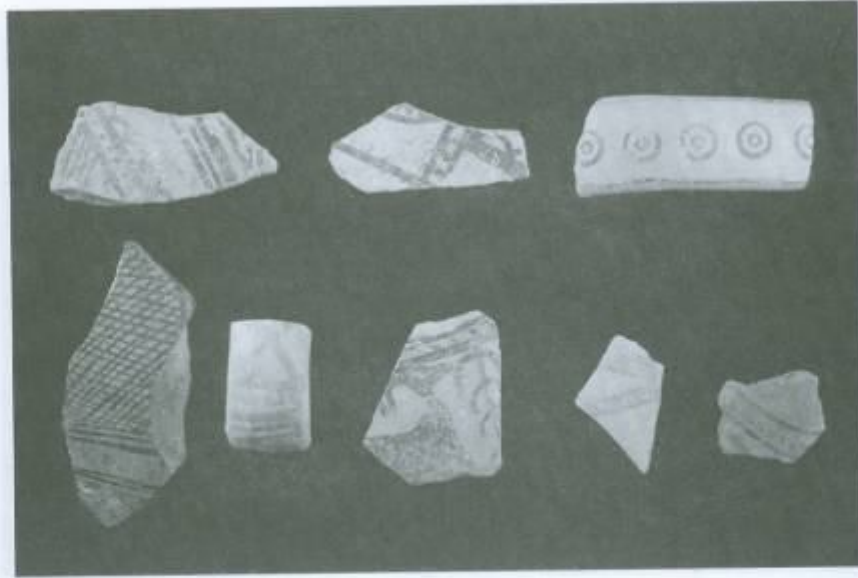

RESİM 18

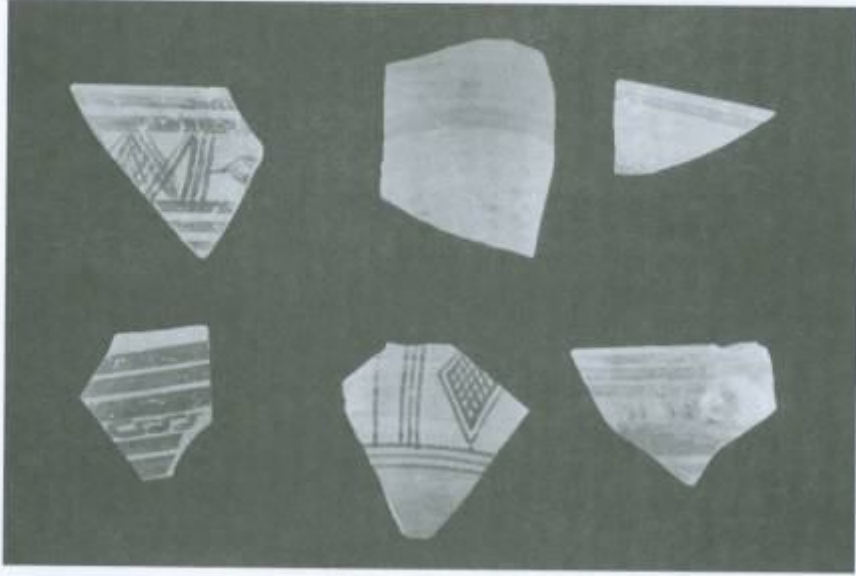
LEVHA XI

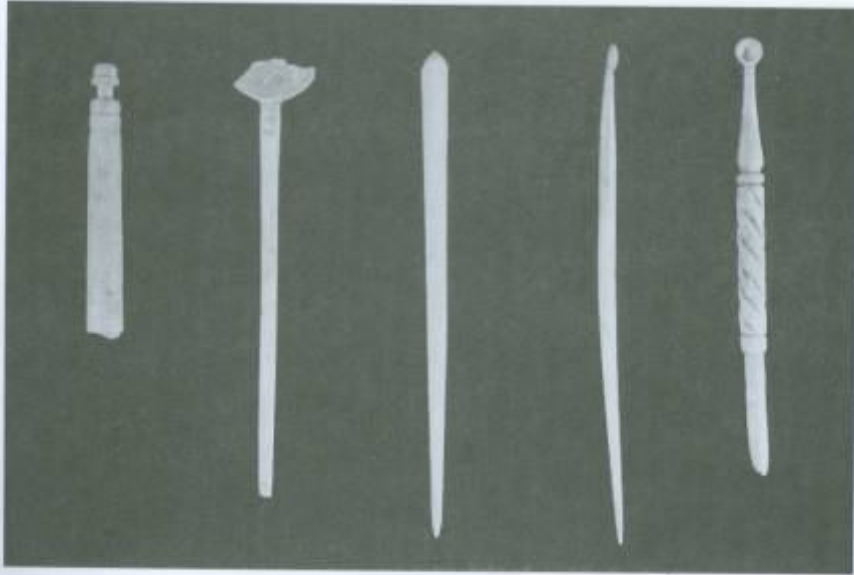
RESİM 19

RESİM 20

RESİM 21

RESİM 22

LEVHA XIII

RESİM 23

RESİM 24

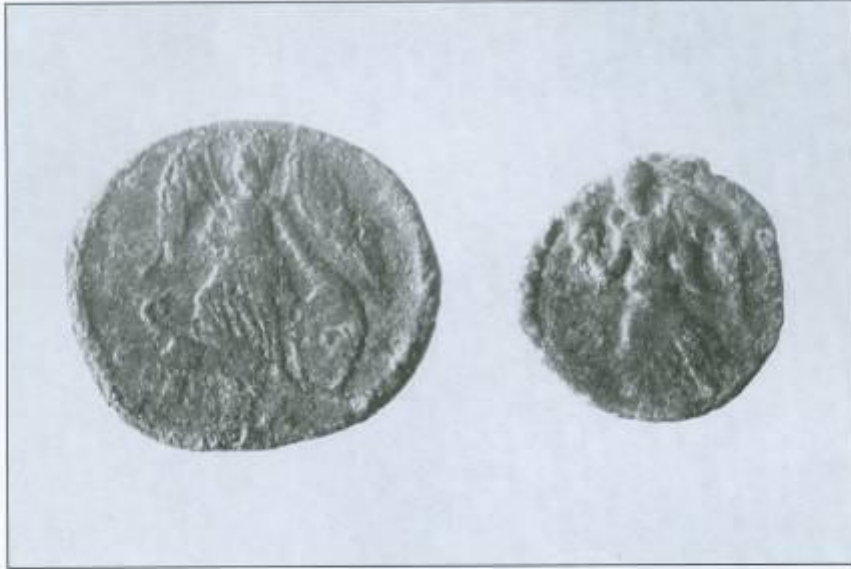

RESİM 25

RESİM 26

LEVHA XV

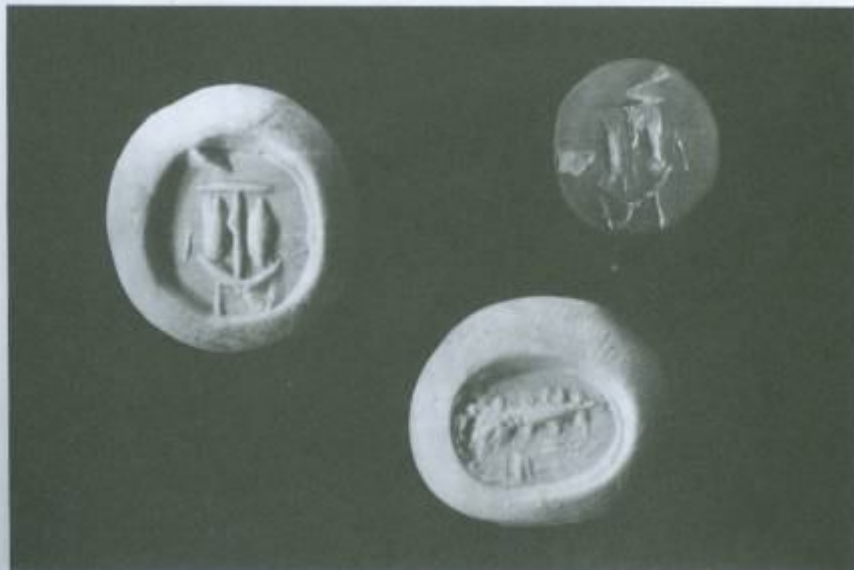
RESİM 27

RESİM 28

RESİM 29

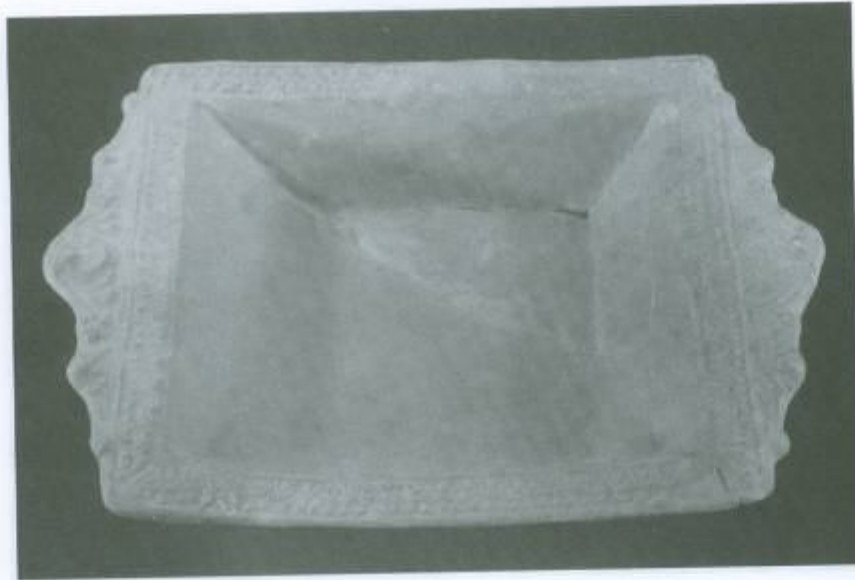

RESİM 30

LEVHA XVII

RESİM 31

RESİM 32

KÜLHÖYÜK KURTARMA KAZILARI

İlhan TEMİZSOY, Arkeolog
Vahap KAYA, Arkeolog
Nusret ÇETİN, Arkeolog

Külhöyük kurtarma kazıları 1992 yılından bu yana aralıksız sürdürülmektedir. Ankara İli, Haymana İlçesi, Oyaca kasabası içerisinde yer alan Külhöyük Oyaca'ya 7 km.uzaklıkta, Boyalık köy yolunun hemen güneyindedir. Ankara'ya uzaklığı ise 55 km.dir. (Resim 1). 1978 yılında Kadir İşler isimli vatandaşın Haymana Kaymakamlığına yaptığı 26.5.1978 günlü başvurusu ile müzemizin gündemine giren Tülin mevkiindeki höyük, tepe kısmı 10700 m2 yüzölçümlü 618nolu kadastro parseli (Oyaca kasabası halkından Bayram Tırpancı mirasçılarına ait) ve bu parseli çevreleyen hazine arazisi olan etek kısmından oluşmaktadır. Tepede tarım arazisi olarak kullanılan 618 nolu parsel 1992 yılı içerisinde Bakanlığımız tarafından kamulaştırılmıştır.

1978 ve 1979 yıllarında iki kez kazı izni alınmasına rağmen kazılara başlanamamış olan Külhöyükte 1992 yılında anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü sn.İlhan Temizsoy başkanlığında ilk çalışmalara başlanmış ve değişen heyet üyeleri ile kazı çalışmaları bugüne kadar sürdürülmüştür.⁽¹⁾ Külhöyük kazı çalışmaları;

- 1992 yılında Müze Müdürü İlhan Temizsoy başkanlığı ve arkeolog Doğu Mermerci'nin Başkan yardımcılığında müzemiz personelin-den oluşan bir ekiple;

- 1993 yılında; Müze Müdürü İlhan Temizsoy Başkanlığında ve

(1) 1992 yılından itibaren her kazı ve araştırma sezonunda her konuda yardımlarını esirgemeyen Oyaca Belediye Başkanı Sn. Hamza YÜKSEKER'e ve konaklama konusunda gerekli yakınlık ve ilgiyi gösteren Lise Müdürü Sn. Ömer Ali SEZER'e teşekkür ederiz.

• Yayınla ilgili çalışmalar sırasında fotoğraf çekimlerinde gösterdikleri özverili çalışmalarından dolayı Şef Behiç Günel ve Hüseyin Şen'e teşekkür ederiz.

Müdür Yardımcısı Tüzin Günel'in Başkan yardımcılığında, arkeologlar Seyhan Kıvanç, Tefrik Göktürk, Nilgün Sinan, Selma Kaya, Sümerolog İzzet Esen, Hititolog İsmet Aykut, arkeoloji öğrencileri Ayten Kaplan, Birsen Kuruçim ve Ülkü Pilger, restoratör Abdurrahim Çulha ile Rifat Çelik'ten oluşan ekiple,

- 1994 Yılında Müze Müdürü İlhan Temisoy başkanlığı ve MüdürYardımcısı Vahap Kaya'nın başkan yardımcılığında, Arkeologlar Nusret Çetin, Özcan Şimşek, Halil Demirdelen, Hititolog Burhan Balcıoğlu, sümerolog İzzet Esen, arkeoloji öğrencileri Ayten Kaplan, Birsen Kuruçim ve Ülkü Pilger, Fotoğrafçı şef Behiç Günel ve Şahin Tuğdemir'den oluşan ekiple,

- 1995 Yılında ise Müze Müdürü İlhan Temizsoy başkanlığı ve Müdür Yardımcısı Vahap Kaya'nın Başkan yardımcılığında Arkeologlar Nusret Çetin, Özcan Şimşek, Halil Demirdelen, Fotoğrafçı Şef Behiç Günel ve Şahin Tuğdemirden oluşan ekiple gerçekleştirilmiştir (Plan I).

Kültür Bakanlığı ve Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneğinin parasal katkılarıyla gerçekleştirilen kazıların bundan sonraki yıllarda da sürdürülmesi planlanmış, bu amaçla İTÜ Maden Fakültesinden Prof.Dr.Ahmet Ercan başkanlığındaki bir ekip tarafından jeofizik ölçüm çalışmaları yapılmıştır.

Külhöyük doğu-batı yönünde 250 m., kuzey-güney yönünde ise 200 m.boyutlarında olup, en tepe noktası 22 m.yüksekliktedir.Kuzey ve batı etekleri daha dik, güney ve güney-doğu etekleri ise tatlı bir meyile sahiptir. En yüksek noktası 998 rakıma sahip olan höyük yaklaşık 35000 m2 lik alan kaplamaktadır (Resim 2).

Kuzeyinden Boyalık, Çalış köy yolu geçen höyüğün çevresi engebeli bir tarım arazisi ile çevrilidir. Yörede karasal bir yayla iklimi hakim olup, tahıl ve hayvan besiciliği önemli yer tutmaktadır.

KAZI ÇALIŞMALARI

Belirlenen amaçlar çerçevesinde bakanlığımız Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğünün 17 Nisan 1992 gün ve 2358 sayılı izni ile

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğü başkanlığında ve müze uzmanlarının katılımı ile ilk kazı çalışmaları 1992 yılı Temmuz ayında başlatılmıştır. Bu çalışmalar Höyüğün güney ve güney-batı yamaçlarında kısmen yüzeyde görülen tünel mimarisi kalıntılarında kazı, temizlik ve restorasyon çalışmaları şeklinde yapılmıştır.

a) Güney 1 Tüneli:

Güney yamaçta yer alan ve höyük topoğrafik haritasında V-Y 25,26,27 ve 28 plankareleri içerisinde yer alan Güney 1 Tüneli tipik bir Hitit poterni olarak tesbit edilmiştir. Aks çizgisi Güney-Kuzey doğrultusunda olan mimari kalıntı yerel taşlardan bindirme tekniğinde yapılmıştır. 25.5 m.tüneli olan poternin şehir içine açılan kuzey kapısının iki yanında dikey lentoları ve tavan örtüsünün iki kapak taşı bulunmuştur. Tünelin 1.5 m.lik dolgusu temizlendiğinde doğu duvarının Boğazkale'de örneği bulunan potern gibi dikey, batı duvarında ona doğruyatik örüldüğü görülmüştür. (Resim 3)

b) Batı-1 Tüneli:

Höyüğün Güney-Batı yamacında yer alan Batı-1 tüneli Höyük tabanına 45 derecelik bir açı ile üste doğru tırmanır tarzda yapılmıştır. Topoğrafik haritada M,N,O,P 22,23,24 plankareleri içinde yer alan mimari yapı çok tahribata uğramış anıtsal bir yapıdır. Tünelin güney-batı ucunda 4x4 m.boyutunda ve yaklaşık 4.5 m.derinlikte bir oda tesbit edilmiştir. Bu mekana ulaşmak için 27.5 m.uzunluğunda aks çizgisi 30 derece güney 60 derece batı yönünde inşa edilen tünel duvarı, merdivenleri ve tavanı tamamen yerel taş ocaklarından elde edilmiş kalker ve andezit taşlar ile kuru bindirme tekniğinde yapılmıştır. 2m.aralıklı yan duvarları temelden 2.25 m.yüksekliğe kadar dikey örülmüş, daha sonra iki duvar köprü destek taşları ile birbirine yaklaştırılmış, 1 m.daha yükseltilerek, yaklaşık 1 m.genişliğinde bırakılarak yassı taşlarla kapatılmış ve tavan oluşturulmuştur. Tünelin en yüksek yeri tünel tabanındaki odada olup 4.40 m.yi bulmaktadır. Höyük üzerindeki giriş kısmında 7 basamaklı bir merdiven bulunan tünel kalıntısını merdiven-sonunda taş kaplama bir sahanlığı mevcuttur. Tünelin güney-batı ucun-

daki odanın duvarları yukarı doğru daralmakta, odanın tünelle birleştiği köşe tabanında iki yan duvardan çıkarak birbiri ile birleşen beşik taşı bulunmaktadır (Resim 4).

Tek yönde şehir içinden gidilip-gelinerek kullanılan tünel sonundaki özel oda; Hitit mimarisinde bugüne kadar bir eşi bulunmayan, özel fonksiyonlu monümental bir tünel yapısıdır. İlerde devam edilecek kazılarda yapının "ÖZEL ÖLÜ DİNLENDİRME ODASI" olup olmadığı kesinlik kazanabilir. Oda tabanında; üzerine oturduğu A.T. Kolonileri Çağı sonuna çağdaş yapı temelleri ve arasında aynı çağın seramik parçaları bulunmuştur. Böylece bu alanda alt şehrin höyük tepesi dışında devam ettiği saptanmıştır.⁽²⁾

HÖYÜK ÜZERİNDEKİ ÇALIŞMALAR

a) Tepe Açmaları:

V/18, V/19, U/18 ve U/19 Plankareleri: (Plan 2; Resim 5)

Höyük üzerinde gerçekleştirilen ilk fiili kazıya 1993 yılında V/18 plankaresinde başlandı. (Res.6) 10x10 m.lik bir alanda yapılan kazı çalışmalarında açığa çıkan büyük temel duvar kalıntılarının rehberliğinde 1994 ve 1995 yıllarında yapılan kazılarda önce kuzey ve güney, daha sonra ise batı yönündeki plankarelerde çalışmak suretiyle mimari problemlere açıklık getirmeyi amaçladık.

1993 yılında V/18 Plankaresinde iki ayrı mimari safha tesbit edilmiş ve elde edilen seramik buluntular doğrultusunda bu mimari kalıntıların Eski Hitit ve Hitit İmp.dönemine ait olduğu anlaşılmıştır. Burada karşılaştığımız büyük temel duvar kalıntıları ilk bakışta bir fikir vermemiştir. Ancak 1994 yılında V/18 plankaresi baz alınarak höyüğü kuzey-güney doğrultusunda boydan boya açmak suretiyle hem üst seviyelerde yer alan kültür katlarını, hem de tarımsal tahribatın boyutları görülmek istendi. Bu amaçla 1994 yılı çalışmalarını V/18

(2) 1992 yılı çalışmaları ile ilgili bilgiler, Doğu MERMERCİ'nin "ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ 1992 YILLIĞI" Oyaca Kasabası Külhöyük-1992 Kurtarma Kazısı" adlı makalesinden alınmıştır.

plankaresinin kuzeyinde ve güneyinde yapıldı. Bu çalışmalar sonucunda güneydeki V/19 plankaresinde büyük temel duvarlarının güney bölümü, V/17 plankaresinde ise aynı mimarinin kuzey bölümü açığa çıkarıldı.

V/18 plankaresinde açığa çıkarılmış olan mimari kalıntıların güneydeki devamını izlemek için V/19 plankaresinde kazı çalışmaları sürdürüldü. 10x10 m.boyutlarındaki açmanın kuzey yarısında açığa çıkartılan 150 cm.kalınlığındaki temel duvarının batı kesite yakın yerinde kısmen korunmuş insitu kerpiç kalıntıları bulunmuştur. (Res.7) Yüzeyden 20 cm.aşağıda bulunan bu temel duvarı doğu-batı yönünde uzanmakta ve doğuda köşe yapıak V/18 plankaresindeki duvarla birleşmektedir. Çalışmalar ilerledikçe açmanın orta bölümünde aynı mimariye ait 210 cm.genişliğinde bir başka duvar kalıntısına rastlanmıştır. Hemen kuzeyindeki kerpiçli duvara paralel olan bu duvarın, mimarinin en güneyindeki dış temel duvarı olduğu tespit edilmiştir. Bu duvar da diğeri gibi doğu ucunda kuzeye köşe yaparak V/18 deki diğer duvarlar ile birleşmektedir. Bu kalın temel duvarının üzerinde başka mimariye ait çok azı korunmuş duvar kalıntılarının varlığı saptanmıştır. Ayrıca 210 cm.lik temel duvarını doğu köşesinde dört ayrı duvarın kesiştiği görülmüş, bu bölüme şu aşamada açıklık getirilememiştir. Y/18 ve Y/19 plankarelerinin kazısı gerçekleştirildiğinde burası ile ilgili daha net sonuçlar elde edilebilecektir.

Açmanın güney yarısında sağlam ve düzgün duvarlarla birbirinden ayrılmış üç mekan açığa çıkartılmış olup, batıda kalan ikisinin birbirine geçişi bulunmaktadır. Sert tabanlı mekanlardan batı kesite yakın olanının tabanı yanmadan dolayı kızıl renk almış durumda idi. Burada ele geçen bir taş kalıp insitu durumda ve çok kullanımdan dolayı yıpranmış vaziyettedir. (Res.30) Eski Hitit yerleşimlerinde benzerlerini gördüğümüz taş kalıp, açık kalıp tipindedir. Bulunduğu mekanın tabanında çok yoğun yanma izinin bulunması buranın küçük bir döküm atelyesi olabileceğine işaret etmektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz büyük temel duvarlarını batı uzantılarını ve büyük mimari kalıntıların tamamını açığa çıkarmak için 1995 yılında

V/18 ve V/19 plankarelerinin batısında yer alan U/18 ve U/19 plankarelerinde çalışıldı. Asıl hedefimiz bu en tepedeki mimarini doğu bölümünü de açığa çıkartmaktı, ancak yıl içinde yalnız batı bölümünün kazısı gerçekleştirilebildi.

U/18 plankaresindeki çalışmalar V/18 açmasında açığa çıkartılan duvar kalıntıları rehberliğinde itinalı bir şekilde başlandı. Daha yüksek olan doğu taraftan başlanılan kazı çalışmaları daha sonra tüm plankareye yayıldı. Yapılan, çalışmalar sonucunda büyük mimarinin doğu-batı yönündeki duvar uzantıları ve bunları kesen batı sınırını oluşturan duvarlar açığa çıkartılmıştır. Gerek V/18 açmasında açığa çıkartılmış olan duvarlar, gerekse U/18 plankaresinde yüzeyde görülen taş sıraları bize rehberlik etmişti. Ancak açmanın Güney-doğu köşesinde yaklaşık yüzeyden 20 cm.derinlikte bir taş sırası ile karşılaşıldı. V/18 açmasının batı kesitinde de görmediğimiz bu duvar, önceleri blokaj görünümünde idi. Kuzey tarafında kerpiç çamuru hazırlanan yer olduğu sanılan sert bir tabaka ile karşılaşıldı, ayrıca blokaj gibi görünen taş sırasının güney tarafında küçük bir bölümünde kerpiç kalıntılara rastlandı. Böylece buranın bir temel duvarı olduğu fikri kuvvetlendi. Kerpiç çamuru kalıntısı olan bölümde derinleşince buranın da büyük mimarinin diğer bölme duvarlarında olduğu gibi yukarıya doğru genişleyen bir temel duvarı olduğu tespit edildi. (Resim 8)

Doğu kesitinde, üç ayrı duvar kalıntısı olan açmanı orta kısmında doğu-batı yönündeki duvarları kesen ve büyük mimarinin batı dış duvarını oluşturan kuzey-güney doğrultusunda büyük bir duvar kalıntısı açığa çıkartıldı. İrice taşlarla yapılmış duvarın kalınlığı 245-290 cm. arasında edğişmektedir. Orta kısmında sonradan ilave edilmiş gibi 20 cm.doğuya girintili bir bölümü olan duvar, güneyde U/19 açmasında devam etmektedir. Bu temel duvarlarının açığa çıkartılmasından sonra açmanın batı bölümünde derinleşme çalışmalarına devam edildi. Kuzey kesitte yarısı açmada kalan tek sıra taşlarla oluşturulmuş yuvarlak bir kalıntı ile karşılaşılmıştır. Güney kesite yakın yerde ise ocak kalıntıları ve yanmış bir taban açığa çıkartılmış, orta kesimde ise düzgün bir mimari oluturmayan duvar kalıntılara ve

bu kalıntılar arasında beyaz tabanlı iki mekana rastlanmıştır. (Resim 8) Çok miktarda Eski Hitit seramiğinin ele geçtiği bu derinleşme çalışmalarında riton parçaları, ağırşaklar bir ip delikli bronz iğne ve Eski Tunç Çağı sonunda karşılaştığımız silex kesici, çok miktarda bazalt öğütme taşı başlıca buluntuları oluşturmaktadır. (Res.24,25)

U/18 açması ile paralel olarak U/19 plankaresinde de kazı çalışmaları sürdürülmüştür. 1994 yılı çalışmalarında açığa çıkartılmış olan V/19 plankaresindeki temel duvarlarının rehberliğinde kazıya başlanmış ve bu duvarların batıya olan uzantıları ortaya çıkarılmıştır. (Res.9) U/19 açmasında açığa çıkartılan iki duvardan birisi V/19 açmasında üzerinde insitu kerpiç kalıntıları bulunan iç bölme duvarının devamıdır ve açma içerisindeki uzunluğu 3.40 m.dir. Bu bölümde kerpiç izine rastlanmamıştır. Diğeri ise yine V/19 da rastlanan ve büyük dış temel duvarını oluşturan duvarın batıya doğru olan bölümüdür. Bu duvar kalıntısını açma içindeki uzunluğu 8.50 m.olup, korunan yüksekliği 1.55 m.dir. Bu kalın duvar açma içerisinde batı kesite ulaşmadanköşe yapıp kuzeye yönelmekte ve U/18 deki uzantısı ile birleşmektedir. Kalın duvarla daha önce sözünü ettiğimiz iç bölme duvarı arasında kalan 2x4 m.lik boşlukta 1.55 m.derinleşilmiş burada önceki safhaya ait tahrip olmuş mimari kalıntılarla karşılaşmıştır. Aynı tahribat kalın duvarın güneyinde kalan bölümde de karşımıza çıkmıştır. Bu bölümde yarısı büyük temel duvarının yapımında tahrip edilmiş, tabanı seramik parçaları ile döşenmiş, çevresindeki izlerden tek sıra taşla çevrelenmiş olduğu anlaşılan ocak kalıntısı açığa çıkartıldı. Açmanın güney bölümünde tek yada iki sıra taştan oluşan duvar kalıntıları günümüze kadar kalabilmiştir. Açmanın kuzey-batı köşesinde beyaz renkli sert taban ve buraya ait duvarlar T/19 plankaresine devam ettiği gözlenmiştir.

U/19 açmasında ortaya çıkartılan kalın temel duvarının hemen güneyinde ve duvarın ortasına yakın bir yerde, baskı yüzünü yarısına yakın bir kısmı noksan olan, ip delikli tutamaklı bir taş damga mühür ele geçti. Korunan baskı yüzünde üst üste üç adet hayvan figürü, bunların arkasında da başka bir figür bulunan mühür 1995 kazı sezonunun

en önemli buluntularından biri olmuştur. Küçük bir riton parçası, p.t. ağırşak, bir p.t. hayvan başı ve üzeri tek merkezli dairelerle süslü kemik kaplama plakası önemli buluntulardır (Resim.35,36,37).

b) Güney Açmaları:

(V/20, V/21, V/22, V/23) (Plan 3, Res.10)

1993 kazı sezonunda başlangıç yeri olarak en tepede bulunan V/18 plankaresi seçilmiş ve çalışmalar güneye doğru V/21 ve V/23 plankaresinin yarısında sürdürülmüştü. 1994 yılında ise bu bölümde güneye doğru V/20, V/22 ve V/23 plankarelerinde çalışmalar tamamlanmıştır. Amaç höyük üzerinde kuzey-güney doğrultusunda boydan boya bir bütün kesit çıkarmaktır.

Tepe açmaları içerisinde anlattığımız V/19 plankaresi kazısı tamamlandıktan sonra V/20 plankaresinde kazı çalışmaları yapılmış, çok zengin E.Hitit seramiğinin ele geçtiği bu açmada iki safhalı mimari kalıntı ile karşılaşmıştır. Daha yüksek olan kuzey bölümünde yuvarlak planlı kalıntılara, güneyde ise daha düzgün duvarlarla çevrelenmiş mekanlara rastlanmıştır (Res.11). Bu mekanlardan plankarenin güney bölümünün orta kısmındakinde insitu durumda bir ocak ve günümüze kısmen kalabilmiş bir ocak ayağı açığa çıkartılmıştır (Res.12). Aynı seviyede doğu tarafta düzgün duvarlı ancak açma içerisinde oda planını tamamlanmadığı mekanlardan birinde derinleşildiğinde doğu-batı doğrultusundaki duvarın kuzeye bakan yüzünün alt kısmında sıvası günümüze kadar korunmuş bir bölüme rastlanmıştır. Bu sıvalı duvar, üstteki yuvarlak mekanlı safhanın altına doğru devam ettiğinden çalışmaları bu aşamada durdurulmuştur. Bu açmadaki iki safhalı mimari küçük buluntuları da göz önünde bulundurarak E.Hitit I ve II olarak değerlendirilmiştir.

V/20 açmasını en önemli buluntularından biri sıvalı duvarın tam karşısındaki kuzey duvarının dibinde ve taban seviyesinde bulunan gaga ağızlı testidir (Resim.26). Kısa boyunlu şişkin karınlı, düz dipli ve tek kulplu testi E.Hitit Krallığı dönemi özelliklerini göstermektedir. Ayrıca ördek başı biçimindeki askos parçası bir diğer önemli buluntudur (Res.29).

Hemen güneydeki V/21 de 1993 yılında yapılan çalışmalarda plankarenin doğu kesitinde açığı yaparak güney kesite doğru uzanan, birbirine yakın ve paralel duvar kalıntısına rastlandı. Kuzey kesitin ortalarına yakın bir yerde yarısı kesitte kalan yuvarlak planlı bir mekan, bunun batısında ise yassı taşlardan oluşan bir döşeme açığa çıkarılmıştır (Res.13).

Yukarıda sözünü ettiğimiz açmanın güneydoğu tarafındaki iki duvar sırasının yanında insitu olarak ele geçen küçük bir küp buranın M.Ö.II. binin ilk yarısına tarihlenen en büyük destek olmuştur. Bunun yanında değişik formda p.t. tek renkli ve boya bezekli kap parçaları, kaseler, meyvelik parçaları, kırmızı renkte ve çok iyi perdahlı küçük kap parçaları, değişik formda kulplar, gaga ağız parçaları, emzik parçaları, çakmak taşı kesici parçaları, ağırşaklar kayda değer buluntulardır (Res.22-24).

V/22 plankaresinde yapılan çalışmaların temel amaçlarından birisi V/21 açmasının güney-doğu bölümündeki birbirine yakın iki duvarın devamını araştırmaktır. Buradaki çalışmalar ilerledikçe güneydeki duvarın tek sıra taşla sonuçlandığı, altında ise daha sağlam ve düzgün bir duvarın varlığı tesbit edilmiştir (Res.14). Kuzeydeki duvarın ise açmanın kuzey kenarı ortalarında köşe yaparak güneye yöneldiği tesbit edildi. Aynı bölümde yanyana üç ayrı duvar kalıntısı bulunmuş, en batıdaki köşe yaparak batıya uzandığı gözlenmiştir (Res.14a). Fazla derinleşme yapmadığımız bu açmada tarımsal tahribat çok olduğundan güney tarafta önemli bir mimari buluntuya rastlanmadı. Zengin E.Hittit seramik parçalarının yanında Eski Tunç Çağı seramik parçalarının da ele geçmesi helen bitişikteki V/21 açmasının güney-batı köşesinde 5x5 m. ölçülerinde sondaj niteliğinde bir çalışma yapmamızı gündeme getirdi (Res.15). Bu çalışma sonucunda kayda değer mimari buluntuya rastlanamadı. Ancak diğer açmalarda görülmeyen, kap ağız kenarının iç kısmından yükselerek karın kısmına birleşen burgulu kulp örnekleri, içi ve dışı son derece kaliteli astar ve perdahlı fincan ile kase parçaları ele geçmiştir.

V/23 plankaresinde ilk çalışma 1993 kazı sezonunda gerçekleştir-

ilmiştir. Plankarenin kuzey yarısında yapılan çalışmalarda kuzey-batı sölşede yüzeyden 0.30 m.derinlikte V/21 plankaresinde görölen yassı taşlarla oluşturulmuş döşemeye benzer bir başka döşeme ile karşılaşılmıştır. 0.80 m.derinliğe ulaşıldığında buranın çok fazla tahribata uğradığı ve mimari parça olmadığı görölmüştür. Açmanın bu bölümünde sağlam durumda dört yapraklı yonca ağızlı, kulpsuz bir p.t. kap ele geçti (Res.22).

Bu açmanı güney yarısını kazısı 1994 kazı sezonunda tamamlanmıştır. Uzun süre tarım tahribatına maruz kalan bu kısımda belirgin bir mimari kalıntıya rastlanmamıştır. Küçük buluntular tamamıyla karışık olarak ele geçmiş, Bir adet çizgi bezekli ağırşak kayda değer tek buluntu olmuştur.

c) Kuzey Açmaları :

(V/15, V/16, V/17) (Plan 4)

Höyüğün en yüksek yeri olarak ilk kazıya başlanan ve büyük mimari kalıntıların açığa çıkartıldığı açmaların kuzey tarafındaki devamını araştırmak üzere aynı doğrultuda çalışmalar devam edilmiştir.

Daha yüksek olan güney tarafta kazıya başlanan V/17 plankaresinde ilk olarak doğu-batı yönünde, kalınlığı 2.10 m.kadar ulaşan, üzerinde kerpiç parçaları bulunan bir duvar açığa çıkarılmıştır. V/19 açmasında açığa çıkartılan kalın duvarın bir benzeri olan ve aynı mimari kompleksin en dış kuzey duvarını oluşturan bu kalıntı, plankarenin güney kesitinde devam etmektedir. Duvar dış tarafları irice taşlarla örölerek yapılmış iç kısmı moloz talarla doldurulmuş, yer yer enine kuşak örgüler yapılarak duvarın sağlam olması amaçlanmıştır. Çalışmalar ilerledikçe büyük duvarın kuzeyinde düzgün olmayan, dörtgen planlı, beş odalı bir mimari kompleks ortaya çıkarılmıştır (Res.16). Bunlardan eşiği sıvalı olan oda içerisinde, yanık tavan örtüsü altında tümlenebilen gaga ağızlı bir testi ile kuzeye doğru tarımsal tahribattan dolayı korunan mimari kalıntıların çok azaldığı açmada, bir de emzikli bir çaydanlık kayda eğer buluntular arasındadır (Res.22).

1994 yılında kazısı gerçekleştirilen V/16 plankaresinde V/17

açmasının kuzey bölümünde açığa çıkan mimari kalıntıların devamı araştırıldı ancak kayda değer duvar kalıntısına rastlanmamıştır. Açmanın kuzey-batı köşesine yakın bir yerde oval planlı, altta yassı taşlarla bunu üstünde ise tek sıra taşlarla oluşturulmuş, duvarı kısmen sıvalı zahire deposu açığa çıkarıldı (Res.16a). Bu kuyu içinden iki küçük boncuk ve fibulaların prototipini oluşturduğunu düşündüğümüz bir bronz fibula ele geçmiştir (Res.31). Açma içerisinden keman tipli pişmiş topraktan kapılmış bir idol, (Res.32) siyah hamurlu yuvarlak ağızlı küresel gövdeli tek kulplu bir testicik (Res.33) ve eliyle bir cismi tutar durumda alt ve üstü kırık bir figürin, değişik boylarda taştan kesici aletler, bronz bir bıçak bulunmuştur. Buranın çok sayıda E.Tunç Çağı eseri ve seramiği vermesi bu bölümün E.Tunç Çağına ait olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bu seviyede E.Hitit yaşayanları bu katı tesviye ederek yerleşmişler ve aynı kat içinde bir zahire deposu açmış olmalı. Çünkü kuyu içindeki sıva V/20 ve 17 plankarelerindeki Eski Hitit katındaki eşik ve duvar sıvaları ile benzerlik göstermektedir.

1995 yılı içerisinde kazısı yapılan V/15 plankaresinde çalışmalara jeofizik ölçüm sonuçlarını değerlendirerek başlandı. Açmanın yüksek olan güney tarafından başlanan kazı çalışmaları sırasında karışık seramik parçalarına rastlanmış, çalışmalar ilerledikçe güney bölümde yansı kesitte kalan çapı 1.60 m.ve etrafı tek sıra taşla çevrelenmiş ocak açığa çıkarılmıştır (Res.17). Bunun hemen batı tarafında yangın tabakası görülmüş ve çalışmalar burada taban seviyesinde sona erdirilmiştir. Açmanın ortasında düzensiz bir taş yığını ve hemen yanında oval planlı ve beyaz tabanlı bir mekan bulunmuştur. Kuzey bölümde ise düzgün mimari veren iki mekan bulunarak kazı bu seviyede tamamlanmıştır (Res.18). Ele geçen buluntulardan E.Hitit yerleşmesi olabileceğini düşündüğümüz V/15 açmasında az da olsa E.Tunç Çağı seramiğine rastlanmıştır.

Kalın cidarlı, üzerinde kabartma ve düğme motiflerinin bulunduğu büyük bir küpe ait parçalar, kum taşından mühüre benzer bir obje, bronz bir iğne, ağırşaklar, burgulu kulplu bir kap parçası ve bir matara kulbu bu açmanı dikkat çeken buluntulardır.

KUZEY YAMAÇTAKI ÇALIŞMALAR

a) Y/14 Plankaresi:

1994 yılı kazı çalışmaları sırasında höyüğün kuzey yamacında yer yer yüzeyde görülen iri taşların sur kalıntıları olabileceği düşünülerek burada kazı yapılması kararlaştırıldı. Önce bu taşların 992 kod çizgisi üzerinde olduğu tesbit edilerek Y/14 plankaresini tamamının kazısına başlandı. Düzenli bir mimari kalıntı bulunmayan açmada bir adet hiyeroglif yazıtlı bulla bulunması buradaki çalışmalarımızın mükafatı oldu (Res.34). Y/14 plankaresi höyüğün en dik yamacı olduğundan tahribatı çok olmuş ve mimari kalıntılar zamanımıza kadar kalamamıştır.

b) T/11, T/12, U/11, U/12 Plankareleri: (Plan 5, Resim 19)

1995 yılında kazı çalışmaları ile birlikte jeofizik ölçüm çalışmaları höyüğün kuzey macında yoğun taş yığıntılarının varlığını göstermişti. Höyüğün merak edilen sur mimarisini açığa çıkarılması ve jeofizik ölçüm çalışmalarının doğruluğunu sınamak amacıyla taşların yoğunluğu tesbit edilen T/11, T/12, U/11, U/12 plankarelerde kazı çalışmalarına başlandı. Öncelikle T/12 ve U/12 plankarelerini bir bölümünde çalışılmış yaklaşık 60-70 cm.derinleşince düzenli sıra göstermeyen ancak kaplama niteliğinde irili ufaklı taşlarla karşılaşmıştır. T/11 ve U/11 plankarelerinde ise kuzey-güney doğrultusunda höyük üzerine dikey tırmanır durumda büyük yassı taşların 90 cm.aralıklarla iki sıra halinde dikine döşemek suretiyle oluştururulmuş ve aralarında yine yatay döşenmiş yassı taşlar bulunan bir mimari açığa çıkarılmıştır (Res.19a). Höyük eteğinde yer alan, ucunun blokaj yapılarak sonlanmış bir mimari kalıntının fonksiyonunu tam olarak tesbit edemedik. Giriş kısmında blokaj olarak yapılan, bölüm kuzeyde irice taşlarla sınırlandırılmıştır (Res.20). Çıkışın güney ucuna yakın noktadan ve hemen bitişiğinden doğuya uzanan korunan yüksekliği 70 cm.olan, 5.20 m.uzunluğunda dik bir duvar, doğuda 55 cm.güneye girinti yaparak yine doğuya doğru devam eden, yamaca doğru eğimli 120 cm.yüksekliğinde ve açığa çıkarılan kısmı 3.70 m.uzunluğu olan

duvarla devam etmektedir (Res.21). Eğik duvarın kuzeyinde yer alan düz alanın kuzey ucunda şimdilik üç sırası tesbit edilen eğik duvar tekniğinde ve ona paralel bir başka duvar daha bulunmuştur (Res.21a).

T/11, T/12, U/11- U/12 plankarelerinde kısa zamanda yapılan kazı çalışmaları sonucunda açığa çıkartılan mimari kalıntılar; höyük yamacında suru destekler şekilde yamaç kaplama taşları ve destek duvarı niteliğindedir. Bu aşamada iki ayrı yapım tekniği gösteren sur destek duvarları bazıları dik, bazıları eğimli olarak inşa edilmişlerdir. Bunların yanısıra toprak kaymasını önlemek amacıyla kaplama taşlar ve bu kaplama taşlar arasında sıkıştırılmış kil tabakaları açığa çıkartılmıştır. Bu kil tabakaları hemen hemen eşit aralıklarla görülmektedir. U/12 plankaresini ortalarında ve 987.85 kodunda (plan 5) yer alan kil alanda yaptığımız derinleşmede, altta blokaj döşemenin yamaca dikey döşendiği, ondan sonrada kille doldurulmak suretiyle yamaç kaplama taşlarının desteklenmesinin amaçlandığı kanısındayız.

Anadolu'daki diğer Hitit yerleşimlerinde görülen savunma mimarisinin Külhöyük'te de mevcut olduğu görülmektedir. Gelecek yıllarda yapılacak kazı çalışmaları neticesinde Külhöyükteki savunma mimarisi hakkında daha net bilgiler edinileceği inancındayız.

KÜÇÜK BULUNTULAR

Külhöyük'te yapılan ilk sezon kazı çalışmalarında kayda değer küçük buluntu ele geçmemiştir.

1993 yılı kazı çalışmalarında; günlük hayatta kullanılan çeşitli büyüklüklerdeki kaplardan küpler, kaseler, testiler ve çömlekler birhayli fazladır. Bunların bir kısmı tüm olarak ele geçmiş, bir kısmı ise tüm-lenebilir 'durumdaki buluntulardır (Res.22).

Bronz iğne, çuvaldız, bıçak ve benzeri buluntular bronz eserlerin bundan sonraki yıllarda yoğun olabileceğine işaret etmektedir (Res.23). Çok sayıda slex, ve obsidiyen aletlerin yanı sıra bol miktarda değişik dönemlerde görülen desenli ve işlemsiz ağırşaklar dikkati çekmektedir (Res.24-25).

1994 yılında insitu durumda ele geçen üç adet gaga ağızlı testi (Res.22.26), gövdesinde düğme kabartmalı çaydanlık (Res.27), kalkerden asa başı (Res.28), ördek başı şeklinde bir askos parçası (Res.29), bir taş kalıp (Res.30), iki kulplu geniş ağızlı bir kap, kase (Res.22), bir fibula (Res.31) ve çeşitli bronz buluntular (Res.23), yanında çok miktarda ağırşaklarla (Res.25), Eski Tunç Dönemine tarihlenen keman tipli pişmiştoprak idol (Res.32), siyah hamurlu testicik (Res.33) ve hiyeroglif yazıtlı bir bulla (Res.34) sezonun önemli buluntuları olmuştur.

1995 kazı çalışmalarında ise önemli sayılabilecek buluntular arasında; yarıdan çoğu korunan baskı yüzünde dört figürün yer aldığı, tutamağı ip delikli taş damga mühür (Res.35) ağırşak ve kemik objeler (Res.25.37) bulunmaktadır. Bunların yanı sıra her kazı sezonunda parçalar halinde riton örnekleri (Res.36) ele geçen önemli buluntulardır.

Her yıl bol miktarda gerek yüzeyde, gerekse kazıda karşılaştığımız öğütme tasları (Res.38) yoğun tarımsal faaliyet işaret etmektedir.

Genel olarak belirtmeye çalıştığımız küçük buluntuların daha geniş ve ayrıntılı tanımları, Külhöyük kazı çalışmalarının beşinci yılında çıkartılması planlanan "Külhöyük" kitabında yayınlanacaktır.

Kazı çalışmalarında ele geçen çeşitli kremik buluntular Müzemiz antropoloğu Güley Aslan⁽³⁾ tarafından değerlendirilmiş ve bu değerlendirmeyi içeren rapor yazımız sonunda yayınlanmıştır.

KORUMA ÇALIŞMALARI

Her yıl kazı çalışmalarına başlamadan önce, üzerinde ot ve çevre temizliği yapılan Külhöyük'te her kazı sezonu bitiminde koruma çalışmaları gerçekleştirilmektedir.

Kazı başkanımız Sn İlhan Temizsoy'un yönlendirdiği koruma çalışmaları 1992 yılında höyük çevresinin dikenli telle çevrilmesi ve aynı yıl açığa çıkarılan Güney I ve Batı I tünellerinin üzeri metal lev-

(3) Sn.Gülay Aslan'a yapmış olduğu bu çalışmasından dolayı teşekkür ederiz.

halarla kapatılmak suretiyle ve tünellerin her iki yanına ark açılarak yağmur sularının içeri girmesi önlenmiş, içeriden de taş duvarlar arasına kalın borularla destek konarak muhtemel tahribatlar dışarıdan ve içeriden önlenmiştir (Res.39).

1993 yılında V/18 açmasında açığa çıkarılan büyük temel duvar kalıntılarının iklim koşullarına karşı dayanıksız oldukları görüldü. Olabilecek tahribatı önlemek için kazı bitiminde büyük duvarlar üzerine naylon kapatarak üzerine toprak atıldı. Bu uygulamanın olumlu sonucunun görülmesi üzerine 1995 yılında da aynı uygulamayı tekrarladık (Res.40). Aynı yıl içerisinde höyüğün kuzey yamacında açığa çıkartılan sur destek duvarları da Güney I ve Batı I tünel mimarilerinde olduğu gibi önce ahşap çatı yapıлып sonra da üzeri saç ile kaplanarak koruma altına alınmıştır (Res.41).

Höyük tepesinde karşılaştığımız V/17,18,19 ve U/18,19, Y/17,18,19 plankarelerini kaplayan büyük temel duvarlı mimarinin özel koruma altına alınması düşünülmektedir. Bu amaçla daha köklü çözüm getirerek yeni koruma yöntemi araştırma ve geliştirme çabamızdayız.

YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE JEOFİZİK UYGULAMALAR

1992 yılında höyükte gerçekleştirilen kazı çalışmalarına paralel olarak aynı yıl höyük yakın çevresinde kapsamlı araştırmalar başlatılmıştır. Çevrede yer alan ve höyükle doğrudan ilgili olan taş ocakları, heykel kaidesi olabilecek yerli bir kaya, hiyeroglif yazıtlı olabileceği ihtimalini taşıyan yine başka bir yerli kayadan başka, höyüğün Boğazkale, Külhöyük, Gavurkale üçlüsünü birleştiren ulaşım yolu tesbitine çalışılmıştır.

1994 yılı çalışmalarını bitiminden iki ay sonra yeni oluşturulan ekip aynı konuları içeren araştırma çalışmalarını yeniden ele almış ve birtakım yeni tesbitlerde bulunmuştur.

Kazı çalışmaları esnasında Höyüğün güney-doğu yönünde yaklaşık

250 m.mesafede dikdörtgen plan veren bir mimari belirlenmiş, araştırma çalışmaları sırasında tekrar incelenmiştir. Burada bir sondaj kazısı yaparak işlevinin açığa kavuşturulması düşünülmektedir (Burasının ya bir kült yeri, ya da bir ön denetim noktası olması ihtimali üzerinde durulmaktadır).

Taş ocaklarını tesbiti isabetli bir yaklaşımdır. Çevrede alternatif bir kayalığın olmaması bu tespiti desteklemektedir.

1994 yılı araştırmamızda höyüğün yakın çevresinde üç yeni tesbitimiz olmuştur.⁽⁴⁾ Bunlardan ilki; Höyüğün güney ve güney-batı eteklerinin bataklık veya yukarıdan gelen suların birikmesi ile oluşmuş bir gölet olabileceği, İkinci tesbitimiz; Höyük çevresinin coğrafi şekilleri dikkate alındığında iskanın mevcut tepelikler veya bir tepe üzerine kurulmuş olabileceği ve son olarak da, höyüğün girişinin bugün giriş olarak kullandığımız doğu tarafta olması ihtimalleridir.

Bu tesbitlerimiz pek çok konuda olduğu gibi höyüğün iskanı konusunda da destekleyici doneleri oluşturmuştur. Ancak bu ihtimallerin bilimsel olarak kanıtlanabilmesi için yerbilimcilerle ortaklaşa bir çalışma zorunluluğu vardır. Bu amaçla 1995 çalışma programında bu konu da yer almıştır.

1992 yılında Boğazköy-Külhöyük-Gavurkale ulaşımını tebbite çalışıldığını belirtmiştik. 1994 yılında da bu bağlantıyı esas alarak daha detaylı araştırmayı gerçekleştirdik. Boğazköy, Külhöyük ve Gavurkale ulaşımı konusunda çok az bir farklılıkla başka bir ulaşım yolu tesbit ettiğimizi sanıyoruz. Bu tesbit için öncelikle Külhöyük Gavurkale arasındaki tüm alan taranarak en yakın ulaşım güzergahı araştırıldı. Diğer yandan Gavurkale'nin kuzeyinin tamamı, Güneyinin bir kısmı, coğrafi şekli uygun olan ve geçit verecek noktalar üzerinde duruldu. İlk tesbitlerimize göre Gavurkale'nin güney güney-doğu ve doğu istikametinin geçiş noktası büyük bir ihtimalle Külhöyük'den olmaktadır. Külhöyük, Gavurkale kült merkezinin güney-doğu ve doğu istikametinde buluna yerleşim yerleriyle bağlantısını kuran bir nokta-

(4) V.Kaya, Anad.Med.Müzesi Konferansları 1994'te yayınlanmıştır.

dadır. Ve bu noktadan geçen ulaşım güzergahı höyüğün güney-doğu ve doğu yönünde yer alan Boyalık, Culuk, Çalış, Durupınar, Cimşithöyük ve belki de Japon Ortadoğu Araştırma Heyetinin kazı yaptığı Kaman-Kalehöyük noktalarını birleştirmektedir (Res.42).

Diğer yandan Gavurkale kuzey istikametini incelediğimizde en kolay ulaşımın, ya da Boğazköyle bağlantının Ahlatlıbel, Taşpınar, hacılar, Çerkezhöyük, Çayırılı, Gavurkale güzergahının daha doğru yol olacağı kanısındayız ve Gavurkaleye giden Boğazköy kafilesinin Külhöyüğe uğrama ihtimalinin zayıf olduğu görüşündeyiz.

Külhöyük'te araştırma ve incelemelerin 1992 yılından önce de yapıldığı görülmektedir. 1978 yılında müze gündemine giren Külhöyük zaman zaman müze uzmanları tarafından incelendiği gibi, D.T.C.F.den Prof.Dr. Hayri Ertem tarafından da araştırıldığı, bazı yayın ve bildiri-lerinden anlaşılmaktadır. Sn.hocamızın Külhöyük ile ilgili bir makalesinde⁽⁵⁾ buradaki iskan ile ilgili bir takım görüşler ileri sürdüğü görülmektedir. Tesbitlerinin bir kısmında isabetli olduğu, ancak bir takım yorumlarının erken verilmiş görüşler olduğu kanısındayız. Hocamız Külhöyük iskanının "Erken Bronz Çağından, Eski Hitit sonuna kadar olduğunu, İmparatorluk iskanından söz edilemeyeceğini" ifade ederken, bir sonraki paragrafta "Eldeki arkeolojik verilere göre Külhöyük Eski Tunç, Koloni, Eski Hitit ve sonrası çağlarda iskan görmüştür" şeklinde yorum yapmaktadır. Zayıf bir Eski Hitit yerleşmesinden söz etmekte ve Koloni devrinde yangın geçirdiğini belirtmektedir.

"Hitit İmparatorluk Devri iskanından söz edilemez" görüşüne katılabileceğimizi söyleyebiliriz, ancak şu aşamada bunu kabul etme durumundayız. İlerisi için olabilecek gelişmeleri de gözönünde tutmalıyız. Hocamızın dipnot olarak verdiği 1992 çalışmalarının anlatıldığı bildiride de⁽⁶⁾ aynı şekilde Külhöyük iskanı ile ilgili birtakım erken verilmiş yorumlar olduğu kanaatindeyiz. Bu bildiride; "Kazıda

(5) Prof.Dr.H.Ertem (ARCHHIVUM ANATOLICUM 1995) s.75 "Külhöyüğün Assur Ticaret Kolonileri ve Hititlere ait Çivi Yazılı Belgelerdeki Adı Hakkında Bir Deneme".

(6) D.MERMEÇİ; ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ KONFERANSLARI-1993, ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ YILLIĞI-1992.

bulunan tüm malzemenin ışığında höyükte M.Ö. 3.Bin ortalarından Frig Dönemi sonlarına kadar zengin ve yoğun bir iskan vardır" denilmesine karşın henüz Frig seramiğine raslanmamıştır.

Önceki satırlarımızda 1994 yılı araştırmaları sonucunda, höyük yakın çevresinde ve höyükte elde edilen birtakım sonuçların doğruluğunu kanıtlamak için bir yerbilim çalışması yapılması gerekliliği belirlenmiştir. Bu amaçla önce MTA Jeoloji Dairesi Başkanlığından yerbilimci Sn.Cengiz Karaköse'den yardım istedik.⁽⁷⁾ MTA uzmanlarından sn.Ergun Kaptan vasıtasıyla tanıştığımız sn.Karaköse; Külhöyükte yüzeysel olarak yaptığı incelemelerde yorumlarımızın doğruluğu konusunda bizleri ümitlendirdi. Bu incelemesiyle ilgili görüşlerini içeren raporu makale sonunda aynen yayınlıyoruz.

Bu ön bilgilerden sonra bilimsel veriler elde etmek amacıyla jeofizik inceleme yaptırma gereği duyuldu. İ.T.Ü. Maden Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ahmet Ercan⁽⁸⁾ ve ekibinin yaptığı jeofizik incelemeleri 1995 kazı sezonunda gerçekleştirildi (Res.43-43a). Elektromanyetik, Elektrik, VLF, Manyetik, Radar, Yapay ve Doğal Uçlaşma ve Radyometrik yöntemler gibi jeofizik ölçüm sistemlerinin uygulandığı Külhöyükte elde edilen sonuçlar bizim açımızdan oldukça sevindirici olmuştur. Herşeyden önce 1994 yılı araştırmalarımızda belirlediğimiz görüşlerin doğru olduğunu gördük. Ana hatlarıyla;

1- Höyüğün güney ve güney-batısındaki çayırılık alanın bir su birikinti yeri olduğu anlaşılmıştır. Yapılan ölçümlerde hiç taş olmadığı saptanmıştır.

2- Jeofizik ölçümler sonucunda, gölet olma ihtimali üzerinde durduğumuz çayırılık alanın (Res.44) en derin noktasının güney-batı ve 1992 yılında açığa çıkarılan Batı I tünelinin ucunda yer alan mekanın bulunduğu noktada olduğu belirlenmiştir. Bu noktada günümüz

(7) Sn.Ergun KAPTAN'a ve Jeoloji Yük.Müh.Sn.Cengiz KARAKÖSE'ye bizi kırmayıp, yaptıkları özveri ile çalışmalarından dolayı

(8) Sn.Hocamız Prof.Dr.Ahmet ERCAN'a Külhöyük Arkeojeofizik çalışmalarında gerek maddi, gerekse manevi desteklerinden dolayı, kendisinden jeofizik bilimi dışında pek çok konuda bilgiler edinmemizi sağladığı, örnek bir kişiliğe sahip olduğuna inandığımız Sn.Hocamız Prof.Dr.Ahmet ERCAN'a Kazı başkanı ve ekip adına çok çok teşekkür ederiz.

koşullarında yüzeyden 2 ile 6 metre arasında suyun mevcut olduğu tesbit edilmiştir. Bu sonuç 1994 yılı çalışmalarında tesbit edilen Batı I tünel mimarisini ucundaki 4x4x4.5 m.ölçülerindeki mekanın höyük halkının su ihtiyacını karşıladığı bir kuyu, bir gizli sarnıç olduğu tezini doğrulamıştır (Res.45).

3- Yine aynı yılki araştırma çalışmalarımızda yakın çevrenin yüzey şekillerine bakarak höyüğün bir veya iki tepecik üzerine oturduğu ihtimali üzerinde durmuştuk. Jeofizik ölçüm sonuçlarına göre höyüğün birbirine yakın iki kalker tepeciği üzerine kurulduğu tesbit edilmiştir. Güneyde yüksekliği ortalama 12 m.olan höyüğün en yüksek noktadaki dolgu kalınlığı yaklaşık 8 m.olarak saptanmıştır. Buradan elde edilen sonuç güney ve güney-doğudaki çayırılık alan ile ilgili görüşlerimizi doğrulamıştır. Zira höyük yerleşiminin altında yer alan iki kalker tepeciğinin arasından bugün dahi bir su hareketi görülmekte ve bu su güneyde bulunan çayırılık, höyüğün kuzey eteğinde bugün için mevcut olan çayırılıkla birleştirmektedir.

Höyük girişi ile ilgili bazı çalışmalarımız olmuştur. Bununla ilgili alınan jeofizik ölçüm sonuçlarına göre de giriş büyük bir ihtimalle bugün kullandığımız girişin bulunduğu alanda yer aldığı sanılmaktadır.

Bütün bu çalışmalara rağmen henüz araştırılması gereken pek çok konu bulunmaktadır. Gelecek yıllarda yapılacak programlar doğrultusunda Külhöyüğün birçok bilinmeyenini çözülecektir.

SONUÇ

1992 yılında çalışmalara başlanan Külhöyük'de bugüne kadar süregelen kazılarda önemli sonuçlar elde edildiği bir gerçektir. Bu çalışmalar ışığında Külhöyük'de saptanan en önemli sonuçlar şunlardır;

Höyükteki iskanla ilgili olarak yapılan çalışmalar sonucunda kültür katı kalınlığı saptanmış, höyük üzerinde yapılan kazılarda en üst katların mimari karakteri hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Ele geçen buluntulardan Külhöyük'de Esik Tunç Çağı, kuvvetli bir Eski Hitit iskanı ve zayıf bir Hitit İmparatorluk Döneminden söz etmek mümkündür.

Höyüğün yakın çevresinde yapılan araştırmalar ve jeofizik ölçümler sonucunda; güneyde var olduğu düşünölen gölet ve höyüğün ilk yerleşiminin iki doğal tepelik üzerine kurulduğu kesin olarak tesbit edilmiştir.

Batı I tüneli ucunda yer alan mekanın içerisinde yapılan çalışmalar sonucunda buranın bir gizli sarnıç olarak kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Kölhöyük bağlantılı Gavurkale ulaşım yolunun doğu ve güneydoğuda yer alan höyüklerle olabileceği tesbit edilmiştir.

Bundan sonraki çalışmalarda

1- Jeofizik ölçümleri doğrultusunda bir kazı programı oluşturmayı,

2- Höyük yakın çevresinde yeni araştırmalar yaparak Kölhöyük'ün Gavurkale ile ilgili bağlantılarına daha başka açılardan yaklaşmayı planlıyoruz.

3- İki safhalı zengin Eski Hitit yerleşmesini tespit ettiğimiz Kölhöyük iskanında, şu ana kadar tam yerine oturtamadığımız H.İmparatorluk iskanının zayıflığı konusu, yeni sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Önümüzdeki kazı sezonlarında Höyükte Hitit İmparatorluğu döneminde neler olduğu, iskanın niçin zayıf yada hiç İmparatorluk iskanının olmadığı üzerinde duracağız. Acaba Kölhöyük İmparatorluğa gelmeden terkedilmiş olabilir mi? bunun izlerini aramayı ve kesin sonuçlar elde etmeyi umuyoruz.

Sonuç olarak; her türlü kazı, araştırma ve yayın hakları Anadolu Medeniyetleri Müzesine ait olan Kölhöyük yerleşim yerinde Bakanlığımız izin verdiği sürece kazılara Anadolu Medeniyetleri Müzesi uzmanları tarafından devam edileceğini arkeoloji camiasına duyuruyoruz.

JEOLOJİK İNCELEME RAPORU

Genel

Sayın Vahap KAYA'nın istekleri üzerine Ankara'nın Haymana İlçesine bağlı Dikilitaş köyü batısındaki Höyük Tepe' kazı alanına 28.06.1995 günü inceleme yapmak amacı ile gidilmiştir. Kazı alanındaki incelemenin amacı hüyükün hemen Güney-Batı kenarında yer alan Potern'in sonunda görülen kuyu şeklinde ve kaya dolgu olarak inşa edilmiş yapının kullanım amacı hakkında yorum yapmaktır.

Jeoloji;

Çalışmaya yörenin jeolojisi ve morfolojisi incelenerek başlandı. Kazı alanı ve çevresinde yapılan jeolojik araştırmalar sonunda, Höyük Tepe'nin güneyinin çakıltaşları ve çevresinde ise kilitaşı, kireçli kilitaşı, miltaşı ve kıt kumtaşı düzeyleri yaygın olarak gözlenmiştir. Çakıltaşlarının kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu ve kuzeybatı eğimli olduğu, 1 km.kadar uzunlukta ve 200-250 m.genişlikte bir yüzeyleme gösterdiği saptanmıştır. Eski döneme ait bu kentin büyük bir bölümü Pliyo-Pleyistosen yaşta çakıltaşları üzerine inşa edilmiştir. Çevredeki kilitaşı, kireçli kilitaşı, miltaşı ve kıt kumtaşı düzeyleri ise Pliyosen yaştaadır.

Potern sonundaki yapı;

Kazı alanındaki ilk incelememizde yöre jeolojisi incelenmiş, daha sonra Potern sonundaki yapının ne amaçla kullanıldığı yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla 1/25.000 ölçekli İ 29 d3 topoğrafik paftasının 1948 ve 1957 basımları ayrı ayrı incelenmişve münhanilerde büyük bir değişiklik görülememiştir. Bunun üzerine kazı alanının morfolojik verileride incelenmeye çalışılmıştır. Bu inceleme sonunda, Höyük Tepe'nin hemen batı ve kuzeybatısının kalın bir alüvyonla örtülü olduğu görülmüş ve güncel çökellerin depolandığı bu alanın, eski bir gölet olduğu düşünülmüştür. Bu varsayımdan yola çıkarak, eski yerleşim alanının hemen batısındaki dere üzerine inşa edilecek bir bentle, derenin suyu şişirilecek ve sonuçta küçük bir gölet oluşacaktır. Böylece,

kentin kullanma suyu ihtiyacı buradan sağlanacaktır. İçme suyu ihtiyacı ise, Potern sonuna inşa edilecek bir kuyu aracılığı ile sağlanacaktır. Bu kuyunun kurukaya olarak inşa edilmesi halinde de, yeraltısuyu süzülerek çekilecek ve temiz bir içmesuyu elde edilebilecektir.

Sonuç

Tünelin sonundaki söz konusu yapı titizlikle incelendiğinde; kurukaya dolgu olarak inşa edilmiş su kuyusu izlenimi vermektedir. Şüphesizki yapılan bu yorumun, en önemli kanıtı olacak bent kalıntılarının, batıdaki dere içinde mutlaka bulunması gerekmektedir.

20.12.1995

Cengiz KARAKÖSE

Jeoloji Yük. Müh.

ANKARA İLİ, HAYMANA İLÇESİ, KÜLHÖYÜK 1995 KURTARMA KAZISI KEMİK BULUNTULARI

U18 Plankaresinde, 1 metre derinlikte bulunan hayvan kemikleri kafa (cranium), alt çene(mandibula), üst çene (maxilla) parçaları ve boynuzdan ibaret olup, aşağıdaki fauna saptanmıştır:

At (*Equus caballus*): memeliler sınıfı, tek tırnaklı (Perissodactyla) takımı, atgiller (Equidae) ailesinden. Bilekler yerden hayli yüksektir. Toynak denilen fazlasıyla büyük üçüncü parmak, sert ve kuru arazide hızlı koşmaya elverişlidir. İri dişleri sık ve sert otları çiğneyip öğütür. Yele ve kamçı gibi, tüylerle kaplı uzun kuyrukları vardır.

Domuz (*Sus scrofa*): Memeliler sınıfı, çift tırnaklı (Artiodactyla) takımı, domuzgiller (Suidae) ailesi, gevişgetirmeyen (Nonruminantia)lerden. Birinci parmak hiç yoktur, bazen ikinci ve beşinci parmaklarda bulunmayabilir. Önemli olan üçüncü ve dördüncü parmaklar sağlam toprak üzerinde vücudun ağırlığını taşırlar. Ağız yapıları uzundur. Vücudunda sert ve seyrek kıllar, ince ve uzun kuyruğunda sadece kısa tüyler vardır.

Sığır (*bos taurus*): Memeliler sınıfı, çift tırnaklı (Artiodactyla) takımı, boynuzgiller (Bovidae) ailesi, gevişgetiren (Ruminantia)lerden. Genellikle iri gövdeli ve güçlüdür. Boynuzları sade ve dalsızdır. Bu boynuzlar kafatasının önünde yükselen sivri kemik nüvelerin etrafında oluşan bir kılıftan meydana gelmiştir. İçi boştur. Daima çift olup hayvanın yaşamı boyunca büyümeye devam eder ve hiç düşmez.

Etçil (*Carnivora*): Memeliler sınıfı, etçil (Carnivora) takımına ait olup, ailesi saptanamamıştır.

F. Gülay ASLAN
Müze Araştırmacısı

RESCUE EXCAVATIONS AT KÜLHÖYÜK

(Summary)

by İlhan TEMİZSOY, Vahap KAYA, Nusret ÇETİN

Külhöyük rescue excavations were started in 1992 and carried out continuously until 1995 under the direction of the Anatolian Civilizations Museum with participation of the specialists from the Museum.

The first investigations were carried out on the south and southwest slopes of the Külhöyük mound, which is near the Oyaca town of Haymana district of Ankara province. In 1993, 1994 and 1995 the excavations were carried out on the top of the mound and conducted according to the architectural remains unearthed during the previous seasons. A certain number of definite results were recorded by means of the surveys done according to a programme during the season.

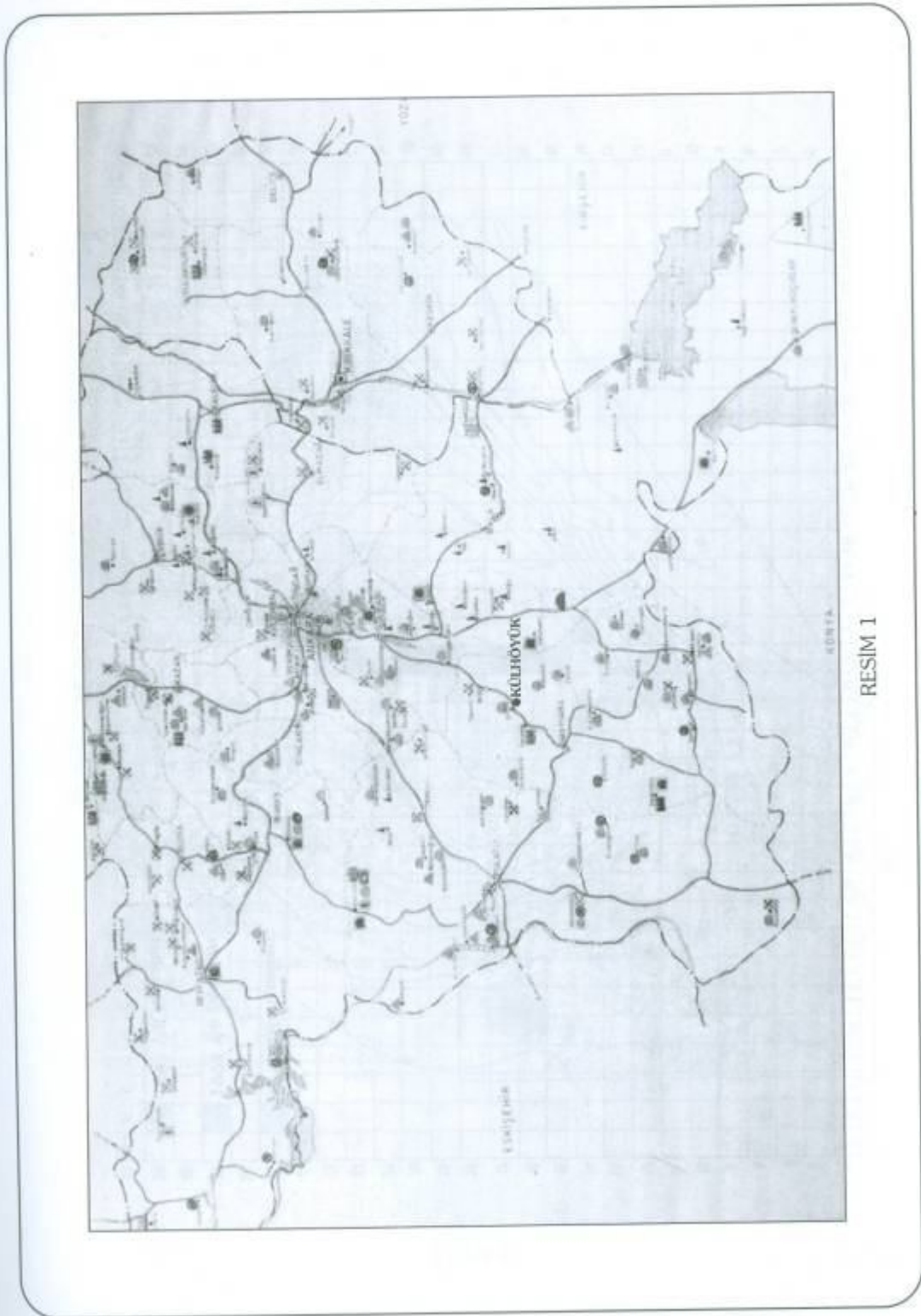
Under the light of the results of the last three years' work, we can state that there are large and irregular foundation walls over an area of 30 x 25 m. in dimension at the highest point of the mound. Below this are the rather regular wall remains which are partly plastered on their inner faces.

Many small finds from the Hittite Imperial Period, the finds from the very rich, two phased cultural levels of the Early Hittite Culture and the evidences for the Early Bronze Age indicate that there were. Early Bronze, Early Hittite and not dense Hittite Imperial settlements on the Höyük.

The bulla, which was found in 1994 during the excavations of the walls in trench Y14, is the first written evidence of the excavation with its inscription in hieroglyphic. The other considerable archaeological finds of the site are: beaked water jugs, bowls and other similar ceramics of Early Hittite, idols and earthenware finds of Early Bronze Age, spindle whorls which are commonly found in every period and a stone stamp seal found in 1995. The latest is decorated with a stamped figure, with a handle and a string hole.

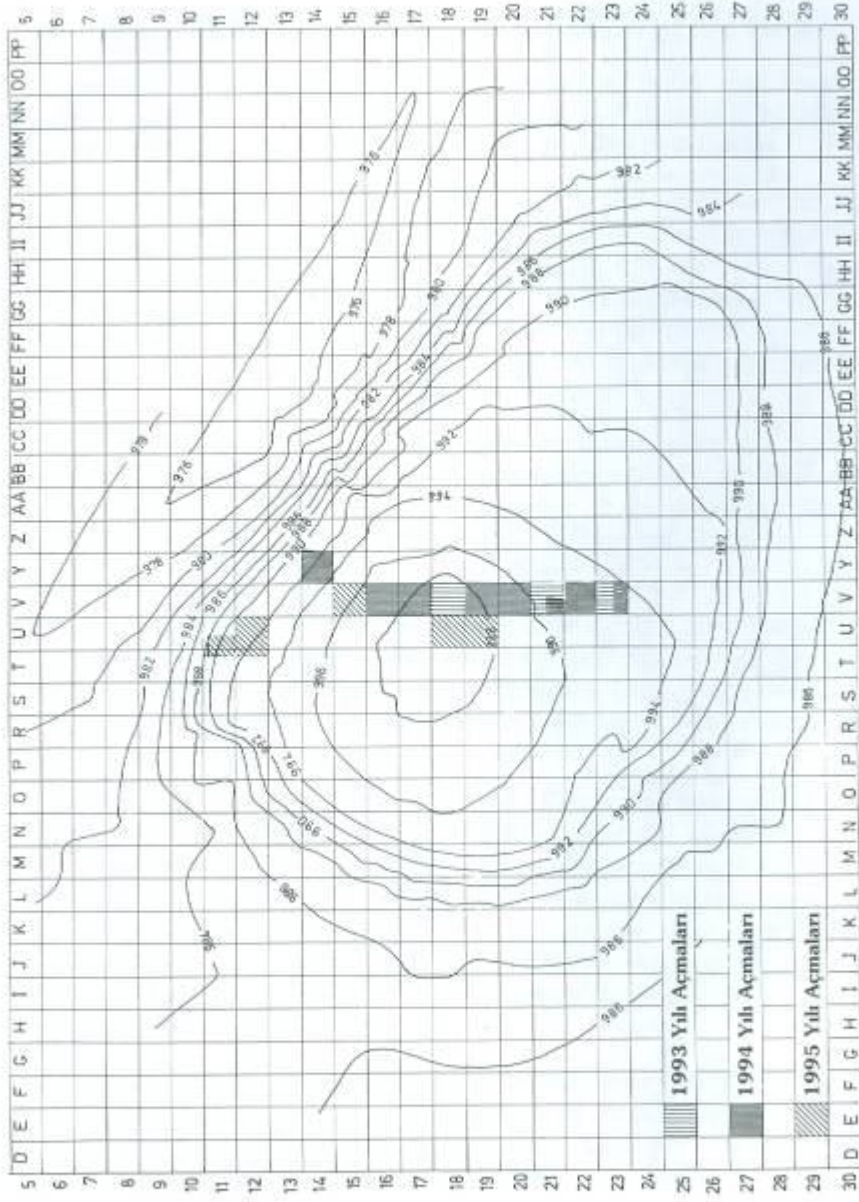
During the 1995 regional survey, which was carried out for the determination of the geographical location of Külhöyük, a geophysical survey, including geo-physical measurements, was also carried out. The results clarified some of the problematic cases.

The necessary protection and restoration works have been carried out at the end of each season. It is planned to continue the excavations continuously.

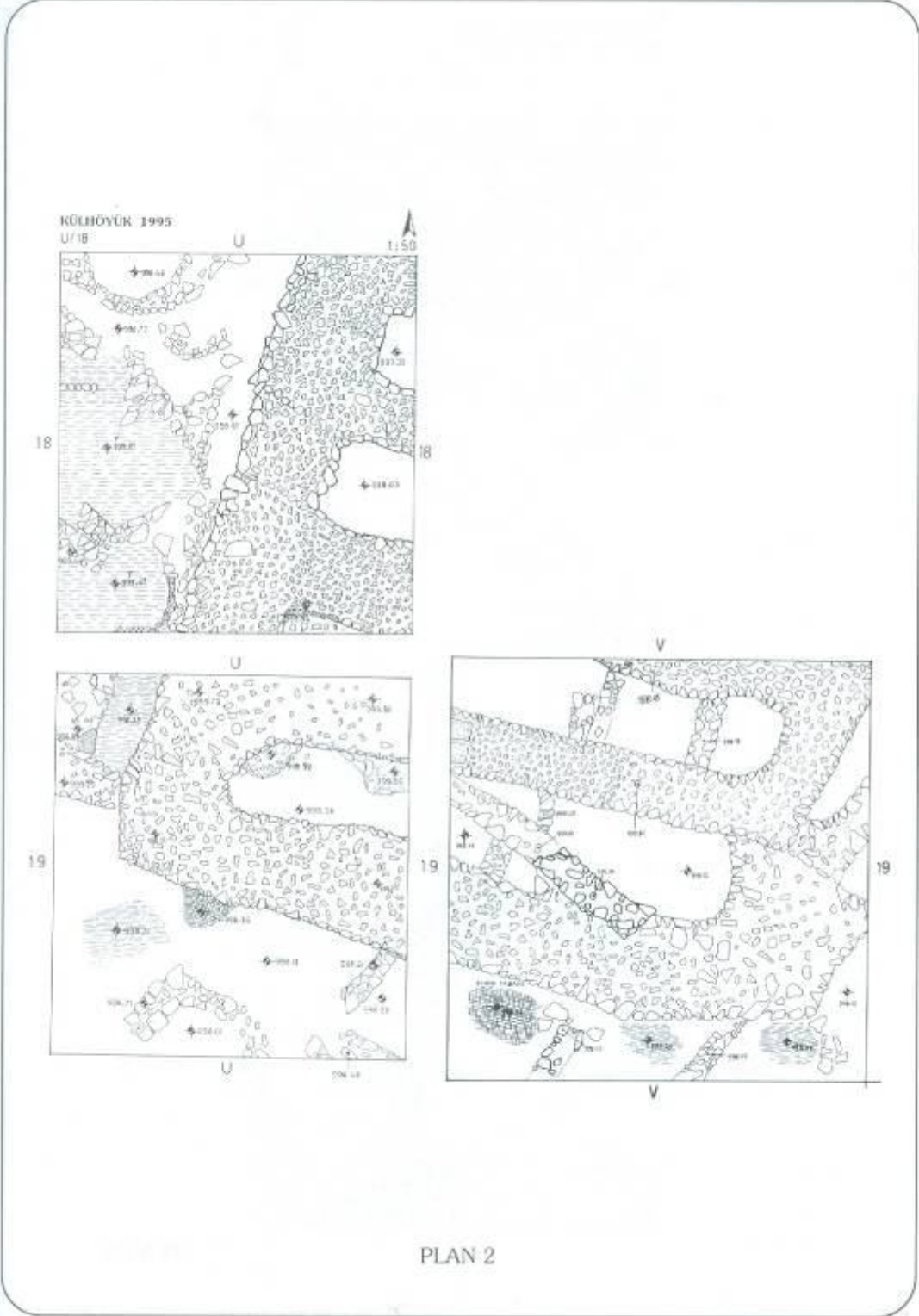

RESİM 1

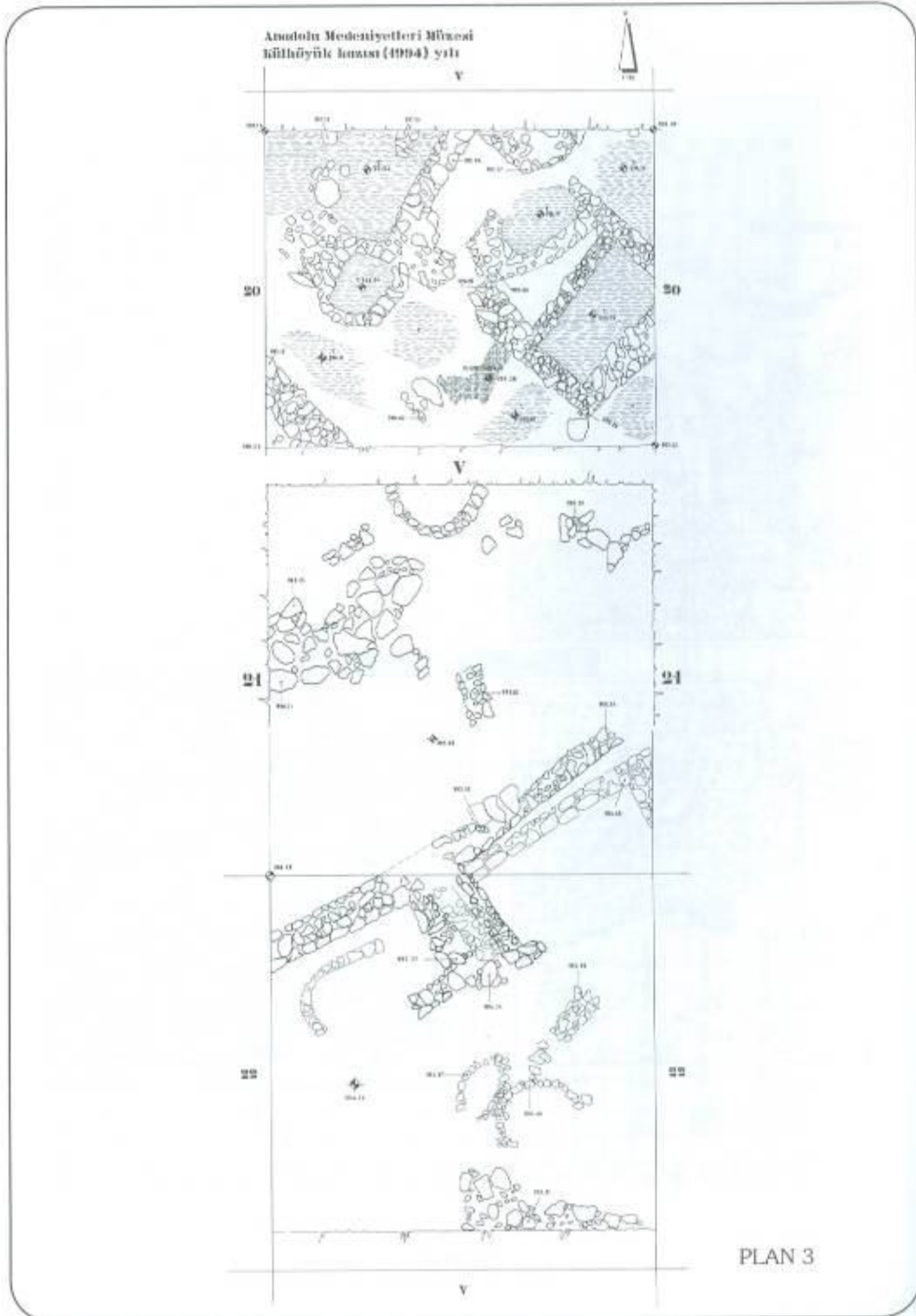
LEVHA II

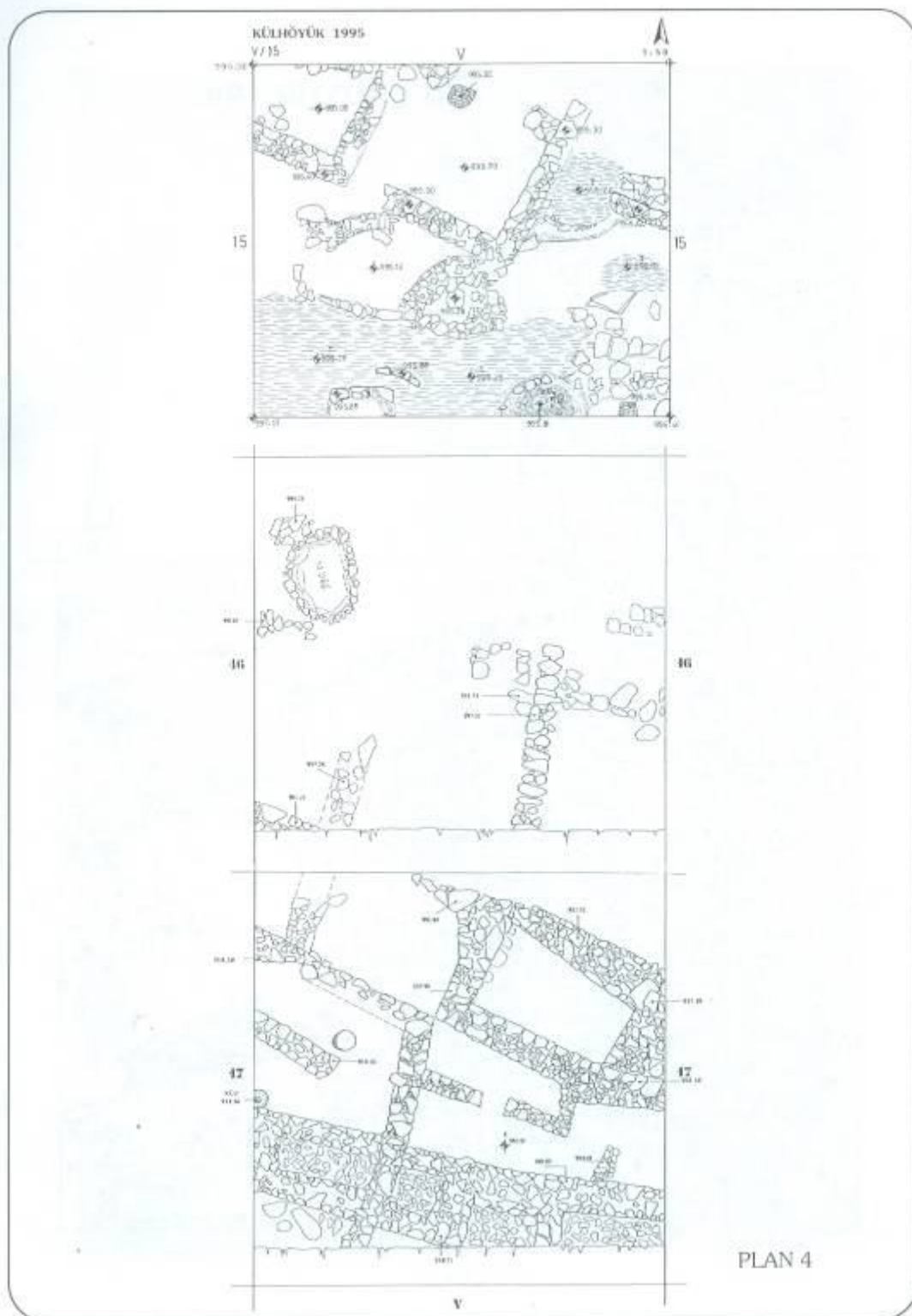
PLAN I

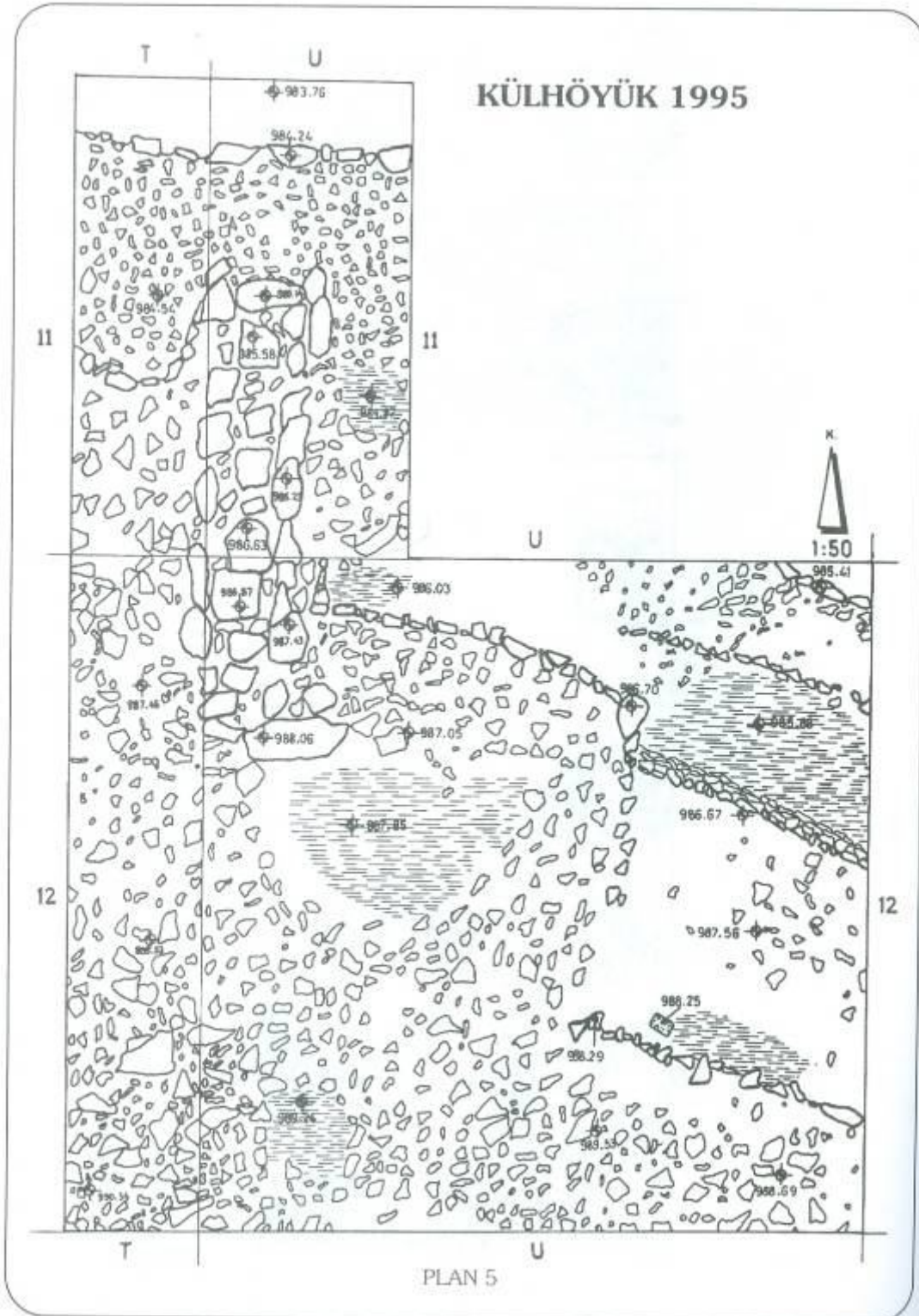

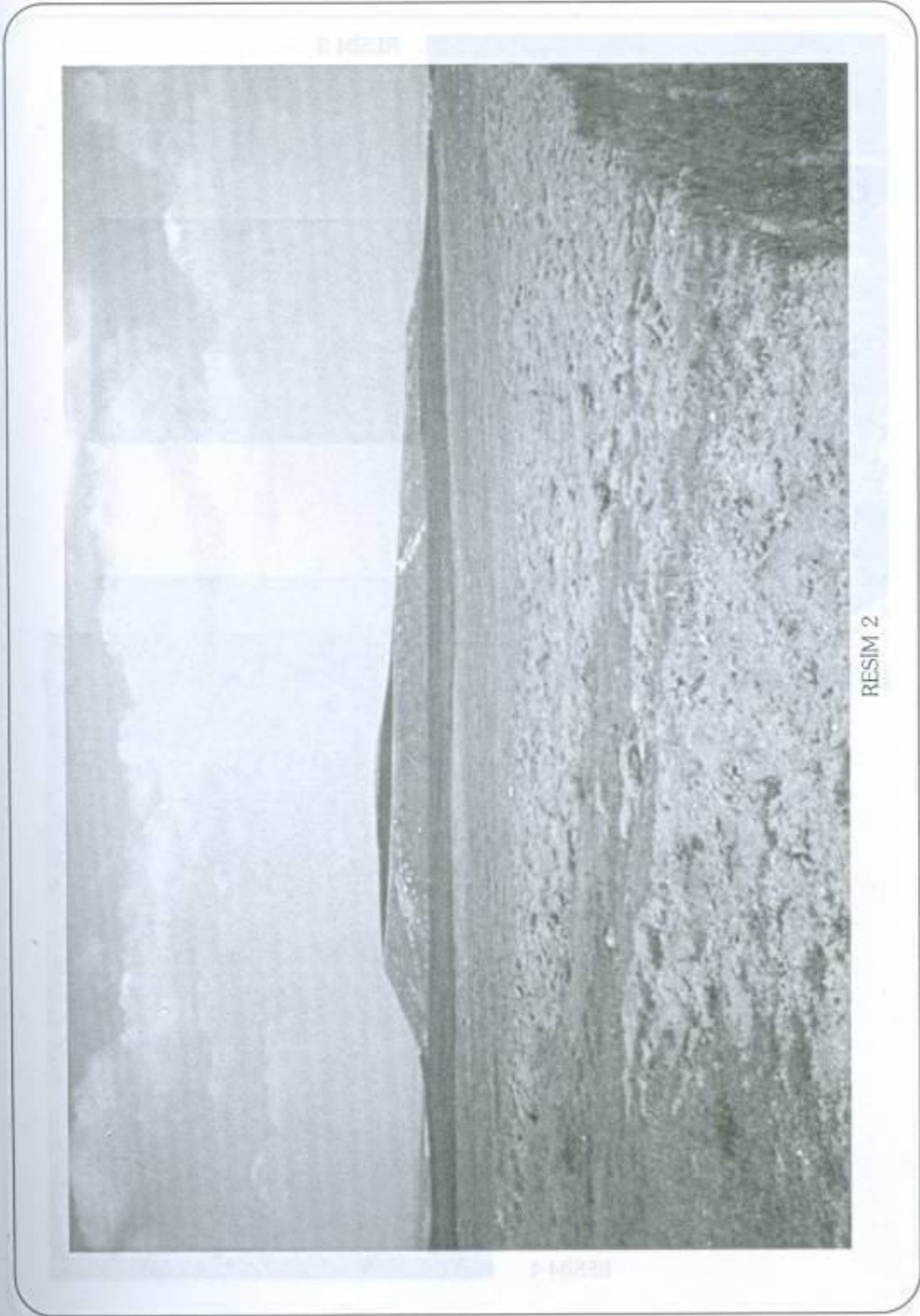
LEVHA IV

LEVHA VIII

RESİM 3

RESİM 4

RESİM 5

RESİM 6

LEVHA X

RESİM 7

RESİM 8

RESİM 9

RESİM 10

LEVHA XII

RESİM 11

RESİM 12

RESİM 13

RESİM 14

LEVHA XIV

RESİM 14 - A

RESİM 15

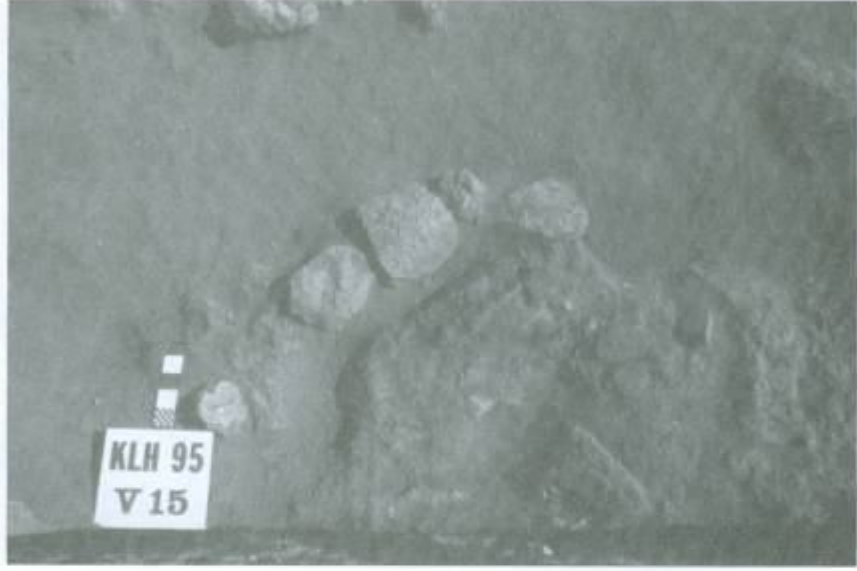

RESİM 16

RESİM 16 - A

LEVHA XVI

RESİM 17

RESİM 18

RESİM 19

RESİM 19 - A

LEVHA XVIII

RESİM 20

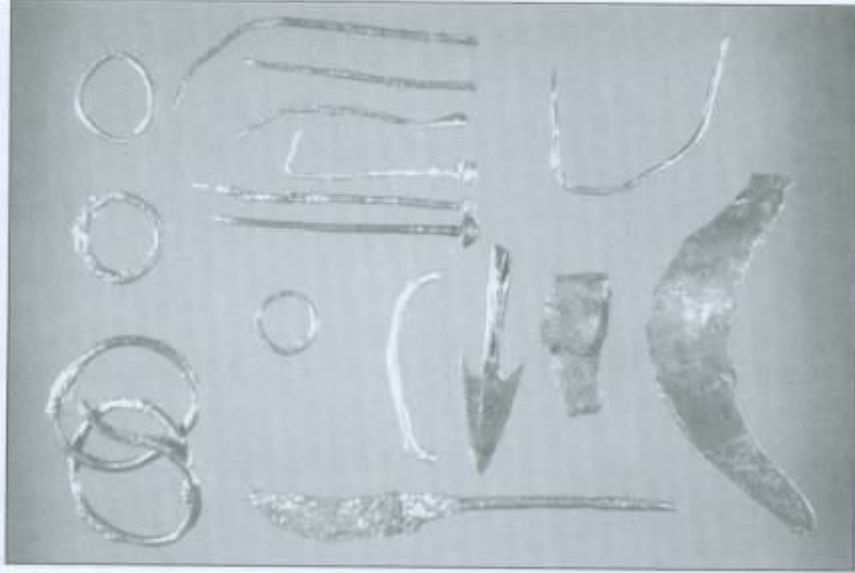
RESİM 21

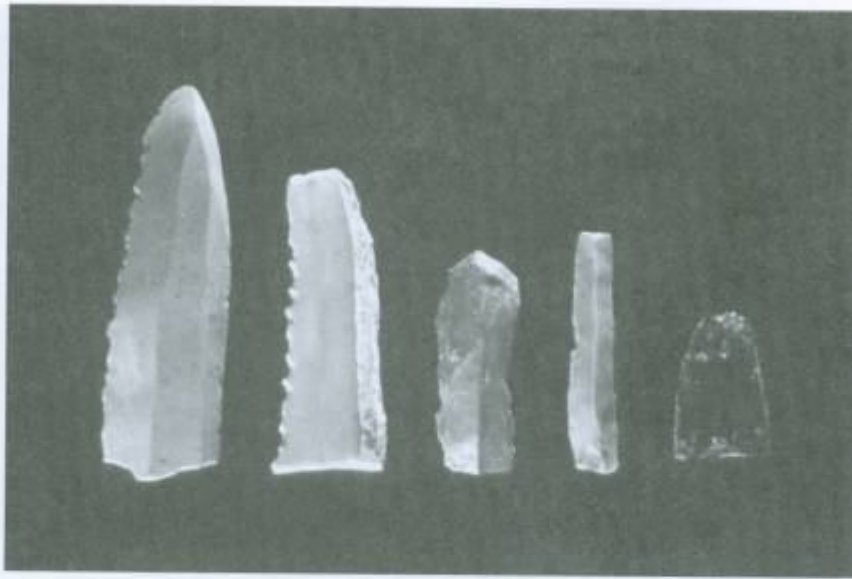
RESİM 21 - A

RESİM 22

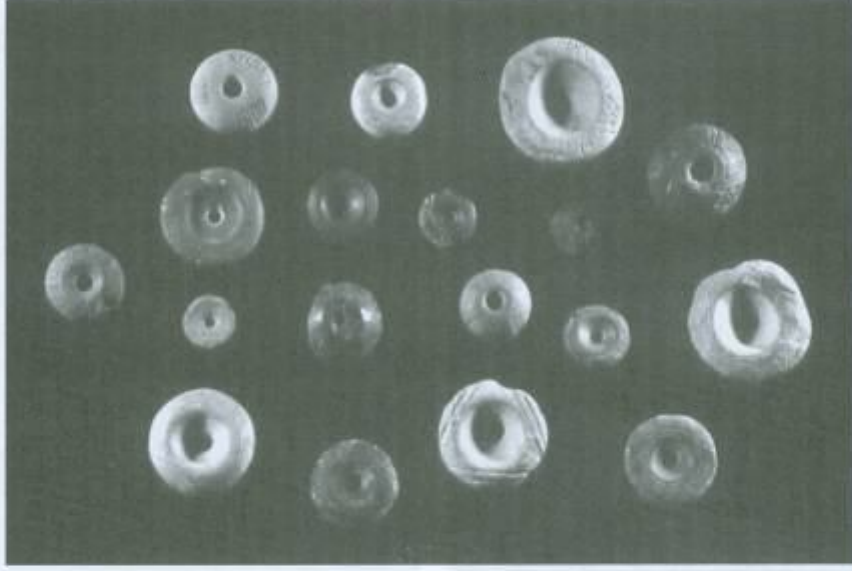

RESİM 23

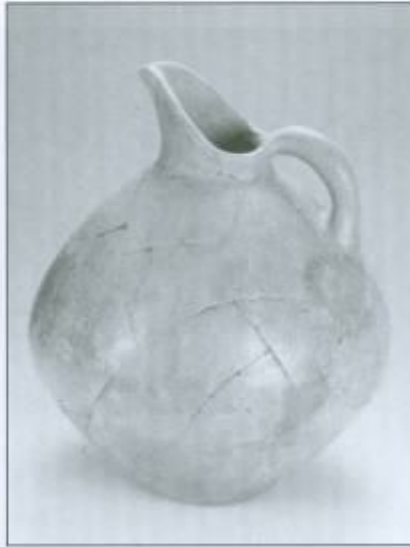

RESİM 24

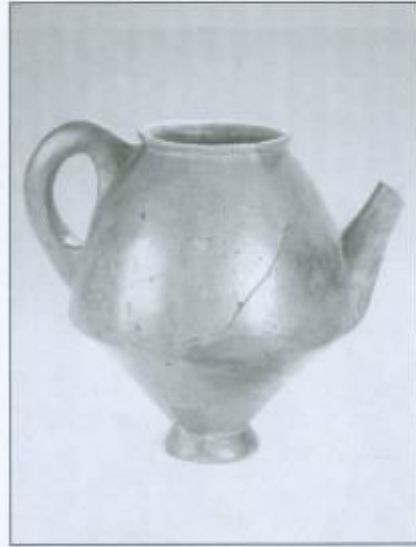

RESİM 25

RESİM 26

RESİM 27

RESİM 28

RESİM 29

RESİM 30

RESİM 31

RESİM 32

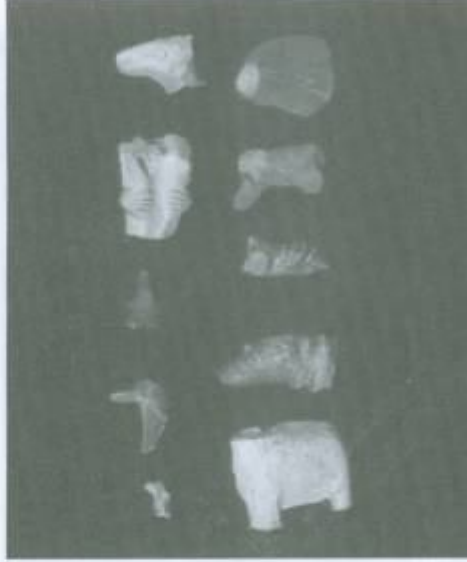
RESİM 33

RESİM 34

RESİM 35

RESİM 36

RESİM 37

RESİM 38

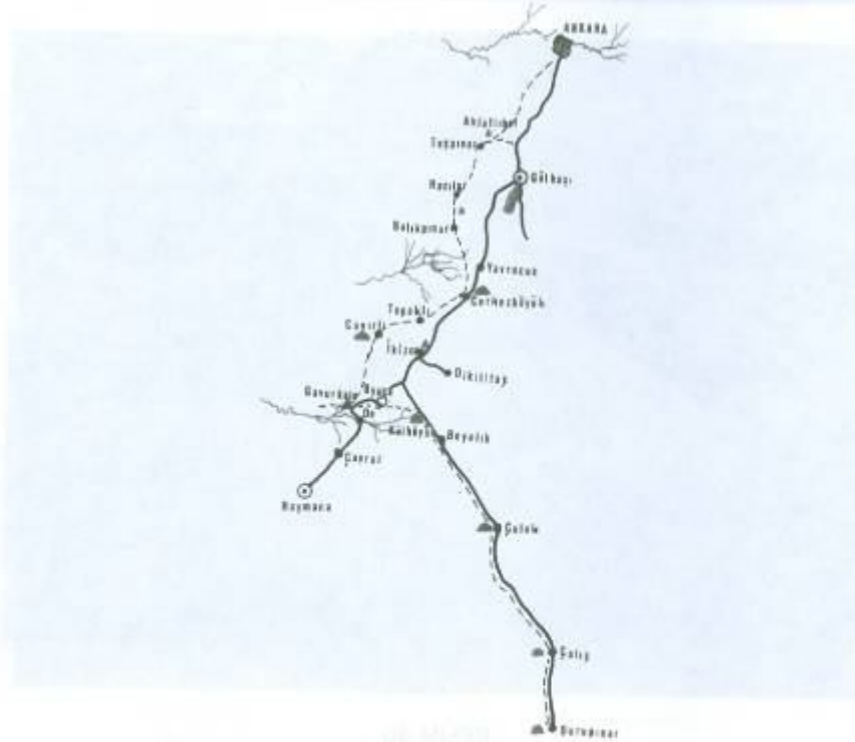
RESİM 39

RESİM 40

RESİM 41

RESİM 42

SINAP FORMASYONU
KURTARMA KAZILARI

RESİM 43

RESİM 43 - A

LEVHA XXVIII

RESİM 44

RESİM 45

SİNAP FORMASYONU KURTARMA KAZILARI 1995 SEZONU RAPORUDUR

Prof. Dr. Berna ALPAGUT

GİRİŞ :

1989 yılında bir yüzey araştırması olarak başlayan Sinap Projesi, 2863 Sayılı Yasa'nın getirmiş olduğu bazı engeller karşısında çözüm aramak zorunda kalmıştır. Şöyle ki; yüzey araştırması sırasında, rastlanılan fosillere her zaman ulaşmak doğrudan mümkün olamamaktadır ve o anda verilecek bir kararla sondaj yapmak gerekmektedir. Ancak, yasa sondaj iznini kazı izni ile birlikte sınıflandırmaktadır. Bu durum karşısında yetkililerce önerilen çözüm doğrultusunda, Müzemiz başkanlığında adı geçen bölgede belirlenen lokalitelerde kazılar 1993 yılında "Kurtarma Kazıları" biçiminde şekillenmiş ve Müze Müdürlüğü'nün başkanlığında ve Prof.Dr.Berna Alpagut'un bilimsel danışmanlığında kazılar, bazı yabancı bilim adamlarının kollaborasyonu ile sürdürülmektedir.

1989 yılında B.Alpagut'un başkanlığında başlayan yüzey araştırmaları VII. sezonunu tamamlamıştır.

1995 yılında, iki lokalitede yoğunlaşan çalışmalarımız, dünya çapında bulgulara ulaşmamızı sağlamıştır. 1955-57 yıllarında başlayan Ankara Çevresi fosil araştırmaları, insanın evrimi açısından ilk fosili (Ozansoy) vermişti. 1955-57. Daha sonra yürütülen araştırmalar (MTA-1980) Andrews-Tekkaya tarafından yayınlanan ikinci hominoid ile birkez daha adını duyurmuştu. 1989 yılında başlattığımız yüzey araştırmalarında asıl amaç; tam olarak stratigrafik adresi verilmeyen bu hominoid fosillerine ilişkin, detaylı bilgi toplamak ve çok elverişli olan sedimanlarda radiometrik tarihlemeler yapmaktı. İşte bu amaçla, dikkatli bir şekilde adım adım izlenen fosiller, 1995 çalışma sezonunda

meyvalarını verdi ve üçüncü hominoid yüzü+altçenesi+ve ilk kez ait olduğu taxon'un, vücut kemiklerinden radius, ulnae, costae(1-2), parmak kemikleri (üç adet), fibulae ve femur(şüpheli) parçası ele geçmiştir.

Bilimsel yayına hazırlık aşamasını tamamladığımız bu fosilimiz, Türkiye'nin haklı gururu olarak, dünya literatüründeki yerini alacaktır. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Paleoantropoloji Anabilim Dalı öğrencilerinin, 1983 yılından beri tecrübe kazandıkları Bursa-Paşalar Kazısı'ndan sonra, paralel olarak yürüttüğümüz Sinap Kazıları'ndaki başarısı övgüye değer bulunmaktadır. Özveri ve ciddiyeti elden bırakmadan yürüttükleri Sinap Kazı Sezonu'nun başarısındaki payları çok büyüktür.

LOC.12 ÇALIŞMALARI :

1993 yılında, Ioc.12'de, çalışma güvenliğini sağlamak üzere iş makineleri yardımı ile, Delikayıncaftepe'nin en güneyinde büyük taş blokları kaldırma işlemi başlatılmıştı, üst konglomera tabakasının açılmasından sonra, fosilli tabakaya henüz varamadığımız için 1994 yılı, verimli olamamıştı.

1995 Sezonunda, ekipte yer alan bazı bilim adamlarının, 1994 yılının verimsizliğinin verdiği ümitsizliğe rağmen, kişisel görüşlerim doğrultusunda Ioc.12'deki kazıların sürdürülmesi gereğinde ısrarlı oldum. Meslektaşlarımla ters düşmem, beni, öğrencilerimle bu alanda kazıya devam etmekten alıkoyamadı ve 7 gün süren "çekişmeli" bir atmosferde, adı geçen fosili öğrencim Zeynep BOSTAN ile birlikte buldum.

Loc.12'nin toplam oluşturulan 34 adet karesinin (kareleme 1x1 m.olarak) ilk 6 adedi, yoğun biçimde küçük boyutta ungulata (hipparion, bovid) ait vücut kemiklerini vermiştir. Sedimanın yapısı daha önce de literatürde tanımlandığı gibi, silt taşı ortamıdır ve çok sert olan bu ortamda, fosiller büyük cepler halinde toplaşmıştır.

Kareleme alanının dışında kalan ve geçen yıl varlığına rastlanan Testudo sp.(kara kaplumbağası) oldukça büyük boyuttadır ve bu yıl

restorasyonu ve konservasyonu yapılmak üzere, AMM Lab. getirilmiştir.

Loc.12 çalışmaları 1996 yılında devam edecektir.

LOC.49 ÇALIŞMALARI :

Çubuk ilçesinde yer alan bu loc, kumyataklarının olduğu vadinin kenarında, oldukça yüksekte yer almaktadır. 1989 yılından beri tarihleme çalışmaları devam etmektedir. 1995 yılında çok kısa bir kazı yapılmış ve büyük boyutlu memeliler toplanmıştır(rhiniceros, proboscidea vs.)

SONUÇ

Loc.12'nin fosil açısından önemini pekiştiren bir konu da tarihlenmenin biliniyor olmasıdır. Paleomanyetizma, K/Ar 40 gibi arkeometrik çalışmaların verileri bize bölgenin en az 15 milyon ile günümüz arasındaki doğa tarihini belgeleyebilmektedir.

Anadolu, üç kıta arasında bir köprü konumunda olduğu için kıtaların çarpışmasından sonra ki canlı hayvan göçlerinin bir yolunu teşkil etmiştir. Bu hayvan gruplarının arasındaki kuşkusuz en önemlisi insanı da içeren primata takımıdır. İşte Ankara Çevresi insanlık ve canlılığın evrimine yanıt verecek fosilleri bünyesinde saklıyor ve bu araştırmalarla gün ışığına çıkabiliyor. Bilimadamlarının bu özverili çalışmaları sayesinde sonuç alınabiliyor. Bu açıdan AMM her ne kadar bir arkeoloji müzesi ise de Ankara Müzesi olarak bakanlığın ve yasanın tanımlamaları çerçevesinde bu araştırmamıza başkanlık ederek bilime katkı sağlamaktadır.

AMM'ye evsahipliğinden dolayı teşekkürlerimi kendim ve ekibim adına iletirim. Ayrıca, kazımızda görev alan gözlemci ve emeği geçen herkese katkılarından dolayı teşekkür ederim.

SALVAGE EXCAVATION REPORT FOR THE SINAP FORMATION PROJECT (ANKARA, TURKEY), 1995

İlhan Temizsoy¹
Berna Alpagut²
Mikael Fortelius³
John Kappelman⁴

INTRODUCTION

The Sinap Formation Project has been running as an international collaborative field effort since 1989 (Alpagut & Martin, 1991; Alpagut & Fortelius, 1992; Alpagut et al., 1993, 1994, 1995; Temizsoy et al., 1995; Alpagut et al., in press; Temizsoy et al.). Excavation activities in the field season of 1995 with the recovery of fossil mammals from localities 12 and 49. The excavation procedures were outlined in Temizsoy et al. (1995).

The 1995 excavation team was managed by Dr. İlhan Temizsoy, in collaboration with Prof. Dr. Berna Alpagut, Dr. Mikael Fortelius, Dr. John Kappelman, Dr. Juha-Pekka Lunkka, and Dr. Mary Maas. The team included Dr. R. Bernor, Dr. S. Sen, Dr. W. Sanders, J. Becker, Z. Bostan, H. Çelebi, N. Cleghorn, D. Ekart, A. Ersoy, K. Huttunen, D. Johnson, U. Karaduman, C. Kirk, A. Mermer, S. Özbek, L. Selänne, R. Scott, A. Temizsoy, S. Viranta, and R. Wooddell, and the government observers F. Gülay Aslan, and Melek Yıldıztüran. We would also like to express our gratitude to O. Yerlikaya, S. Okur, M. Yengeç, T. Demir, C. Bilgama, M. Yengeç, M. and A. Sezer, and C. Metin for assistance to

1. Director, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara, Turkey
2. Paleoantropoloji, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara Üniversitesi, Ankara, Turkey
3. Division of Palaeontology, Finnish Museum of Natural History, P.O. Box 11, FIN-00014 University of Helsinki, Finland
4. Department of Anthropology, University of Texas Austin, Austin, TX 78712-1086, U.S.A.

various aspects of the projects. Many students from the Ankara University Faculty of Language, History and Geography participated for various lengths of time in the field work and also deserve our thanks. We wish to express our sincere gratitude to these many individuals who contributed to the many successes of the Sinap Project.

We also owe a deep note of thanks to the General Director of Antiquity and Museums and to the Head of the Excavation Department for their kind help in obtaining the necessary permissions. The survey was supported by grants from the Academy of Finland (to Mikael Fortelius), the National Science Foundation (to John Kappelman), and the National Geographic Society (to John Kappelman and Mary Maas). We greatly appreciate the support of these foundations.

LOCALITY 12

This locality was cleared in 1993 in order to expose the fossiliferous levels previously covered by a substantial and dangerous overburden. In 1994 the excavating operations directed by Dr. Peter Andrews recovered only a small fauna from the north end of the excavations. Efforts in 1995 continued the north trench and recovered a nice fauna of primarily Hipparion postcranial elements. Additional efforts were concentrated at the south end of the platform and recovered a nicely preserved fauna that includes the first hominoid primate specimens recovered from the Sinap Formation in nearly 30 years.

LOCALITY 49

Excavations were continued on a relatively large scale at this locality which is situated high up on an extremely steep erosional slope near the village of Igitli (Igbek) in Çubuk. A protective fence with an aerial grid system was again erected, to replace one that we had installed the previous year. This site produced a very well preserved fauna with large numbers of nicely articulated specimens.

DISCUSSION

The localities excavated in 1995 represent two quite different fossil assemblages. Locality 49 is strongly dominated by large mammals (rhinoceroses, proboscideans and giraffes; Fig. 1A). Locality 12 is equally strongly dominated by smaller ungulates (horses, bovids). The fauna of the Sinap Formation as a whole is strongly dominated by artiodactyl and perissodactyl ungulates, but is nonetheless quite diverse. The emerging geo-and biochronology is one of the most complete for the Neogene of the Old World, and will be correlated with similar faunas from other fossil localities in Europe, Asia, and Africa.

LITERATURE CITED

- Alpagut, B. & Fortelius, M. 1992: Survey results for the Sinap Project, Kazan and Çubuk provinces, Ankara, Turkey, 1990.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, pp.333-356.Ankara.
- Alpagut, B., Fortelius, M. & Kappelman, J. 1993: Survey report for the Sinap Formation Project (Ankara, Turkey), 1991.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü X. Araştırma Sonuçları Toplantısı, pp.256-278.Ankara.
- Alpagut, B., Fortelius, M. & Kappelman, J. 1994: Survey report for the Sinap Formation Project (Ankara, Turkey), 1992.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Araştırma Sonuçları Toplantısı, pp.237-256.Ankara.
- Alpagut, B., Fortelius, M. & Kappelman, J. 1995: Survey report for the Sinap Formation Project.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Araştırma Sonuçları Toplantısı, pp.177-188.Ankara.
- Alpagut, B., Fortelius, M. & Kappelman, J. (in press): Survey report for the Sinap Formation Project (Ankara, Turkey), 1994.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.

- Alpagut, B., Kappelman, J., Fortelius, M & Lunkka, J.-P.(these volumes): Survey report for the Sinap Formation Project (Ankara, Turkey),1994.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- Alpagut, B. & Martin, L.1991: Survey of the Sinap Formation (Kazan, Ankara) 1989.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, p.55-67.Ankara.
- Fortelius, M., L.Werdelin, P.Andrews, R.L.Bernor, A.Gentry, L.Humphrey, W.Mittmann, and S.Viranta. (in press): Provinciality, diversity, turnover and paleoecology in land mammal faunas of the later Miocene of Western Eurasia; in Bernor, R.L.
- Kappelman, J.,Sen, S.,Fortelius, M.,Duncan, A.,Alpagut, B.,Crabaugh, J.,Gentry, A.,Lunkka, J.-P.,McDowell, F.,Solounias, L.,Viranta, S. & Werdelin, L. (in press). Chronology and biostratigraphy of the Miocene Sinap Formation of central Turkey
- Sen, S.1990: Stratigraphie, faunes de mammifères et magnetostratigraphie du Néogène de Sinap Tepe, Province d'Ankara, Turquie. Bull. Mus. natn. Hist. nat. Paris, 4 sér., 12C(3-4): 243-277.
- Temizsoy, I., Alpagut, B.,Fortelius, M. & Kappelman, J.1995: Salvage excavation report for the Sinap Formation Project.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Araştırma Sonuçları Toplantısı, pp.189-199.Ankara.
- Temizsoy, I., Alpagut, B.,Fortelius, M. & Kappelman, J.(in press): Salvage excavation report for the Sinap Formation Project (Ankara, Turkey), 1994.-T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.

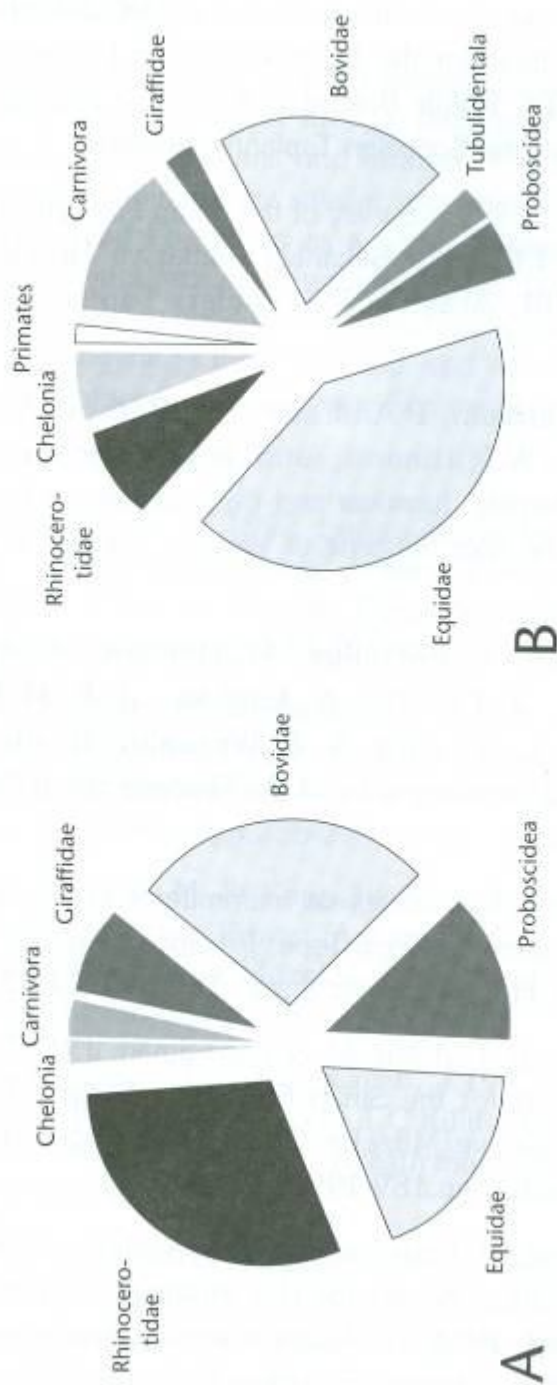

Figure 1. Relative abundances (specimen counts) of major vertebrate taxa at the two localities excavated during the 1195 Sinap season. A: Locality 49 is relatively taxon-poor and dominated by megaherbivores. B: Locality 12 is dominated by medium-sized ungulates.

KİSTOPHORİK İZMİR DEFİNESİ

M. Tefik GÖKTÜRK
Arkeolog

Define, 12 adedi Bergama, 24 adedi Efes baskılı toplam 36 adet tetradrahmiden oluşmakta olup, 1995 yılı başlarında Kemal Kopal isimli bir vatandaşımız tarafından müzeye getirilmiş ve kıymet takdiri yapılarak 16-36-95 Envanter Numarası ile müzemiz kayıtlarına geçirilmiştir.⁽¹⁾

Ortalama 12 gr ağırlığında bu gümüş tetradrahmilerin ön yüzünde; sarmaşık yaprak ve çiçeklerinden yapılmış bir çelenk içinde kapağı aralanmış sihirli bir sepet "Cista Mystica" bulunmakta ve bu sepetten kıvrılarak bir yılan çıkmaktadır. Arka yüzlerinde ise, süslü bir ok torbasının (sadak) iki yanında, başları dik ve karşılıklı, kuyrukları ise birbirine dolanmış iki yılan yer alır.

İlk bakışta birbirinin aynısı gibi olan bu sikkeler dikkatli incelendiğinde, farklı şehir, sembol ve monogramlar içerdiği kolayca görülür.

Sikkelerin arka yüzlerinde, sol boşlukta, basıldığı yerin kısaltılmış olarak ilk üç veya dört harfi yahut monogramı, sağ boşlukta ise değişen çeşitli semboller vardır. Bazen yılanların başları ve kıvrımları arasında da ilave sembol ve monogramlar görülür.

Şimdiye kadar ele geçen örneklerle göre bu tipte sikke basan kentler şöyle sıralanabilir: Bergama, Adramyteion, Efes, Phokaia, Smyrna, Apollonis, Thyateira, Nysa, Sardes, Stratonikeia ad Kaikum, Tralles, Apameia, Laodikeia, Synnada, Hierapolis. Bununla beraber henüz herhangi bir şehre ait olup olmadığı tartışılan özel baskılı

(1) Yayın için gerekli izni veren müzemiz müdürü Sn. İlhan TEMİZSOY'a ve sikkelerin fotoğraflarını çeken Sn. Hüseyin ŞEN'e teşekkür ederim.

kistophorlar da vardır.⁽²⁾ Dikkat edilirse bu sikkelerin Anadolu'da ve özellikle Bergama Kırallığı'na dahil veya onun etki alanına giren şehirler tarafından basıldığı görülmektedir. Ancak; Anadolu'da Bergama Kırallığı tarafından himaye edilen topraklarda bir otorite birliği simgesi olarak kabul edilebilecek bu sikkelerin, M.Ö. ikinci yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, Bergama, Efes, Tralles gibi bazı büyük şehirlerin önderliğinde Anadolu'daki bazı bağımsız şehirlerin ekonomik nedenlerle bir araya gelerek aynı tip ve ağırlıkta gümüş sikke bastırması olabileceği doğrultusunda da görüşler bulunmaktadır. Sonuçta Anadolu'da bulunan bu bağımsız şehirlerin ister ekonomik nedenlerle, ister belli bir otoritenin önderliğinde siyasal baskı sonucu bir araya gelmiş olsun bunu tam olarak anlayamasak bile bu bölgede güçlü bir sikke birliği meydana gelmiştir.

Bu sikkelerin yukarıda bahsedildiği üzere belli bir bölgede ve diğer yabancı sikkelerin nadiren bulunduğu gömüler halinde ele geçmesi, bunların içe dönük tedavül paraları olduğunu da göstermektedir. Birkaç örneğin Delos adasında bulunması hariç, Kıta Yunanistan, Adalar ve Suriye topraklarında kistophorlar görülmez.⁽³⁾ Nitekim İzmir Definesi de gömü yeri kesin olarak öğrenilememiş olmasına rağmen İzmir ili sınırları içinde, yani Batı Anadolu'da ve içinde başka yabancı sikkelerin bulunmadığı bir define olarak ele geçirilmiştir.

Tetradrahmilerin yarı ağırlığında olan didrahmiler ve dörtte bir ağırlığında olan drahmilerin ön yüzünde ise, meşe yapraklarından yapılmış bir çelenk içindeki arslan postu üzerinde Herakles sopası, arka yüzde ise asma yaprağı üzerinde bir üzüm salkımı bulunmaktadır. Tetradrahmilerdeki Cista Mystica, sarmaşık yaprak ve çiçeklerinden meydana gelmiş çelenk ve ufak birimlerdeki üzüm salkımı Attalos'ların soyadlarını dayandırdığı ve Bergama'da çok itibar gören Dionysos kültü ile ilgili işaretlerdir. Aynı şekilde tetradrahmilerin arka yüzündeki sadak ve küçük birimlerdeki Herakles'e ait sopa ve arslan postu da

(2) Sabahat ATLAN; *Bibliyografya, Belleten*, Cilt XXIV, Sayı 93, Sf.488

(3) Fred S.KLEINER-S.NOE; *The Early Cistophoric Coinage*, The American Numismatic Society, New York 1977, sf.124

Bergama'nın efsanevi kurucusu Telephus'un babasına ait semboller olarak tanınır. Bu iki tanrının özellikle Bergama şehri ve kralları nezdinde çok büyük önemi olmasından dolayı bazı nümismatlar kistophorların Bergama'da dizayn edildiğini, dolayısıyla merkezin veya çıkış yerinin Bergama olduğunu düşünmektedirler.⁽⁴⁾

Numismatik gelişmelerin her zaman politik olaylarla çakışmadığı bilinmekle beraber Bergama Kralı Eumenes II (M.Ö.197-159) zamanında Galatların Bergama topraklarına saldırılarıyla başlayan siyasal olaylar neticesi, Eumenes II'nin Roma'luların yardımı olmadan Galat'ları yenmesi ve bütün Hellen'lerin kurtarıcısı ilan edilerek, tanrılaştırılıp adına festivaller düzenlenmesi ve bu arada yeni para biriminin ortaya çıkması olasılık dahilindedir. Eumenes II kistophor kullanarak bir sikke birliği yaratmayı amaçlamış ve Anadolu'daki politik hakimiyetini böylece ekonomik olarak desteklemiş olabilir. Bu adım da muhtemelen Galat'ların yenilip, Anadolu kentlerinde M.Ö.166'da Bergama hanedan kültürünün doğmasıyla atılmış, dolayısıyla bu düşünceden hareketle ilk kistophorlar da bu tarihten itibaren ortaya çıkmış olmalıdır.⁽⁵⁾

M.Ö.133 yılında ölen son Bergama kralı Attalos III'ün (M.Ö.138-133) bir vasiyetname ile Krallığı Roma'ya bırakması ve bunun Roma tarafından kabulü üzerine Attalos Krallığı Roma'nın Asia eyaleti haline gelince, bu tarihten itibaren özellikle Efes baskılı kistophorların M.Ö.134/133 tarihi ile başlayan ve Asia eyaleti sistemine göre yazılan A (yıl=1) B (yıl=2) Γ (yıl=3) gibi harflerle tarihlendirildiği görülür. İzmir definesindeki sayıca daha çok olan Efes baskılı kistophorlar da Roma Asia Eyaleti'nin kurulmasından sonra basılan tarihli kistophorları içermektedir. ME (yıl=45) = M.Ö.89/88 tarihli define içinde en fazla (4 adet) olanlarını teşkil eder.

Asia eyaletinin kurulmasından sonra, görevli yetkililer tarafından

(4) Fred S.KLEINER-S.NOE; *The Early Cistophoric Coinage*, The American Numismatic Society, New York 1977, sf.13

(5) Fred S.KLEINER-S.NOE; *The Early Cistophoric Coinage*, The American Numismatic Society, New York 1977, sf. 18

sağ boşlukta kullanılan, şehrin siyasi ve sosyal yaşantısını simgeleyen çeşitli sembollerin kısıtlandığı görülür. Hatta Efes'de devamlı olarak Meşale, Bergama'da Yılana Sarılı Asa (Thyrsos) kullanılmaya başlanır. Define içinde M.Ö.128-123 zaman dilimine tarihlenen tek ve en eski örnek hariç diğerleri bu katagori içindedir.

Genel olarak M.Ö. 123-67 dönemi içine oturan define, tarihli kistophorlardan hareketle en az M.Ö.1. yüzyılın ikinci çeyreğinde gömülmüş olmalıdır.

Definedeki 36 adet sikkenin hepsi de tetradrahmi olup, Efes ve Bergama gibi çok sayıda sikke basan iki büyük şehire aittir. Didrahmi ve drahmi gibi daha küçük kistophor birimlerinin bu definede de bulunmaması, bu birimlerin az sayıda (belki Tralles gibi bir tek darphanenin kontrolünde) basıldığını ve kistophorik tetradrahmilerin daha çok ekonomisi güçlü bu şehirlerdeki tüccarlar tarafından özellikle büyük alım satımlarda kullanıldığını düşündürmektedir. Nitekim kistophor tetradrahimleri yaklaşık 12,5 gr.ağırlıkları ile Attik veya Rodos sistemindeki sikkelerle değiştirilebilecek ideal ağırlıkta yani bugünkü deyimle "Konvertabel" para birimi idiler. Bu paraların değeri de organize güç tarafından özellikle yüksek tutularak himaye ediliyordu.⁽⁶⁾ Yüksek tutulan para değeri nedeniyle kistophorların etki alanına giren bölgelerdeki tüccarların diğer pazarlarda alış veriş etmesine gerek yoktu. Böylece kistophorlar büyük alışverişler için hazırlanmış genelde tetradrahmi biçimindeki büyük birimler halinde ve diğer yabancı paraların bulunmadığı gömüler şeklinde ele geçirilmesinden de anlaşılacağı üzere, hep aynı bölgede sınırlı olarak tedavülde kalmış olmalıdır.

Şimdiye kadar ele geçen kistophor definelere erken döneme ait Bergama Sard, Synnada ve Apameia gibi şehirlere ait ufak kistophor birimleri çok bilinmemekte, Efes'e ait olanlara ise nadiren rastlanmaktadır.⁽⁷⁾ Definemizde de tek bir ufak kistophor birimi yoktur. Ancak

(6) Fred S.KLEINER-S.NOË; *The Early Cistophoric Coinage*, The American Numismatic Society, New York 1977, sf. 125

(7) Fred S.KLEINER-S.NOË; *The Early Cistophoric Coinage*, The American Numismatic Society, New York 1977, sf. 122

1952 yılında Şahnalı'da (Aydın) bulunan ve Tralles şehrine ait içerdiği ufak kistophor birimleri ile dünya kistophor defineleri literatüründe önemli bir yeri olan ve halen müzemiz koleksiyonlarında bulunan "Şahnalı Definesi"⁽⁸⁾ bu konuda bir ipucu verebilecek niteliktedir. Zira belki de Tralles darphanesi genelde kistophorların Didrahmi ve Drahmi gibi ufak birimlerini diğer kentlere nazaran daha fazla basmakla görevlendirilmiş bulunmaktaydı.⁽⁹⁾

Ele geçen defineler arasında en fazla kistophor basan kentler Bergama, Efes ve Tralles'dir. Aynı zamanda Bergama en erken kurulan darphanelerden biri, muhtemelen kistophorların ilk çıkış yeri olması ve belki birliğe bağlı uzaktaki küçük şehirler (Apameia, Synnada..gibi) adına para basması nedeniyle diğer kentlerden daha fazla sikke bastırılmış olmasıyla bilinmektedir⁽⁹⁾. Hatta S.Noë kistophorlar üzerinde yaptığı araştırma tezlerini daha da ileri götürerek, merkezi Bergama'da yaptığı kontrol ederek, tek tip ve ağırlıkta sikke hakimiyeti kurmuş olduğunu, tıpkı Büyük İskender döneminde kralın kontrol ettiği yerel bölge darphanelerinde ihtiyaç kadar belli sayıda bastırıldığı paralar gibi, Bergama, Efes, Tralles darphane işaretlerinin de kral veya mali memur tarafından seçilip, krallık hazinesinin gümüş ihtiyacı kadar imal edildiğini, sonuçta üzerinde kral ismi yazmaması ve portrelerinin olmamasına rağmen bu sikkelerin "Bergama Krallık" sikkeleri olduğunu savunmaktadır.⁽¹⁰⁾

Definemizdeki Bergama baskılı kistophorların ön yüz darplarının fazla yıpranmış olması, Bergama'nın daha fazla sikke basması nedeniyle kullandığı kalıpların çok aşınması ve bunların zamanında yeterince çabuk değiştirilememesi ile izah edilebilir. Bu durum Noë'nin görüşünü tam olarak desteklemese bile Bergama'nın diğer kentlerden daha fazla sikke bastırılmış olduğu görüşünü doğrular niteliktedir.

(8) Saadet ONAT; Aydın İlinin Dalama Bucuğuna Bağlı Şahnalı Köyü Civarında Bulunmuş Olan Kistophorlar, Ankara Üniversitesi D.T.C.Fakültesi Dergisi Cilt XVII Sayı 1-2

(9) Fred S.KLEINER-S.NOË; The Early Cistophoric Coinage, Sf.122

(10) Fred S.KLEINER-S.NOË; The Early Cistophoric Coinage, sf.124

Sonuç olarak İzmir Definesi, kistophorların M.Ö.2. ve 1. yüzyıllarda Anadolu'nun batı yarısında siyasal veya ekonomik nedenlerle bir araya gelen şehirlerin muhtemelen Bergama şehrinin önderliğinde güçlü bir birlik meydana getiren, yüksek alım gücü ve birimi sayesinde büyük alışverişlerde ve diğer yabancı paralara gerek duyulmadan kullanılabilen, en önemlisi Anadolu insanının ihtiyaçlarına göre üretilen özel bir değişim aracı olduğunu bir kez daha göstermiştir.

KATALOG

BERGAMA

M.Ö.128-123

Solda; ΓE , Sağda; Kanatlı Caduseus

- 1 Üstte; KE 12.36 gr., 27 mm. $\nearrow$
(Kleiner/Noe Seri 37 a)

M.Ö.123-67

Solda; ΓE , Sağda; Yilana Sarılı Asa (Thyrsos)

- 2 Üstte; A 12.31 gr., 28 mm. $\uparrow$
3 Üstte; A 12.04 gr., 27 mm. $\nearrow$
4 Üstte; E 12.33 gr., 28 mm. $\nearrow$
5 Üstte; BO , 12.11 gr., 29 mm. $\uparrow$
(Aulock 2388)
6 Üstte; ΔH , 12.31 gr., 28 mm. $\nearrow$
7 Üstte; ΔH , 12.14 gr., 27 mm. $\uparrow$
8 Üstte; ΔI , 12.41 gr., 30 mm. $\nwarrow$
(Aulock 2389)
9 Üstte; KA , 12.20 gr., 27,5 mm. $\uparrow$
10 Üstte; MH , 12.13 gr., 26 mm. $\uparrow$
11 Üstte; BA , ΓY 12.46 gr., 26 mm. $\uparrow$
12 Üstte; ΔH , ΓY 12.34 gr., 30 mm. $\uparrow$
(Aulock 2397)

EFES

Solda; EΦE, Sağda; Meşale

- 13 Üstte solda; Γ (Yıl=3) = M.Ö.132/131, 11.97 gr., 30 mm. $\uparrow$
(Kleiner/Noe Seri 42 b)
- 14 Üstte solda; Δ (Yıl=4)=M.Ö.131/130,
Üstte ortada; Anı. 12.21 gr., 28 mm. $\uparrow$
(Kleiner/Noe Seri 43 a)
- 15 Üstte ortada; Δ (Yıl=4)=M.Ö.131/130, 12.26 gr., 28 mm. $\nearrow$
(Kleiner/Noe Seri 43 b)
- 16 Üstte solda; I (Yıl=10)=M.Ö.124/123,
Üstte ortada; Palmet. 12.24 gr., 29 mm. $\uparrow$
- 17 Üstte solda; IE (Yıl=15)=M.Ö.119/118,
Üstte ortada; Bereket Boynuzu. 12.13 gr., 28 mm. $\nearrow$
- 18 Üstte solda; IZ (Yıl=17)=M.Ö.117/116,
Üstte ortada; Üzüm Salkımı. 12.24 gr., 29 mm. $\nearrow$
- 19 Üstte solda; IZ (Yıl=17)=M.Ö.117/116,
Üstte ortada; Üzüm Salkımı. 12.23 gr., 26 mm. $\uparrow$
- 20 Üstte solda; $\Lambda\Gamma$ (Yıl=33)=M.Ö.101/100,
Üstte ortada; Baykuş. 12.13 gr., 25 mm. $\nearrow$
- 21 Bir önceki ile aynı. 12.32 gr., 28 mm. $\uparrow$
- 22 Bir önceki ile aynı 12.17 gr., 27 mm. $\uparrow$
- 23 Üstte solda; $\Lambda\Theta$ (Yıl=39)=M.Ö.95/94,
Üstte ortada; Miğfer. 12.23 gr., 26 mm. $\uparrow$
- 24 Üstte solda; ME (Yıl=45)=M.Ö.89/88,
Üstte ortada; Thyrsos. 12.31 gr., 26 mm. $\uparrow$
- 25 Bir önceki ile aynı. 12.24 gr., 28 mm. $\nearrow$
- 26 Bir önceki ile aynı. 12.31 gr., 28 mm. $\nearrow$

- 27 Bir önceki ile aynı. 12.43 gr., 29 mm. ↑
- 28 Üstte solda; $\Delta\blacklozenge$
Üstte ortada; Bilinmeyen. 12.25 gr., 30 mm. ↑
- 29 Bir önceki ile aynı. 11.88 gr., 28 mm. ↑
- 30 Bir önceki ile aynı. 12.39 gr., 29 mm. ↗
- 31 Üstte solda; AA ve bilinmeyen (Arı?),
Üstte ortada; Çelenk. 12.17 gr., 27 mm. ↑
- 32 Bir önceki ile aynı. 12.27 gr., 29 mm. ↑
- 33 Bir önceki ile aynı. 10.83 gr., 27 mm. ↑
- 34 Üstte solda; EK
Üstte ortada; Caduceus. 12.19 gr., 28 mm. ↑
- 35 Üstte solda; E $\blacklozenge$
Üstte ortada; Caduceus. 12.28 gr., 28 mm. ↑
- 36 Üstte solda; $\blacklozenge^I$
Üstte ortada; Kalkan? 12.02 gr., 30 mm. ↑

A HOARD FROM İZMİR

(summary)

M. Tefik GÖKTÜRK

Archaeologist - Numismat

This hoard was brought to the Museum at the beginning of 1995 by a person called Kemal Kopal and purchased by the Museum. Although it is known that it was found somewhere in the territory of İzmir province, the provenance is not known.

The hoard consisting of 36 cistophori tetradrachms is registered at the museum with the inventory number of 16-36-95. Twelve of them bear Pergamum and 24 of them bear Ephesus prints. They are 25-30 mm. in diameter and their weight varies between 11.88 and 12.43.

Nearly all of the Pergamum stamped cistophori bears different monograms and letters of different officials. The front sides are attention drawing with the usage of worn-out molds. The ones with Ephesus stamps are more in number and they bear the date of 134/133 BC, indicating a date later than the establishment of the Roman Asia Province. There are 4 cistophori in the collection dating to ME (Year=45) = 89/88 BC.

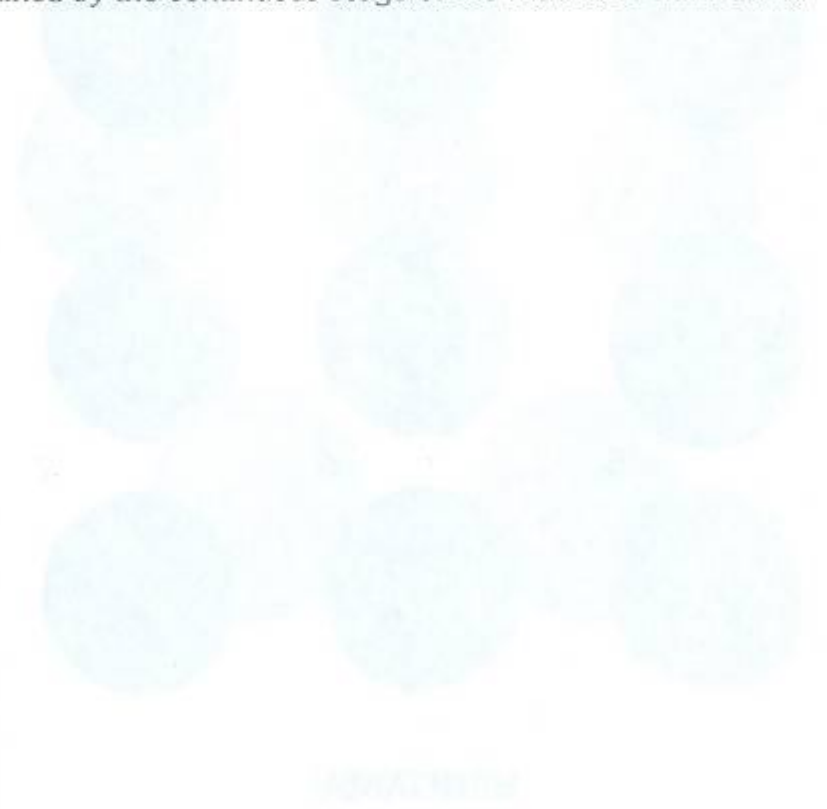
The hoard seems to have been buried towards the middle of the 1st century BC. Important indications of the hoard to the literature of the Early Cistophori are as follows:

a) The region that it was found at, supports the previous views that the cistophori are usually found in Western - Anatolia, especially in the cities under the control or influence of the Pergamum Kingdom.

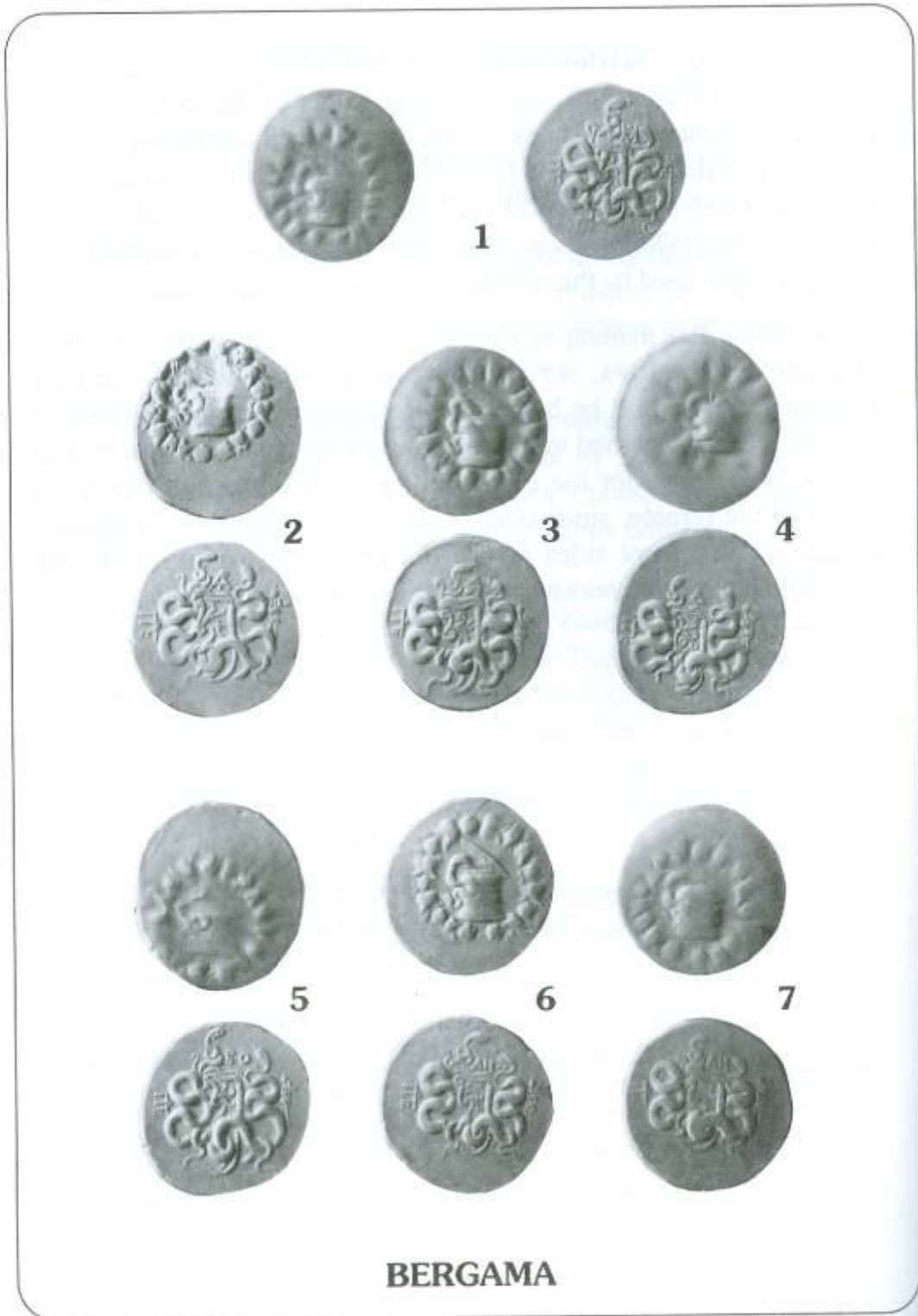
b) Like the other two hoards in our Museum, Şahnalı (15) and Polatlı (37), this hoard also has a limited number of cistophori and they are not mixed with imported ones. This once again shows that the cistophori was a locally used currency.

c) The 36 coins in the hoard are all tetradrachmi struck in Ephesus and Pergamum, the two large cities of the period where many other coins were struck. In this hoard small currencies such as didrachmi or drachmi do not exist. This indicates that cistophori were minted in small amounts (most probably under the control of a single mint such as Tralles) in these cities which had strong economies and must have been used by the merchants for big trading activities.

d) When the minting at Pergamum is compared with the other contemporary cities, we see that many more were struck in Pergamum. This must be because of Pergamum being among one of the first mints established in the region or Pergamum was most probably the provenance for the cistophori, or coins were minted here on behalf of the remote, small cities of the union. The worn-out characteristic on the front sides of the Pergamum cistophori could be explained by the continuous usage of the moulds to mint coins.

LEVHA I

8

9

10

11

12

BERGAMA

LEVHA III

13

14

15

16

17

18

EFES

19

20

21

22

23

24

25

EFES

LEVHA V

26

27

28

29

30

EFES

31

32

33

34

35

36

EFES

YENİKENT ESKİBUCUK KÖYÜ DEFİNESİ

Tahsin SAATÇI
Arkeolog

Definemiz 15.8.1995 günü Eskibucuk Köyü, Muhtarı Ali ÜSTÜNDAĞ yanında Okul Aile Birliği Başkanı Musa DÖNMEZ tarafından önce beş adet olarak göstermek üzere Müzeye getirildi. Yaptığımız konuşmalar neticesinde bu definenin toplamı (83) adet Gümüş Selçuklu Sikkesi olduğu ve Köy mezarlığında bir mezar kazılışı esnasında ufak bir çanak içinde bulunmuştur. (Lev-1), Sikkelerin muhtar Ali ÜSTÜNDAĞ ve arkadaşları tarafından hemen Müzeye getirilmesi şayani takdirle karşılıyorum ve kendilerine Müzemiz adına teşekkür ediyorum, tanrı emsallerini çoğaltsın.

Define Selçuklu hükümdar I. Ala ed-din Keykubad 616-636. H (1219-1236. M) ile başlayıp IV Rükñ ed-din Kılıç Arslan, 655.663-H (1257-1264. M) dönemine kadar devam eder, yani toplam 28-30 senelik bir süreyi kapsamaktadır. Bu da gösteriyor ki defineyi saklayan kişi muhtemelen 50 yaşın üzerinde olan bir tüccar veyahut eski para toplayan meraklı bir kişidir, çanakla birlikte elimize geçen kulp parçası ise bu çanağa ait olmayıp başka bir çanağa ait olduğunu hamurundan anlamaktayız. Bu da gösteriyorki muhtemelen burada bir takım yerleşim alanları vardır. Veyahut bir köy kulübesine ait bir alandır.

Sikkelerin tanıtımına geçmeden önce Anadolu Selçukluları zamanında sikke basımından bahsetmek sanırım yerinde olur, zira zamanla sikkelerin ilk basımından belli bir yere kadar hangi aşamaları katettiği çok önemlidir.

- * Makalemi yayınlamama müsaade eden Müdürümüz İlhan Tekizsoy'a teşekkür ederim.
- * Makalemin daktilosunu yazmak lütfunda bulunan mesai arkadaşım Sn. Ayşel Seloğlu, fotoğraflarını çeken Sn. Hüseyin Şen'e teşekkür ederim.
- * Araştırma yazıları Tahsin Saatçi'ye aittir.

Anadolu Selçukluları zamanında Bizans ve İslam Memleketlerine ait sikkeler Anadolu'da geçmekte idi. Selçukluların ekonomik yükselişlerine paralel olarak gümüş ve altın paralar basılmış ve ayarlarının yüksekliği dolayısı ile Anadolu dinar ve dirhemleri yabancı memleketlerde aranmıştır. (O. Turan, Türkiye Selçukluları hakkında resmi Vesikalar, Ankara, 1958, S, 131.)

Selçuklu Devletinde ilk olarak bakır sikkeler darp olunmuştur, bu bakır mangırlar I. Kılıç Arslan'ın oğlu I. Mesut zamanına rastlamaktadır. 510-551. H (1116-1156 M) daha önce darp olunmuş herhangi bir Selçuklu Sikkesi bulunamamıştır. Tarihçiler ne I. Mesud'un pederi Kılıç Arslan'a ne de babası Süleyman Şah'a ait herhangi bir sikkeye rastlamadıklarını yazmaktadırlar.

Selçuklu hükümdarlar fütühatla meşgul olduklarından ancak II. İzzeddin Kılıç Arslan'ın son senelerinde (581. H) ki saltanatın ünü arttığı sıralarda devletin ekonomik durumunu islah etmek amacıyla o tarihten itibaren gümüş sikkelerin basımına başlanmıştır.

Bu dirhemler en fazla 80-90 ayar idi ve hiç biri tam dirhem ağırlığında değildi.

Anadolu Selçukluları sikkelerindeki darp tarihleri arapça harflerle yazılmış olup, bazen beşler, onlar ve yüzler hanelerinde seneler; divanı rakamlarla yazılırdı. Bu sikkelerin bazılarında ise Hicri aylarında yazıldığını görmekteyiz.

II. Gıyas ed-din Keyhüsrev zamanından sonra basılan sikkelerde gerek şekil gerekse tarih bakımından pek çok yanlışlıklar görülmektedir. Bu hataların yanında sikkelerin ağırlıklarında da farklılıklar görülmüştür.

Selçuklu dönemi sikkelerinde yazılar ise umumiyetle sülüs yazı stili ile yazılıyordu, bu tür arapça yazılarda son derece başarılı adımlar atılmıştı. Bunun yanında küfi yazı stilinde sikkelerde yer almıştır. Mesela II. Mesud'un bakır sikkesi ile II. Gıyas ed-din Keyhüsrev'in şir-i Hurşidli

Sikkelerinin bir çoğunun ön ve arka yüzlerinde küfi yazı görmekteyiz. Bu yazının en büyük özelliklerinden biri noktasız olmasıdır. Noktasız ve işaretli yazılarında okunması çok güç olduğundan sikkeler üzerinde bazı güçlülere yol açmaktadır. Sülüs yazısı ise en kolay okunabilen yazı stillerinden biridir ve en güzeldir. Osmanlı sikkeleri buna örnektir.

I. Ala ed-din Keykubad 616-634. H (1219-1236. M)

1- Gümüş, Konya, Sene: 617.

Ön Yüz:

El-İmam el-nasır

li-din Allah

Emirül müminin

Sene Seb'a aşar ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

Essultan ül-muazzam

İzz üd-dünya ved-din

ebul Feth Keykubad

bin Keyhüsrev

Duribe hazel dirhem bi-Konya.

I. ALA ED-DİN KEYKUBAD 616-634-H (1219-1236. M)

Selçuklu Sultanlarının onuncusu olan I Ala-ed-din Keykubad kardeşi Keykavusun vefatından sonra 616. H senesinde iktidara gelmiştir.

Söz konusu hükümdar Anadolu Selçuklularının önde gelen hükümdarlarından biri idi, bunun zamanında Selçuklu Devletinin gücü artmış devletin genişlemesi için çaba harcayarak Anadolu Kıtası hemen hemen tam olarak Selçuklu Devletinin hükümdarlığı altına girmiştir. Kısacası bu hükümdarın zamanında Selçuklu Devleti en parlak günlerini yaşamıştır.

İlk Altın sikke de yine I. Ala ed-din Keykubad zamanında basılmıştır. Ele geçen Altın Sikkelere bakılınca üzerinde 618. H Kayseri darphanesini görmekteyiz. Yani cülusunun üçüncü senesini görmekteyiz. İkinci daphane ise Sivas'tır ki bu darphane 620. H tarihini taşımaktadır. (bak, İsmail Galip, Takvimi Meskukatı Selçukiye, S. 28, 29.)

Daha önce Selçuklu Sikkelerinde hemen hemen hepsi Küfi yazı ile basılıyordu. I. Ala ed-din Keykubad'ın sikkelerinde ise bir kısmı normal arap yazılarıyla bir kısmı ise yine eskisi gibi küfi yazılarıyla basılıyordu, sikkelerin üzerinde bulunan nakışlar ise yeni bir tarzda yazılmaya başlandı. Şöyle ki nesih hattı ile basılanlarda bir takım arap tarzı resim ve nakışlar yapılmış ve gerek bunların olsun, gerek küfi yazıların olsun, satırların arasına çeşitli çiçek ve yıldızlar konmuştur.

I. Ala ed-din Keykubad'ın hükümdarlığı Abbasi halifelerinden üç halife yani el-nasır li-din allah, el-zahir bi-emrillah ile el-mustansır billah zamanlarına tesadüf ettiğinden sikkelerinde bu halifelerin isimleri zaman ve tarihlerine göre geçiyordu.

I. Ala ed-din Keykubad'ın sikkelerinde çoğunlukla yalnız "Keykubad" yazıldığı gibi bir kısmında ise ünvanı ile yazılıyordu.

Ünvan olarak sikkelerine yalnız "essultan ül-Muazzam" veyahut "essultan ül-azam" ile "ebul Feth" ünvanları yazılıp başka ünvanlar ise kullanılmamıştır.

Darp yerleri ise bazen tek yüz, bazen her iki yüzünde de yazılıyordu. Bazen de yanına darp tarihi yazılıp tamamlanırdı, bunun terside olabiliyordu. Darp tarihleri bazen rakam ile bazen arapça olarak yazılıyordu.

Bakır sikkeler ise I. İzzed-din Keykavus (607-616. H. 1210-1219. M) 'un mangırları tarzında olarak tarihli, tarihsiz, bazende darphaneleri yazılarak basılmıştır. Ama Resim ve hatlarına dikkat edilmediğinden bozuk ve kaba bir şekilde basılmıştır. Mesela kalıpta kaymalar gibi. I. Ala ed-din Keykubad en çok Konya, Sivas ve Kayseri'de Altın, Gümüş ve Bakır sikkelerini bastırmıştır. Buna ek olarak boyunduruğu altında olan bazı hükümdarlarda I. Ala ed-din Keykubatın adını taşıyan müşterek sikkelerden bastırmışlardır. Bunlardan Artuklu Melik Mansur Nasrud-din Artuk Arslanın Düneysir baskılı sikkesi ile Sis'de hükümdarlık eden Ermeni Kralı Hetum (bak. İsmail Galip, Takvimi Meskukatı Selçukiye, S, 36, 37 Sikke No: 57, 58) dur.

**II. Giyas ed-din Keyhüsrev
634-644 H (1236-1246. M)**

2- Gümüş, Sivas, 637.

Ön Yüz:

Şir-i Hurşit

Tasviri

الامام المستنصر بالله امير المؤمنين

Arslanın pençesi, karnı ve kalçasının üstünde birer yıldız,

Güneşin solunda (U) motifi.

Arka Yüz: Küfi yazı ile:

Ortada:

Essultan

El-Azam

Keyhüsrev

Bin Keykubad

Etrafında:

Duribe hazel-dirhem bi-sivas

fi sene sab'a ve telatin ve sitte ma'e.

22 mm., 2.87 gr.

3- Gümüş, Sivas, Sene: 638.

Ön Yüz:

No. 2. gibidir.

عنين kelimesi arslanın kalçası üstünde,
pençe altında yıldız mevcut.

Arka Yüz: Küfi yazı ile:

No. 2. gibidir.

Etrafında:

Duribe hazel dirhem bi. Sivas fi sene temani
ve telatin ve sitte ma'e.

خریب هذا الدرهم بسیواس فی سنه ثمان
وثلاثین وستائه .

23 mm., 2.98 gr.

4- Gümüş, Konya, Sene: 639.

Ön Yüz: Küfi yazı ile:

No. 2. gibidir.

هنين kelimesi güneşin solunda. Arslanın pençe, karın altı ve başı üstünde birer yıldız.

Arka Yüz: sülüs yazı ile:

essultan ül-zam

Giyas üd-dünya ved-din

Keyhüsrev bin Keykubad.

هنين kelimesi unutulup yazılmamış.

22 mm, 282 gr

5- Gümüş, Konya, Sene: 639.

Ön Yüz:

No. 4. gibidir.

Arka Yüz:

No. 4. gibidir.

22 mm. 2.98 gr.

6- GümüŖ, Konya, Sene: 639.

Ön Yüz:

No. 2. gibidir.

Arslanın pençe, karın altı ve kalçasının üstünde birer yıldız.

Arka Yüz:

No. 4. gibidir.

Keyhüsrev Kelimesinin üstünde yıldız.

22 mm. 2.53 gr.

7- GümüŖ, Konya, Sene: 640.

Ön Yüz:

No. 2. gibidir.

عنين kelimesi güneşin soluna taşmış,
arslanın pençe ve karın altında yıldız.

Arka Yüz:

22 mm, 2.93 gr.

Essultan ül-azam

Giyas üd-dünya ved-din

Keyhüsrev bin keykubad

Duribe bi-Konya fi sene arbain ve

sitte ma'e.

8- Gümüş, Sivas, Sene: 640.

Ön Yüz:

No. 2. gibidir.

Arslanın kalçası üzerinde bir adet yıldız, pençe ve karnı altında ise birer nokta bulunmaktadır.

Arka Yüz:

Essultan

El-azam

Keyhüsrev

bin Keykubad

Etrafında: küfi yazı ile;

Duribe bi-medinet Sivas fi sene arbain ve sitte ma'e.

22 mm, 2.97 gr.

9- Gümüş, bi-medinet Sivas, Sene: 641.

Ön Yüz:

No. 2. gibidir.

عنين kelimesi güneşin soluna taşmıştır.

Arslanın karnı altında yıldız, pençesi altında ise (S)

Arka Yüz:

Essultan-el

azam Keyhüsrev

bin Keykubad

Etrafında: Duribe bi-Sivas fi sene ahade ve arbain ve sitte ma'e.

22 mm, 3.01 gr.

10- Gümüş, Sivas, Sene: 641.

Ön Yüz:

No. 2. gibidir.

عنین kelimesi güneşin soluna taşmıştır.
Arslanın pençe ve karnı altında birer yıldız var.

Arka Yüz:

No. 9. gibidir.

22 mm, 2.65 gr.

11- Gümüş, Sivas, Sene: 641.

Ön Yüz:

No. 2. gibidir.

Arslanın kalçası üstünde, karnı ve pençesi altında birer adet yıldız var.

Arka Yüz:

Essultan

El-azam

Keyhüsrev

bin Keykubad

Etrafında:

Duribe hazel dirhem bi-Sivas fi sene ahade ve arbain ve sitte ma'e.

23 mm, 2.91 gr.

12- Gümüş, bi-Konya, Sene ?

Ön Yüz: No. 2. gibidir.

فنين kelimesi arslanın başı üstünde yer almaktadır.
Arslanın karın ve pençesi altında birer yıldız.

Arka Yüz:

Essultan el-azam

Giyas üd-dünya ved-din

Keyhüsrev bin Keykubad

Etrafında:

Duribe bi-Konya fi sene (.....) ve sitte ma'e.

22 mm, 2.90 gr.

13- Gümüş, bi-Mahruse Konya, Sene: 642.

Ön Yüz: Ortada, dörtgen içinde:

Bismillahirrahmanirrahim

la ilahe illallah

Muhammed resulullah

el-imam el-Mustasım

billah emirülmüminin

Etrafında:

fi sene itna ve arbain ve sitte ma'e.

Arka Yüz: ortada, dörtgen içinde:

Essultan ül-azam

zıllullah fil-alem

Giyas üd-dünya ved-din

Keyhüsrev bin Keykubad

Kasim emirül müminin

Etrafında:

Duribe hazel dirhem bi-Muhruse Konya.

23 mm, 2.83 gr.

14- Gümüş, Mahruse Konya, sene: 642.

Ön Yüz:

No. 13. gibidir.

Arka Yüz:

No. 13. gibidir.

22 mm, 2.55 gr.

15- Gümüş, Medinet Sivas, Sene 642.

Ön Yüz: ortada, dörtgen içinde:

Bismillahirrahmanirrahim

la ilahe illallah

Muhammed resulullah

el-imam el-mustasım

billah emirül müminin

Etrafında:

sene itna ve arbain ve sitte ma'e.

Arka Yüz: ortada, dörtgen içinde:

Essultan ül-azam

Zillullah fil alem

Giyas üd-dünya ved-din

Keyhüsrev bin Keykubad

Kasım emirül müminin

Etrafında:

Duribe hazel dirhem fi medinet Sivas.

23 mm, 2.69 gr.

16- Gümüş, Medinet Konya, Sene 643.

Ön Yüz:

No. 13. gibidir.

Arka Yüz:

No. 13. gibidir.

25 mm, 2.83 gr.

17- Gümüş, Sivas, Sene 643.

Ön Yüz:

No. 13. gibidir.

Arka Yüz:

No. 13. gibidir.

24 mm, 2.98 gr.

II. Gıyas üd-din keyhüsrev Sikkeleri

Gıyas üd-din Keyhüsrev zamanında darp edilen Altın ve Gümüş Sikkelerin eskiden olduğu gibi dinar ve dirhem nisbetinde olmasına dikkat ve itina edilip, ancak bunların nakış ve tarzları altı'yı geçmemiştir.

Bu hükümdarın altın sikkeleri çok nadir olarak bulunur. Gümüş sikkeler ise ufak tefek bazı değişikliklere uğramıştır. Bu değişikliklerin başında Şir-i Hurşit Sikkeleri gelmektedir. Bu işaret asırlar önce kullanılmış ve terk edilmişti, ancak bu hükümdarın zamanında tekrar meydana çıkıp kullanılmıştır.

Şir-i Hurşit'den maksad bir arslanın üzerinde güneş kursunun resmedilmesi manasına gelir. Eski İranlılar bu işareti sikkelerinde kullanmışlardır. Eski İran bayrağında da bu işaret mevcut idi. Manası ise, eski İran krallarından Keyhüsrev ki aynı zamanda Hüsrev Perviz adıyla da anılır. Onunla eşi şirin'den kinaye edilmiştir. Hüsrevin yiğitliğini arslanla, şirinin ise güzellik ve iyi huylarını simgeleyen güneşle tasvir etmişlerdir. (İ. Galip, Takvimi Meskukati Selçukiye, S. 53.)

Şir ve Hurşit'li Sikkeler dört ayrı tarzda basılmıştır. Darp yerleri itibariyle iki çeşidi Sivas, iki çeşidi ise Konya' da basılmıştır ki hepsinin yazı, resim venakışları ayrı ayrıdır. Mesela aralarına yerleştirilen yıldızların sayısı ve yeri, güneşin şuası (noktalı ve noktasızları) bazende arslanın sırtındaki süslemeler farklıdır. Mesela definemizde yer alan 2-12 nolu Şir-i Hurşitli sikkelere bakıldığında "ayrı ayrı kalıpla basılmış sikkelere rastlıyoruz. Bu sikkelerin darp yerleri ayrı olması kadar hakkaklarında ayrıdır. Şöyle ki:

1- Ön yüz sikkelerinde (Resim-2-12) Güneş motiflerinin bazıları noktalı, bazıları ise noktasız.

2- Arslan motiflerinin bazılarında boyun kısmı noktalı olmasına mukabil bazılarında bu farklılık görülmemektedir.

3- Yıldızların serpilışı farklıdır. 8. nolu sikke'de arslanın pençe ve

karın altında yıldız yerine nokta bulunmaktadır. 9. nolu sikkede ise yıldız ve nokta yerine kalkan pençenin altında (S) işareti yer almaktadır.

4- Küfi yazılarında ayrı ayrı hattatlar tarafından yazılmış, şöyle ki bazı sikkelerde (3,4,5,7,8,10,11) ( ) kelimesi yerleştirilemiyerek güneşin sağ veya soluna yerleştirilmiştir. Buda gösteriyorki hattat kişi ölçüde hata yapmıştır.

5- 10. nolu Sikkede; El-İmam, el-mustansır yerine el-imam, el-mastasım yazılmıştır. Bu tarihlerde Abbasi halifesi el-Mustansır billah'ın vefatiyle yerine el-mustasım billah'ın gelmesiyle II. Keyhüsrev bu halifenin adına sikke basmıştır.

6- Arkayüz sikkelerinde (Resim-2,3,8,11) nolu sikkeler iki ayrı hattat tarafından yazılmıştır. Zira 3 ve 8 nolu sikkeler'e bakıldığında desen ve küfi yazılarından açıkça anlaşılmaktadır. 2 ve 11 nolu sikkeleri yazan kişi ise küfi yazısını çok iyi bilen ve kurallarına uyan bir sanatkar olduğu açıkça belli olmaktadır.

4,5,6,7 ve 12 nolu sikkeler sülüs yazısıyla yazılmış olup, yalnız 4 ve 6 nolu sikkelerde hattat kişi çok büyük bir hata işlemiş, oda

سبع وثمانين وستمائة yerine سبع وثمانين yazmış, yani ثلثين kelimesini unutmuş oluyor.

II. Izzed-din Keykavus
644-647. H (1246-1249. M) I. Cülus.

18- Gümüş, Konya, Sene: 644.

Ön Yüz:

Bismillahirrahmanirrahim

la ilahe illallah

Muhammed resulullah

el-imam el-mustasım

billah emirül müminin

Etrafında:

fi sene arba'a ve arbain ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

Essultan ül-azam

zillullah fil-alem

izz üd-dünya ved-din

keykavus bin Kelhüsrev

Kasım emirül müminin

Etrafında:

Duribe hazel dirhem bi-Medinet Konya.

24 mm, 2.93 gr.

19- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

la ilahe illallah

Muhammed resulullah

el-imam el-mustasim

billah emirül müminin

Etrafında:

Sene sitte ve arbain ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

Essultan ül-azam

zillullah fil-alem

izz üd-dünya ved-din

Keykavus bin Keyhüsrev

Etrafında:

Duribe hazel dirhem bi-Konya.

22 mm, 3.03 gr.

20- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.94 gr.

21- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm. 2.92 gr.

22- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

21 mm, 2.53 gr.

23- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

21 mm, 2.62 gr.

24- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.90 gr.

25- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

26- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm. 2.62 gr.

27- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

28- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

29- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 3.01 gr.

30- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

31- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.96 gr.

32- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 3.03 gr.

33- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.86 gr.

34- Gümüş, Konya, Sene: 646.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

22 mm, 2.92 gr.

35- Gümüş, Konya, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 19. gibidir.

Etrafında:

Sab'a ve arbain ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

No. 19. gibidir.

23 mm, 3.00 gr.

36- Gümüş, Konya, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 35. gibidir.

Arka Yüz:

No. 35. gibidir.

22 mm, 2.89 gr.

37- Gümüş, Konya, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 35. gibidir.

Arka Yüz:

No. 35. gibidir.

23 mm, 2.89 gr.

38- Gümüş, Konya, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 35. gibidir.

Arka Yüz:

No. 35. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

39- Gümüş, Konya, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 35. gibidir.

Arka Yüz:

No. 35. gibidir.

21 mm, 2.63 gr.

40- Gümüş, Sivas, Sene: 644.

Ön Yüz:

El imam ül-mustasım

billah

Emirül müminin

Etrafında:

sene arba'a ve arbain ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

Essultan ül-azam

izz üd-dünya ved-din

ebul Feth Keykavus

bin Keyhüsrev

Etrafında:

Duribe hazel dirhem bi-Sivas.

24 mm, 2.94 gr.

41- Gümüş, Sivas, 646.

Ön Yüz:

la ilahe illallah
Muhammed resulullah
el-imam ül-mustasım
billah emirül müminin

Etrafında:

sitte ve arbain ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

No. 40. gibidir.

22 mm, 2.95 gr.

42- Gümüş, Sivas, Sene: 644.

Ön Yüz:

El-imam ül-mustasım
Billah
Emirül müminin

Etrafında:

sene arba'a ve arabain ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

No. 40. gibidir.

23 mm, 2.98 gr.

43- Gümüş, Gümüşpazar, Sene: 655.

Ön Yüz:

la ilahe illallah
Muhammed resulullah
el-imam ül-mustasım billah
emirül müminin sene
hamse ve hamsin sitte
ma'e.

Arka Yüz:

Essultan ül-azam
zıllullah fil alem
İzz üd-dünya ved-din keykavus
bin Keyhüsrev burhan emirül
müminin daribe
bi-Gümüşpazar

22 mm, 2.85 gr.

Bu sikke II. İzz üd-din Keykavus'un 2. cülusu esnasında basılmıştır. Adı geçen darp yerinin belli olmadığı ve bunun üzerinde bir çok tartışmanın olduğunu belirtmek görevimdir.

44- Gümüş, Gümüş pazar, Sene: 657.

Ön Yüz:

la ilahe illallah

Muhammed resulullah

el-imam ül-mustasım

emirül müminin

sab'a ve hamsin ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

Essultan ül-azam

zılullah fil alem

izz üd-dünya ved-din Keykavus

bin Keyhüsrev burhan emirül

müminin duribe bi-Gümüşpazar

23 mm, 2.95 gr.

Bu sikke II. İzz üd-din Keykavus'un 2. cülusu esnasında basılmıştır.

45- Gümüş, Ankara, Sene: 656.

Ön Yüz:

Arka Yüz:

la ilahe illallah
Muhammed resulullah el-imam
el-mustasım billah emirülmü-
minin sene sitte ve hamsin
ve sitte ma'e.

Essultan ül-azam
zıllullah fil alem izzüd
dünya ved-din Keykavus
bin Keyhüsrev duribe hazel
dirhem bi-Ankara

22 mm, 2.94 gr.

Bu hükümdar babası II. Gıyas üd-din Keyhüsrev'in ölümünden sonra ilk defa 3 sene tek başına hükümdarlık etti, bu süre zarfında bir kaç çeşit gümüş sikke bastırdı. Bunların bir kısmı, I. İzz üd-din Keykavus'un sikkeleri tarzında olup, fakat küfi yazıları yerine normal arapça yazıyla darp edildi. Diğer çeşitleri ise babası II. Keyhüsrev'in Konya baskılı batı tarzında olan ama üzerindeki yazıların farklı olduğu bir tür sikke basmıştır.

II. Keykavus ayrıca bakır sikke de basmıştır. Bu sikkeler gümüş sikkelere çok benzemektedir. Bu hükümdar'dan itibaren Selçuklu sikkelerinde en önemli reform ise küfi yazıların kullanımının sona ermesidir.

II. İzz ed-din Keykavus
IV. Rükñ ed-din Kılıç Arslan
II. Ala ed-din Keykubad
647-655. H (1249-1257. M)

46- Gümüş, Konya, Sene: 647.

Ön Yüz:

La ilahe illallah Muhammed
resulullah el-imam
el-mustasım billah emirül-müminin
duribe fi sene sab'a ve arbain
ve sitte ma'e bi-Konya

Arka Yüz:

Essalatinül a'azım
İzz üd-Dünya ved-din Keykavus
ve Rükñ üd-dünya ved-din Kılıç Arslan
ve Ala üd-dünya ved-din Keykubad
benü Keyhüsrev berahin emirül-müminin

22 mm, 3.00 gr.

47- Gümüş, Konya, Sene: 650.

Ön Yüz:

La ilahe illallah
Muhammed resulullah
el-mustasım billah emirül mü-
mininfi sene hamsin
ve sitte ma'e bi-Konya

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

21 mm, 2.97 gr.

48- Gümüş, Konya, Sene: 650.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.84 gr.

49- Gümüş, Konya, Sene: 650.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.97 gr.

50- Gümüş, Konya, Sene: 652.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 3.00 gr.

51- Gümüş, Konya, Sene: 652.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

23 mm, 3.01 gr.

52- Gümüş, Konya, Sene: 652.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.95 gr.

53- Gümüş, Konya, Sene: 652.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 3.00 gr.

54- Gümüş, Konya, Sene: 652.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.96 gr.

55- Gümüş, Konya, Sene: 652.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

56- Gümüş, Konya, Sene: 652.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

57- Gümüş, Konya, Sene: 653.

Ön Yüz:

La ilahe illallah

Muhammed resulullah el-imam

el-mustasim billah emirül-mü

minin duribe fi sene telate ve

hamsin

ve sitte ma'e bi-Konya

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 3.05 gr.

58- Gümüş, Konya, Sene: 653.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.82 gr.

59- Gümüş, Konya, Sene: 653.

Ön Yüz:

No. 57. gibidir.

Arka Yüz:

No. 57. gibidir.

22 mm, 3.00 gr.

60- Gümüş, Konya, Sene: 653.

Ön Yüz:

No. 57. gibidir.

Arka Yüz:

No. 57. gibidir.

22 mm, 2.96 gr.

61- Gümüş, Konya, Sene: 653.

Ön Yüz:

No. 57. gibidir.

Arka Yüz:

No. 57. gibidir.

22 mm, 3.00 gr.

62- Gümüş, Konya, Sene: 654.

Ön Yüz:

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

20 mm, 2.56 gr.

63- Gümüş, Konya, Sene: 654.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.92 gr.

La ilahe illallah

Muhammed resulullah el-imam
el-mustasım billah emirül-mü-
minin duribe sene arba'a hamsin
sitte ma'e bi-Konya

64- Gümüş, Konya, Sene: 654.

Ön Yüz:

La ilahe illallah

Muhammed resulullah el-imam
el-mustasım billah emirül mü-
minin duribe fi sene arba'a
ve hamsin ve sitte ma'e bi-Konya

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 3.16 gr.

65- Gümüş, Konya, Sene: 655.

Ön Yüz:

La ilahe illallah

Muhammed resulullah el-imam
el-mustasım billah emirül mü-
minin duribe sene hamse hamsin
sitte ma'e bi-Konya

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.93 gr.

66- Gümüş, Konya, Sene: 648.

Ön Yüz:

No. 46. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.95 gr.

67- Gümüş, Konya, Sene: 648.

Ön Yüz:

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

68- Gümüş, Sivas, Sene: 647.

Ön Yüz:

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.53 gr.

La ilahe illallah

Muhammed resulullah el-imam
el-mustasım billah emirül mü-
minin duribe fi sene temaniye
arbain ve sitte ma'e bi-Konya

La ilahe illallah

Muhammed resulullah el-imam
el-mustasım billah emirül mü-
minin duribe bi-Sivas sene
seb'a arbain sitte ma'e.

69- Gümüş, Sivas, Sene: ?

Ön Yüz:

No. 68. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.96 gr.

70- Gümüş, Sivas, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 68. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 3.01 gr.

71- Gümüş, Sivas, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 68. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.66 gr.

72- Gümüş, Sivas, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 68. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 3.02 gr.

73- Gümüş, Sivas, Sene: 647.

Ön Yüz:

No. 68. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.95 gr.

74- Gümüş, Sivas, Sene: 650.

Ön Yüz:

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

23 mm, 2.95 gr.

La ilahe illallah

Muhammed resulullah el-imam

el-mustasım billah emirül

müminin duribe bi-Sivas

sene hamsin ve sitte ma'e.

75- Gümüş, Sivas, Sene: 650.

Ön Yüz:

No. 74. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.94 gr.

76- Gümüş, Sivas, Sene: 650.

Ön Yüz:

No. 74. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

23 mm, 2.94 gr.

77- Gümüş, Sivas, Sene: 651.

Ön Yüz:

No. 74. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.95 gr.

78- Gümüş, Sivas, Sene: 651.

Ön Yüz:

No. 74. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.95 gr.

79- Gümüş, Sivas, Sene: 651.

Ön Yüz:

No. 74. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

20 mm, 2.70 gr.

80- Gümüş, Sivas, Sene: 651.

Ön Yüz:

No. 74. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.95 gr.

81- Gümüş, Sivas, Sene: 651.

Ön Yüz:

No. 74. gibidir.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 2.98 gr.

82- Gümüş, Sivas, Sene: 653.

Ön Yüz:

La ilahe illallah

Muhammed resulullah el-imam

el-mustasım billah emirül mü-

duribe bi-Sivas sene telate ve

hamsin ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

No. 46. gibidir.

22 mm, 3.02 gr.

yarık ağız, küçük çene, gözlerin derin fonuna karşılık, çıkıntılı, yivlerle belirtilmiş kaşlar, basık geri çekik alın içi oyularak konturları kabartılmış uçları sivri kulakları karakteristiktir.

Basık alında çizgisel bezemeye işlenmiş saçlar, kulakların arkasından tam bir dik açıyla dolanarak her iki yanda dolgunca birer peruk lülesi biçiminde ensesine dökülmektedir.

Başındaki polosu silindirik biçimli, yalın (süссüz) yatay dikdörtgen bandlı, tepesi düz ve konoid kesitlidir. Tepede baskı yüzüne yakın yatay askı deliğinin diğer ucu çene altından çıkmaktadır.

Mühürün linear stilde işlenmiş yamuk biçimli baskı yüzünde bir yemek sahnesi betimlenmiştir. Sahnenin baş kişisi bir kadın bacakları yatay bir barla desteklenmiş arkalıksız bir tahtta, taht düzlemine basarak 's' biçiminde oturmaktadır. Yüksek statüde (soylu) bir kadın görünümündeki bu kişi; başını örten, vücudunu sararak ayaklarına değin uzanan, arkası kalın bandlı, yatay çizgisel bezemeye süslenmiş uzun bir rob giymektedir. Çatal biçiminde betimlenmiş bir eliyle düz dipli, yarı küresel bir içki kabını kaldırmaktadır.

Oturduğu tahtın ayaklarının destek kısmı kare biçiminde çıkıntılıdır. Taht düzlemi ayak desteklerinin dışına taşmaktadır. Önündeki masasının üzerinde, içki için elindekine benzer iki kap yanyana durmaktadır. Bu kapların üzeri iki yana sarkan bir örtüyle örtülmüştür. Örtünün üstünde, pektoral (ya da hilal) biçimli bir ay çöreği görülmektedir. Fonda halka şeklinde göksel bir simge (güneş?) betimlenmiştir. Sunu masasının yanında ise tek kulplu, şişkin karınlı bir içki testisi görülmektedir.

Soylu kadının karşısında yatay çizgili uzun giysili bir hizmetkar kadın O'na sunuda bulunmaktadır. Yukarı kaldırdığı eli soylu kadınıninki gibi çatal biçimindedir.

Patnos kazısı (PD 403), kalsit, Urartu (M.Ö.VIII.yy.sonu-VII.yy.başı) yük.2 cm. gen.1.4 cm.baskı yüzü.1.8x1.3x1.1 cm. Rengi: bej

No. 2. AnMM 121.150.76 (Lev. II & VIII)

Arkası yumruk biçiminde silindir-damga mühürün baskı yüzündeki kompozisyonda; no.1 gibi çizgisel stilde bir yemek sahnesi işlenmiştir. Sahnenin baş karakteri yüksek arkalıklı bir taht üzerinde oturan ve ayak taburesine basan bir tanrıçadır. Tanrıça uzun bir rob giymekte, bir eliyle içki kabını kaldırmaktadır. Önündeki sunu masasında pektoral (hikal) formlu bir kabın içinde ona uygun biçimli bir sunu (ay çöreği) görülmektedir. Tanrıçanın karşısında kemeri bitişik zig-zaglarla, eteği ise dikey yivlerle süslenmiş uzun elbiseli sakallı bir erkek; iki elini de dua jestinde kaldırmış, çengel boynuzlu bir keçiyi O'na kurban olarak sunmaktadır.

Tapınan kişinin arkasında stilize bir hayat ağacı, bu ağaca sırtı dönük, yatay çizgili uzun bir giysisi olan sakallı bir kült görevlisi, tanrıçanın arkasında uzun bir buhurdanlıkla tütsü yapmaktadır.

Damga mühür baskısında figürler çeşitli simgesel işaretlerden oluşmaktadır. Üstüste, üç sıralı bir kompozisyon şeması uygulanmıştır:

En üstte, uçları çatallı iki uzantılı, kanatlı-kuyruklu güneş kursu;

Ortada, çömelmiş yatar durumda dört ayaklı bir hayvan (çakal?) ile karşısında belirsiz bir işaret;

Alt sırada, dört simgesel figür. Bir bitki (dal?), boğa başı, baklava dilimi motifi (göz) ile sapı üstüste iki üçgenden oluşan taç yapraklı bir diğer bitki vardır.

Silindirin üzerinde, kenarları rozet gibi kabartılarak işlenmiş yumruk üç boyutlu işlenmiştir. Yatay askı deliği yumruğun içinden geçmektedir.

Satın alınma, gelişyeri: Patnos, kemik, Urartu (M.Ö.geç VIII.-VII.yy.) yük: 3.8, taban çapı: 1.7 silindir yük: 3. yumruk gen: 1 cm. rengi: kemik.

647 senesine kadar II. İzz ed-din Keykavus Konya'da, kardeşi IV. Rükñ ed-din Kılıçarslan Sivas'ta ayrı ayrı hükümdarlık ediyordu, aynı senelerde küçük kardeşleri II. ala ed-din Keykubad ile birleşerek üçü birden iktidarı ele alarak Selçuklu Devletini müştereken idare ederek aynı zamanda üçünün adına sikke bastırılarak hutbe okutulmuştur.

Bu üç kardeşin hükümdarlığı ve müştereken sikke basmaları her ne kadar malum ise de kaç sene hükümdarlık ettikleri kesinlik kazanmamıştır, ama dokuz sene yani 655. H tarihine kadar müştereken hükümdarlık ettikleri bizce malumdur.

Müşterek sikkelerin hat ve nakışları güzel ve muntazam olup, her sene darp olunan sikkelerin tarz ve ibareleri hemen hemen farksızdır. Bunların tarihlerinde ekseriyetle divani rakamlar kullanılmıştır.

Bu sikkelerin hemen hemen hepsinde görüldüğü gibi ilk olarak (Burhan) veya (Berahin) ünvanları geçmektedir, bu kelimeler Sultan veya Saltanat manasına gelmektedir.

Bu üç hükümdarın müştereken bastırdıkları gümüş sikkelerin yanında yapılan tüm araştırmalara rağmen bakır sikkelerine hiç rastlanamamıştır.

Üçlü sikkelerin üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda değişik bir kaç kalıp ve hattat kişiye rastladık, bu hattat ve hakkak sanatçılar sikkeleri gayet titiz ve itinayla yazdıklarını gördük, bilhassa Konya'da sikke hattatlarının daha başarılı ve yanlışsız yazdıklarını sikkeler üzerinde görmekteyiz.

IV. Rük'n ed-din Kılıç Arslan

655-663. H (1257-1264. M)

83- Gümüş, Sivas, Sene: 655.

Ön Yüz:

duribe bi-Sivas

el-imam el-mustasım

billah emirül müminin

sene hamse ve hamsin ve sitte ma'e.

Arka Yüz:

Allah

essultan ül-azam

Rük'n üd-dünya ved-din

kılıç Arslan bin Keyhüsrev

burhan emirül müminin

23 mm, 2.94 gr.

655. H tarihinde üçlü ittifakın son bulmasından sonra IV. Kılıçarslan eski gücü ile Sivas'ta tek başına iktidarı ele geçirip hükümdarlığına orada devam etmiştir. 660.H senesinde de II. İzz ed-din Keykavus'un hakimiyeti altında bulunan Sivas şehrini zaptederek hükümdarlığına ilave ve ilhak etmiştir.

Sivas şehrini ele geçirdikten sonra adına hutbe okutarak yalnız kendi adına çeşitli sikkeler bastırmıştır. Bu hükümdarın sikkeleri bir kaç çeşitte basılmıştır. Konya da basılan sikkeleri kardeşi II. İzz ed-din Keykavus'un bazı sikkelerine benzerlik gösterir, diğerleri ise ayrı bir nakış ve surettedir. Her ne kadar bazı sikkeler muntazam basılmadıysa da yeni basılan sikkeler çok daha güzel ve iyi bir şekilde basılmışlardı.

A HOARD FROM YENİKENT ESKİBUCAK VILLAGE

Tahsin SAATÇI

We first found out about this hoard when Ali Üstündağ, the Muhtar of the Eskibucak village came to our Museum with Musa Dönmez, the head of the parents' union of the Eskibucak school, with the aim of only showing five of them, During the conversation, it came out that these five silver coins of the Seljuk period belong to a total of 83, which were found in a small bowl in the cemetery of the village whilst digging a grave (Phot. 1). We are grateful to Ali Üstündağ and to his friends for bringing the coins to the Museum immediately. I hope he will be an example for the others who find such coins.

The hoard starts with Alaeddin Keykubad I, 616-636 moslem calendar (1219-1236) and goes on to Rükneddin Kılıç Arslan IV, 655-663 moslem calendar (1257-1264), thus covering a period of 28-30 years. This indicates that the owner of the hoard was probably a merchant or an old money collector older than 50 years. A handle was found against the bowl, but the nature of the fabric clearly demonstrates that it doesn't belong to the bowl of the coins. This indicates that there may be a settlement or remains of a structure around.

Before the examination of the coins in the hoard in detail, it is necessary to learn about the coin minting process in Anatolia during the Seljuk period, as it is always important to understand the development of coinage.

During the Anatolian Seljuk period, the Byzantine and Islamic currencies were in use in Anatolia. Then parallel to the rise in Seljuk wealth, gold and silver coins were minted. Owing to their high karats, the Anatolian dinars and drachmas became popular among the foreign countries of the period (O. Turan, "Türkiye Selçukluları hakkında Resmi Vesikalar" Ankara, 1958, s. 131).

The first coins of Seljuk were struck in copper during the reign of Mesut I, son of Kılıç Arslan I. There were no Seljuk coins minted before 510-551, Moslem calendar (1116-1156). We also learn from the historians that no coins were minted during the reigns of Kılıç Arslan and Süleyman Şah.

As the rulers of Seljuk were mainly interested in victories, they didn't consider economic matters important. However during the last years of İzzeddin Kılıç Arslan II (581 moslem calendar), when the Seljuk reign became really important in the region, silver coins were minted in order to improve the economic conditions.

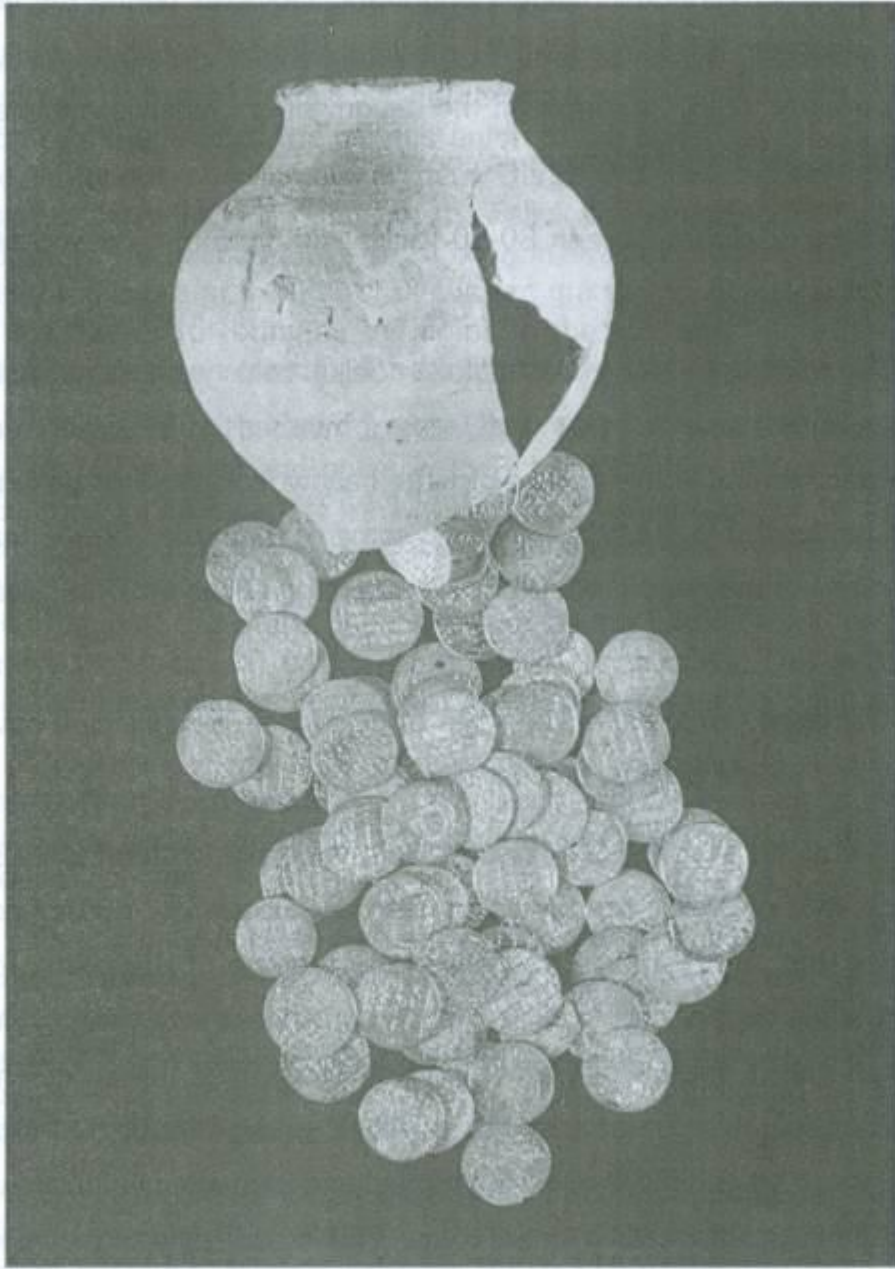
These drachmas were in 80-90 karats and none of them were in their full weight.

The minting dates on the Anatolian Seljuk coins were generally in Arabic, but in some cases the units, tens or hundreds of the years were written in "divani" letters (a style of large handwriting used for government writings). On the other hand on some of them we observe that the names of the months were printed according to the Moslem calendar.

The coins printed after the reign of Gıyaseddin Keyhüsrev II have shape and weight defects, and date mistakes.

The writings on the Seljuk coins were generally written in "sülüs" style (a style of Arabic script), which was very successfully performed. Besides this, "küfi" style is also observed on some of the coins, for example the copper coin of Mesud II and both sides of the most of the coins of Hurşit, master of Gıyaseddin Keyhüsrev, bear this style. The most considerable characteristic of this style is the lack of diacritical markings. As it is difficult to read undotted and unmarked writings, we have difficulties in reading these coins. The "sülüs" style is the most easily readable and elegant style. The Ottoman coins are good examples of the style.

LEVHA I

Definenin toplu görünümü.

LEVHA III

8

9

10

11

12

13

14

LEVHA V

29

30

31

32

33

34

35

LEVHA VII

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

LEVHA IX

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

LEVHA XI

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

LEVHA XIII

**GEÇ ROMA DÖNEMİNE AİT
ÇOK NADİR BİR SİKKE
(MARTINIANUS M.S. 324)**

Nilgün SİNAN
Arkeolog

Roma Dünyası M.S.315' de Constantinus I (Büyük) ve Licinius I arasında bölündüğünde, Constantinus Batıyı (Pannonia, Dalmaçya, Dacia, Makedonya ve Yunanistan eyaletleri) Licinius ise Doğuyu (Trakya, Asia Minor, Suriye, Mısır) yönetiyordu. İç savaşlardan yorgun düşen bu iki imparator aralarında resmen olduğu kadar özel olarak da anlaşmışlar, her türlü tutkularından vazgeçmişler, hiç değilse bu tasarılarını başka bir zamana ertelemişlerdi.

Constantinus ile Licinius'un bu uzlaşması sekiz yıl süreyle Roma Dünyasını huzur içinde tutabilmiştir. Şan ve ünün yüksek katına erişen Constantinus, İmparatorluğun daha uzun süre bölünmüş kalmasından dolayı rahatsızlık duyuyordu. Dehasının üstünlüğüne ve askersel kudretine güveni tam olarak, hiçbir hakarete uğramadığı halde, ilerlemiş yaşı ve nefret edilen huyları nedeniyle alt edilmesi kolay bir hükümdarlık ortağını Licinius'u tahttan atmaya karar verdi.

İtalya'dan yola çıkan Constantinus, birliklerinin Thessalonica (Selanik) buluşmalarını buyurdu. Licinius ise düşmanını Hadrianapolis (Edirne) yakınlarında bekledi. Constantinus'un Hadrianapolis galibiyetinden sonra Licinius Byzantium'un surları içine çekildi. Constantinus hemen bu kenti kuşattı. Licinius savunmada ısrar etmeyip Chalcedon'a (Kadıköy) geçti ve arkadaşlarını kendi talihinin umut ve tehlikesine ilgisiz kalmamalarını istediğinden İmparatorluğun en önemli hizmetlerini

Bu makalenin yayınlanmasını sağlayan, ve bilimsel çalışmalarımızda yardımlarını esirgemeyen Müze Müdürümüz Sayın İlhan TEMİZSOY'a, sikkelerin fotoğraflarını titizlikle çeken Sayın Behiç GÜNEL'e ve bu sikkeyi Müzemize kazandırmak için gösterdiği çabalardan ötürü Koleksiyonerimiz Sayın Ahmet Nuri Tınaz'a teşekkür ederim.

gören (magister officorum) MARTINIANUS'u batının yeni Augustusu ilan etti ve ona Constantinus'u Asia Minor'a geçirtmemesini emretti.

Licinius arka arkaya uğradığı yenilgiden sonra, karsı Constantia (Constantinus'un kızkardeşi) kocası için ağabeyi Constantinus'tan bağışlama istedi ve ondan politik değil acımaya dayanan bir söz aldı. Bu söze göre Licinius imparatorluk ergüvanını çıkaracak ve iki aylık Augustusluk yapmış olan MARTINIANUS'da bu yolda feda edilecekti. M.S.324 de Constantinus'un emriyle önce MARTINIANUS daha sonra da Licinius ölüm cezasına çarptırılarak sürgüne gönderildiği Thessalonica'da öldürülmüştür.

Çeşitli yayınlarda yaptığım araştırma sonucunda MARTINIANUS ile ilgili olarak birkaç satırın dışında herhangi bir bilgile raslıyamadım.

MARTINIANUS'un toplam iki ay Augustusluk yaptığı dönemde, Nicomedia darphanesinde basılmış olan çok nadir ve iyi kondisyondaki bu sikkesi Müzemizce satın alınarak 9-1-96 envanter numarasıyla kayıtlarımıza girmiş ve Sikke Seksiyonu,, Roma Sikkeleri Koleksiyonunda yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- 1- H.KOHEN, VII (1955) 324.
- 2- R.I.C. VII (1966) 608,46.
- 3- Monnaies Grecques Romaines et Byzantines, Ouvrages de Numismatique (1975).
- 4- E.Gibbon, Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, 450-451,458-459.
- 5- O.Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi, (1970) 269.

**A RARE COIN FROM THE LATE ROMAN PERIOD
(MARTINIANUS A.D. 324)**

**Nilgün SİNAN
Archaeologist**

Martinianus was the magister officorum in the army of Licinius I

When the Roman world divided into two between Constantinus I (The Great) and Licinius in A.D. 315, Licinius took control of the Eastern provinces (Thrace, Asia Minor, Syria and Egypt). But this convention between Constantinus and Licinius only lasted for eight years.

Constantinus was feeling uncomfortable with the split of the Roman World so he decided to overthrow Licinius.

Constantinus left Italy with this aim. Licinius announced MARTINIANUS as the new Augustus of the West and ordered him to prevent Constantinus from entering Byzantium en route Asia Minor.

Both MARTINIANUS and Licinius, after suffering successive defeats, were killed by Constantinus.

This coin which was struck at the Nicomedia mint during the two month of reign of Martinianus as Augustus, was bought by our Museum and included in the Roman Coins collection. The Museum registration number for this coin is 9-1-96.

Env.no. : 9-1-96

Ağırlık : 4.85 gr. Aes, Folles

Ölçü : 22 mm.

Devir : MARTINIANUS (MARCUS MARTINIANUS)
M.S.324.

Ön Yüz : D.N.M. MARTINIANO P.F.AVG.
Martinianus'un, şua taçlı, drapeli ve zırlı büstü sağa.

Arka Yüz : IOVI CONSERVATORI - X III-SMNB
Jüpiter, ayakta, cepheden, sola. Sol omuzunda chlamys aşağı doğru uzanmakta. Sol elinde ucunda kartal bulunan asa, sağ elinde küre üzerinde duran Victoria'yı tutmakta. Yerde, çelenk taşıyan kartal sola. Sağ tarafta, yerde bir esir oturmakta.

Referans : Cohen VII. 225,4, R.I.C. V II. 608,46.

İNSAN BAŞI VE YUMRUK BİÇİMLİ BİR GRUP MÜHÜR İLE BİR İĞNE

Remzi YAĞCI
Arkeolog (MA)

O. W. Muscarella'ya

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığının önceki sayılarında yayınladığımız Müze koleksiyonundaki M.Ö.I.bin ve sonrası damga mühür form, grupları ve konularına ilişkin makaleler dizisini (Yağcı 1989, 1992, 1994), bu yılda da bir diğer form grubunu inceleyerek sürdürüyoruz.

Bu grup, literatürde M.Ö.I.bin (Demir Devri) Geç Hitit ve Urartu damga, silindir-damga mühür form repertuarında insan başı ve yumruk biçimliler olarak bilinmekte, antropomorfik özellikleri (el, baş) nedeniyle aynı katagoride ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, daha geniş anlamda, antropomorfik çivileri-iğneleri de kapsamaktadır.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve Yüksel Erimtan* koleksiyonlarından dört yumruk biçimli damga mühür (no.3,4,5,6) ile bir iğne (no.7) yine AnMM koleksiyonundan bir "silindir damga" (no.2) bir insan başı biçimli damga mühür (no.1) yukarıdaki gruplamaya uygun olarak bir başlık altında incelenmişlerdir.

No. 1. AnMM 102.62.64 (Lev. I & VIII)

Damga mühür poloslu genç bir kız biçiminde üç boyutlu işlenmiştir. İnce, uzun, oval yüz hatlarında; konturları çizgisel iki yivle belirtilmiş, derin fonlu; kabarık badem gözler, yüze egemen hafif kemerli burun, profilden buruna göre eğimli küçük, belirsiz çizgisel-

* Koleksiyonundaki 60 env. No.lu damga mühürün yayımlanmasına izin verdiği için Sn. Yüksel ERİMTAN'a, çizimler için ressam Sn. Cavidan Yegül ERTEN'e, fotoğraflar için Sn. Hüseyin ŞEN'e ve teknik yardımları için eşim Emel Erten YAĞCI'ya teşekkür ederim.

yerleşmelerinin belirlenmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Remzi Oğuz Arık tarafından yapılan Kazan ilçesi, Karalar kazısı bize bu konuda bazı ip uçları vermektedir.² Burada yapılan kazılarda Kral Deiotaros'un³ sarayı ve mezarının bulunduğu saptanmış olup, buna dayanarak buranın Blucium veya Peion yerleşmelerinden birisi olabileceği düşünülmüştü. Ayrıca Galat konfederasyonunu oluşturan üç kabilenin (Tolostobogii'ler, Trokmoi'ler ve Tektosag'lar) senede bir kere orman içinde toplantı yapıldığından bahisler bu arazinin eskiden ormanla kaplı bir saha olan Karalar olduğu belirtilmiştir. Gerçekten yapılan bu yerde yapılan kazılarda meşe kütüklerine raslanılmasında bunu teyit etmektedir. Saray ve Mezarın burada olduğu belirlenmişse de antik kaynaklarda bahsi geçen ve Deiotaros'un hazinesinin saklandığı yer konusundaki belirsizlik bugünde giderilebilmiş değildir. Tarihçi Strabo Blucium'un Deiotaros'un malikanesinin bulunduğu Peion'un ise hazinesinin saklı olduğu yer olduğunu söylemektedir.⁴ Strabo'nun bu konudaki söyleminin dikkate alınması halinde Karaların Blucium olma ihtimali çoğalmakta ve hazinenin Blucium'da değilde diğer bir yerleşim yeri olan Peion'da bulunması olasılığı ağırlık kazanmaktadır. Acaba Peion yerleşmesi neredeydi? Sayın mimar A.Vardar tarafından Ankara-Polatlı yolu 35 km. Ballıkuyumcu Köyünde içeriye bir sapak yaparak dönen köy yolu üzerinde 18 km'de bulunan Hisarlıkaya'nın Blucium veya Peion yerleşmelerinden birisi olabileceği öngörülmektedir⁵. Ayrıca Blucium ve

2 Arık, "Karalar Hafriyatı", s.164-165.

3 Deiotaros; Galatya eyaletinin batısında yerleşmiş Tolistobogii'lerin tetrarkhesi (Eyaletin 1/4'ün yöneticisi). Daha sonra tüm Galatya'nın kralı olmuştur. Deiotaros Romalı komutanların Roma Cumhuriyeti'nin yıkılmasına yol açan iç mücadelelere de katılmış olduğu bilinmektedir. Deiotaros M.Ö.74'de Pontus kralı VI Mithradates'in ordularını Phrigny'dan koymuş. Gnaeus Pompeius bu desteğe karşılık ona kral ünvanı vermiştir. Senato'da Kliky'a'nın yanısıra Galatya'nın büyük bölümünü ona bağışlamıştır. Julius Caesar'a karşı Pompeius ile Optimatlar'ın (tutucu senato aristokratları) yanında yer alan Deiotaros M.Ö.48'de Pharsolos'daki yenilgiden sonra yandaşlarıyla Anadolu'ya kaçmıştır. Deiotaros M.Ö.45'de Roma'da, Galatya'da konuk olduğu sırada Caesar'ı öldürmeyi tasarlamakla suçlandı. Bunun üzerine savunmasını Cicero üstlendi. M.Ö.44'de Caesar'ın öldürmeyi tasarlamakla suçlandı. Bunun üzerine savunmasını Cicero üstlendi. M.Ö.44'de Caesar'ın öldürülmesi davanın sonuçlanmasını engelledi. Deiotaros M.Ö.42'de Philippi'de uğradığı yenilgiye değin Caesar karşıtlarını desteklemeyi sürdürdü. M.Ö.40'da ölünceye değin de krallığının başında yer almıştır.

4 Strabon, "Coğrafya", Bölüm V.

5 Vardar, "Ankara'nın Ballıkuyumcu ve Hisarlıkaya Örenleri", s.3.

Ballıkuyumcu arasındaki isim benzerliğinden hareketle Hisarlıkaya'nın Blucium olacağı ifade edilmiştir. Ancak bu konuda Strabon'a göre Blucium Bythnia bölgesi ile de sınır teşkil etmektedir ki bu da Karalar-Blucium ilişkisini güçlendirir. Bu durumda Hisarlıkaya'nın Peion olma ihtimali artmaktadır. Gerçektende bir tepe üzerinde bulunan yapı kalıntısı ve hemen yamacındaki yol izleri burada eski bir yerleşimin olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim gezginlerden Hamilton ve Ramsay'de Hisarlıkaya'nın bu iki yerleşimden birisi olabileceği konusunda hemfikirdirler.⁶

Bu görüşleri saygıyla karşılamakla beraber Hisarlıkaya'nın söz konusu iki yerleşimle yakın bir bağlantı içinde olmadığı düşünülmektedir. Gerçektende Hisarlıkaya'nın stratejik bir konumda bulunmaması yanında Galat kalelerinde ortak bir özellik olarak görülen yuvarlak kale duvarları hendekler v.b. temel karakteristiklerede sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Burası olasılıkla bir haberleşme karakoluydu.

Ayrıca Strabon tarafından hazinenin saklı olduğu kalenin Phrygia Epiktetos'u ve Bythnia sınırları içinde olduğunun belirtilmesi ve Deiotaros'un sarayına olan uzaklığı nedeniyle Hisarlıkaya'nın sanıldığına aksine Peion yerleşmesi olamayacağı sonucuna varılmaktadır. Romalıların Anadoluya gelişlerinde Galatların kendilerini savunmak için iki yer seçtiklerini biliyoruz. Bunlardan ilki "Galatya Olympos"u olarak adlandırılan Aladağ diğeri ise Ankara'nın kuzey doğusundaki Magaba veya Magabis dir.⁷ Hisarlıkaya belkide Galatya Olmypos'u alarak adlandırılan yerd. Fakat 1858 yılında burayı ziyaret eden Dr. Barth ve Dr. Mortmann Tolistobagii'lerin bu kaleye sığamayacaklarını söyleyerek burasının Olympos olamayacağını belirtmişlerdir.⁸ Cn.Manlius Vulso idaresindeki Roma ordusunun Ankara yönüne ilerlerken Sakarya nehrini aştıktan sonra Galatya Olympos'u alarak adlandırılan Aladağlar mevkiinde Galat Savunma hatlarıyla karşılaştığını ve Galat Savunma hatlarıyla karşılaştığını ve Galat

6 Hamilton, "Researches in Asia Minor Pontus and Armania", s.430.

7 Lequenne, "Galatlar", s.82.

8 Barth, "Reise von Trapezunt durch die..", s.81.

Savunmasının yıkılmasından sonra üç gün içinde Ankara'ya ulaştığını biliyoruz. Bu durumda gerek savaş alanının yeri itibari ile gerekse Ankara'ya bir günlük mesafede bulunması nedeniyle Hisarlıkaya'nın Galat Olympos'u olamayacağı düşünülmektedir. ve yine bu faktörler dışında Galat Olympos'u olarak adlandırılabilir en uygun yerin Yanlıçam mevki olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Ancak daha öncede değinildiği gibi çok sınırlı bir yerel inceleme ve dar kapsamlı kaynak taramasına dayanarak kesin sonuçlara ulaşmanın yanıltıcı olabileceği göz önüne alınarak Peion'un olası yeri ile ilgili farklı bir görüşe yer vermenin gereğine inanıyoruz. Sayın Stephen Mitchell'e göre Beypazarının doğusunda Ankara-Beypazarı yolundan kuzey yönünden 4 km içeride bulunan Tabanoğlu kalesi tarihi Peion yerleşimi olup Galat Hazinesi'de burada saklanmış olmalıydı.⁹ Gerçekten Kirmir çayı'nın doğusunda yer alan söz konusu kale Yanlıçam yerleşimine göre daha büyüktür. Yapıda Hellenistik dönemden Bizans'a kadar uzanan dönemlerin izlerini bulmak olasıdır.¹⁰ Bunun yanı sıra bir Roma yolu üzerinde yer almış olması sebebiyle önem taşıyorsa hazinenin sürekli kullanılan bir güzergah üzerinde yer almış olmasını düşünmek belki hatalı olabilir (Harita 2). Olasılıkla hazine yol güzergahının daha içerlerde bir yerlerde saklanmış olmalıydı. Yukarıdaki açıklamalar ışığında Galat Olympos'u ve Peion'u belirleyen temel unsurlarla Yanlıçam yerleşiminin özellikleri karşılaştırılmalı bir şekilde aşağıda özetle verilerek bu konuda daha belirgin bir fikir oluşturulmasına çalışılmıştır;

a- Strabon'a göre Peion Phrygia Epiktetosu ve Bythinia Sınırları içinde yer almalıdır.

Yanlıçam, Sakarya nehrinin Eskişehir-Ankara sınırını üzerinde ve Bythinia sınırına çokda uzak olmayan bir yerleşimdir.

b- Kale stratejik olarak çok iyi tahkim edilmiş bir zirve üzerinde yer

9 Mitchell, "Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor", s.25.

10 Mitchell, "Blucium and Peion.." AS 24.

almalıdır.

Yalnızçam, bölgeye hakim su kaynağına çok yakın, her bir yanı doğal kaynaklarla korunaklıdır.

c- Kale yerleşim bir savaş anında halkı içine alabilecek kadar büyük olmalıdır.

Yalnızçam kalesi, büyüklük itibari ile Ballıkuyumcu-Hisarlıkaya'dan çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Fakat Tabanlıoğlu kalesinden daha küçük boyuttadır. Ancak görünür ölçülerin bu yerdeki büyük tahribat göz önüne alındığından yanıltıcı olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Aynı zamanda köy evlerinin ahırlarında rastlanılan antik döneme ait küpler Burada bir yerleşimin varlığını ortaya koymaktadır.

e- Roma generali Cn.Manlius Vulso Sakarya'yı geçip Galatların "Olympos" dediği Aladağları geçip Ankara'ya üç günde gelmişti.¹¹ Bu durumda Galat Olimposu denen yerin Aladağlar silsileleri yakınlarında ve Sakarya Nehri'ne de uzak olmaması gerekmektedir. Yalnızçam mevki ise hem Aladağlara hem de Sakarya Nehrine yakındır.

f- Tarih tekerrürden ibaret sözünü bir kez daha hatırlıyoruz. Binlerce yıllık bir aradan sonra Sakarya Meydan Savaşları sırasında Yunanlıların Ankara'ya ulaşmak için yine buradan hücum etmiş olması basit bir rastlantı olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü burası geçildiği takdirde orta Anadolu platosuna ulaşmada bu derece önemli bir başka yer bulunmamaktadır. Bu da Yalnızçamdaki mevkiinin oldukça önemli bir stratejik konumda olduğunu göstermektedir.

Buradaki son madde bence çok önem taşımaktadır. Arkeolojik alanlar belirli bir tarihsel kronolojiye oturtulurken antik kaynaklarda geçen belgeler nasıl önem taşıyorsa o yerin yakın tarihine ait olaylarında aynı titizlikle ele alınması gerekir. Kurtuluş Savaşı için çok önemli bir stratejik nokta olması ve savunma hattındaki ordunun burada yığınak yapması gerçekten ilginçtir. Kimbilir belkide yakın tari-

11 Ank, "Karalar Hafriyatı", s.165.

himizde yaşanan bu önemli savaşın provası binlerce yıl önce yine bu topraklar üzerinde yapılmıştı. Sonuç olarak dikkatleri çekmek istediğim Yanlızçam Hazinesinin saklanmış olduğu Peion kenti (veya onun kalesi) değildir. Belkide antik kaynaklarda ismi geçen "Galat Olympos"u burasıydı. Ne olursa olsun Yanlızçam şu an için tarihsel gizemleriyle araştırılmayı bekleyen bir yerdir. Gizeminin bir an önce aydınlığa kavuşması dileğiyle.....

KAYNAKÇA

- Anderson, J.G.C., "Exploration in Galatia cis Halym", J.S., Vol XIX, London 1916
- Ank, R.O., "Karalar Hafryatı", Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi", 1934
- Barth, H., Reise von Trapezunt durch die Nördliche Haelfte Klein-Asiens nach Skutari" Gotha, 1860
- Cicero., Drei Reden vor caesar, "Rede für den König Dieotarus", stuttgart, 1985
- Lequenne, F., "Galatlar", (Çeviren Suzan Alberk), T.T.K.Basımı, Ankara1979
- Mitchell, S., "Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II" The Ankara District The Inscription of North Galatia "BAR" International Series 135, 1982
- Mitchell, S., "Blucium and Peion: Thegalatian Forts of King Deiotarus" A.S.24, 1974

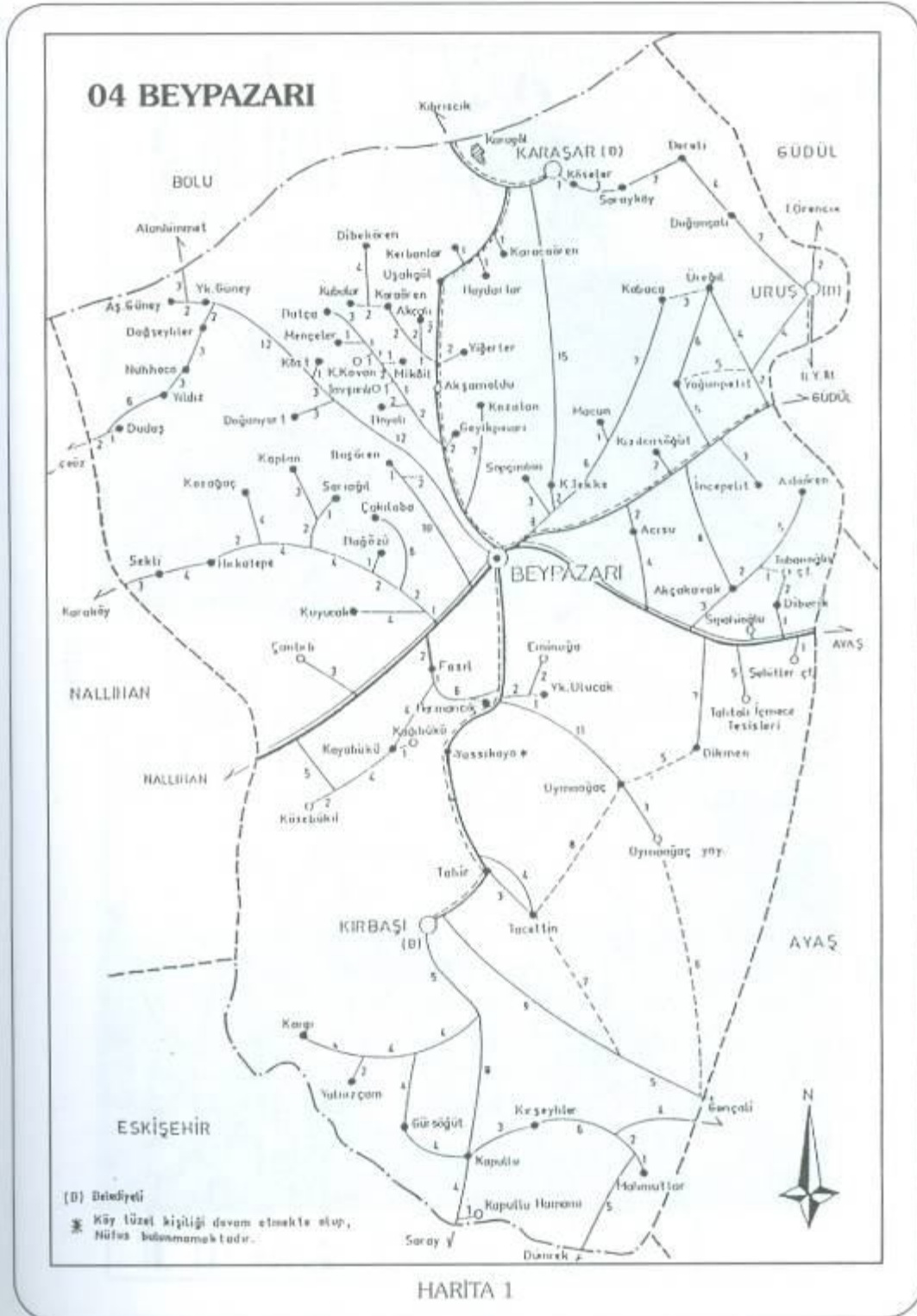
- Paulys, Real-Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1916
- Perrot, G., "Exploration de la Galatie et Bythinie", Paris, 1864
- Ramsay, W.A., "The Historical Geography of Asia Minor" London, 1890
(Anadolunun Tarihi Coğrafyası Çev. Mihri Pektaş, İstanbul, MEB)
- Stæhelin, F., "Geschichte der Keinasiatichen Galeter", Stuttgart, 1973 (1907 dekinin tıpkıbasımı)
- Strabon., "Coğrafya" (Anadolu), Çeviren Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul, 1989.
- Vardar, A., "Ankara'nın Ballıkuyumcu ve Hisarlıkaya Örenleri", Özel Basım, 1991

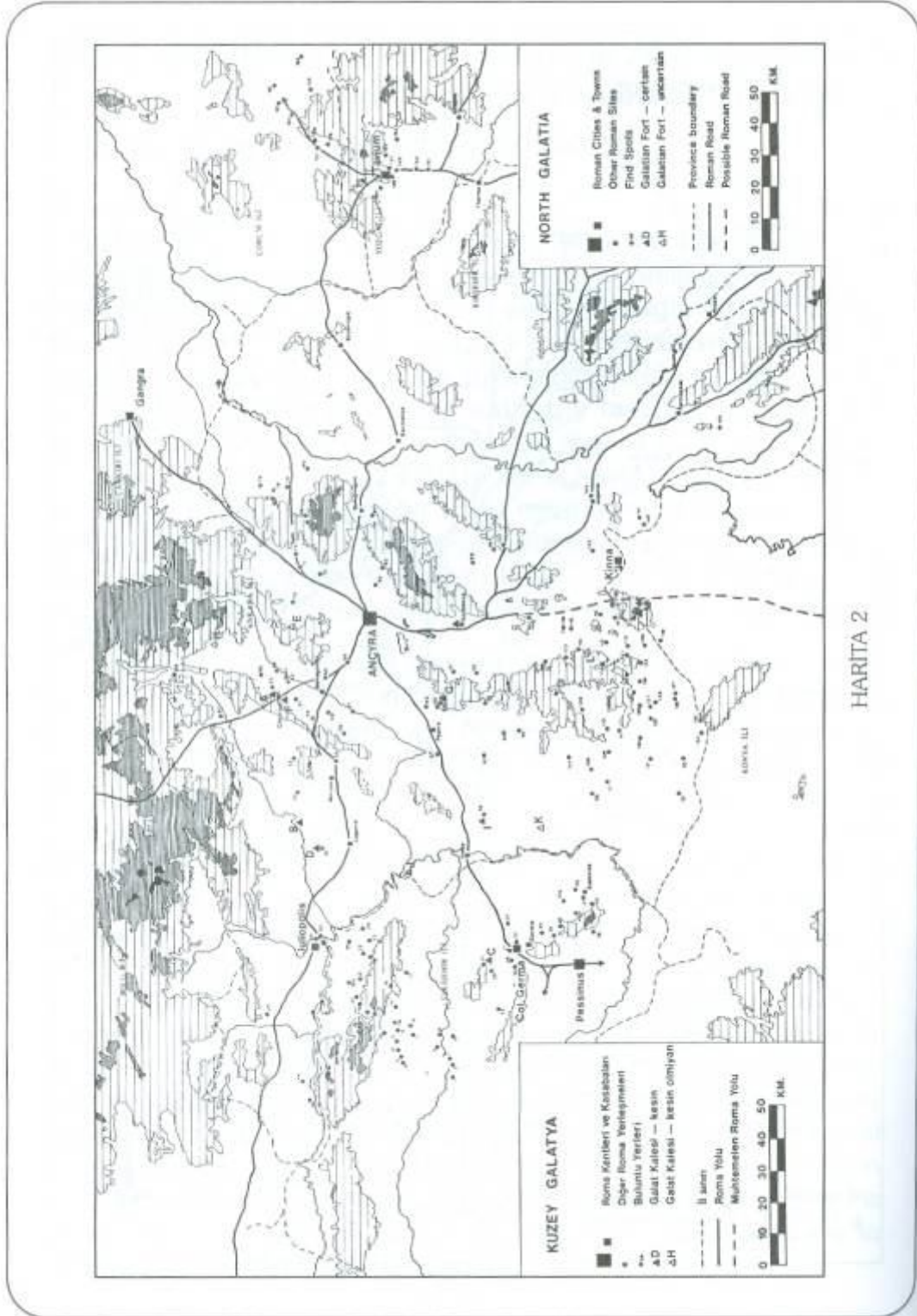
WHAT IS THE HISTORICAL VALUE of ANCIENT RUIN AT THE YANLIZÇAM VILLAGE

Tulga ALBUSTANLIOĞLU
Archaeologist

In the light of archeological evidences we know that The Celtics living mainly in the middle Europe, had come to Anatolian Peninsula, beginning early years of 3rd century B.C. Although, Attalos I, The king of Pergamon had beaten them to stop this invasion, they succeeded to find a place to live in the middle of Anatolia named Galatia. After the acceptance of Roman authority (and being a Roman province) they left their early fortifications sited at the top heels and establishing new rural areas, began to live at towns and some villages, especially sited near the trading roads constructed by Romans. The most important tree main tribes of Galatians named Tolistobogii, Tectosages and Trocmis, had been living at the ancient town of Pessinus, Ancyra and Tavium which were constructed by themselves.

Before they left their early castles, the most important places were Blucium in which there had been a palace of king Deiotarus of Tolistobogii tribe, and second was Peion that is thought the place in which the treasure was saved. Today we know that the actual site of Blucium is at the Karalar village of Kazan. But the exact place of Peion can not be determined up to day. It is thought that it must be somewhere at the vicinity of Beypazarı. Yanlızçam village is at the bank of Sakarya River, just across the Aladağ Mountains. It has strategical importance for military point of view. According the ancient documentations, When Manlius Vulso, the Commander of Roman's army, was going towards Ancyra concered a place named Galatian's Olympus, it took three days to came to Ancyra. It is stated that this site was very vicinity of Sakarya River and near Aladağ Mountains. By taking these statements and some other peculiarities concerning the fortification, into consideration it may be argued that Yanlızçam may be the actual place we are looking for. Galatian Olympus or Peion it may be Peion or Galatian Olympus or may be quite different ancient place, the fact is that we have to interested in this site without no more delaying in order to stop the destruction of this ruin.

No. 3. AnMM 124.3.76 (Lev. III & VIII)

Arkası üç boyutlu, altı parmaklı yumruk (sağ el) biçiminde, bileği kalın halkalı (bilezik) şeklinde işlenmiştir. Yatay askı deliği yumruğun içinden geçmektedir. Silindirik kaidesinin çevresi, iki köşeli bir zig-zag bandıyla yivlenerek bezenmiştir. Dairesel baskı yüzünde ortası iki konsantrik daireden oluşan, çerçeveli damla biçiminde oniki taç yapraklı bir rozet betimlenmiştir.

Satın alınma, geliş yeri: kireç taşı, Geç Hitit (M.Ö.VIII-VII.yy.) yük: 2.9, çapı: 2.1, yumruk gen: 1.4 cm. ağırlık: 12.4 gr. rengi: 5Y 8.1/1 beyaz (Munsell 1966).

No. 4. AnMM 74.1.82 (Lev. IV)

Çekiçbaş tipi tutamağında yumruk, beş çizgisel yivle stilize edilmiştir. Bileği halkalı (bilezik) biçimindedir. Yatay askı deliği yumruğun içinden geçmektedir. Kaidesi yarı küreseldir. Oval baskı yüzünde, koşar durumda dört ayaklı bir hayvan (at) yavrusunu (tayını) emzirirken betimlenmiştir. Beli 's' biçiminde kavislidir. Üstte (fonda) içiçe bir çift hilal motifi görülmektedir. Kompozisyon eliptik bir çizgiyle sınırlanmıştır.

Satın alınma, geliş yeri. Adıyaman Tekzeli köyü, siyah taş, yerel Urartu (M.Ö.VIII-VII.yy.) yük. 2.3, baskı yüzü. 2.1x1.7 cm. ağırlık: 9.4 gr. rengi: 2.5R N2.5/N siyah (Munsell 1966).

No. 5. Y. Erimtan Koleksiyonu No.60 (Lev. V)

Arkası düz bir yumruk biçiminde, kaidesi, yarı küresel işlenmiş damga mühürün baskı yüzü ovaldir. Geniş askı deliği yatay olarak yumruğun içinden geçmektedir.

Baskı yüzünde; üstte, stilize bir akrep, altta, aynı yöne bakan, çengel boynuzlu iki dağ keçisi oyularak işlenmiştir.

Geliş yeri: siyah taş, Geç Hitit (M.Ö.9-7.yy.)

yük: 2.6, baskı yüzü çapı: 2.8x2.4 cm.

No. 6. AnMM 6629 (Lev. VI)

Arkası üç parmaklı (tridactyl) bir yumruk, bileği halkalı (bilezik) biçiminde, silindirik kaidelidir. Yatay askı deliği yumruğun içinden geçmektedir.

Dairesel baskı yüzündeki motifler belirsizdir (5 nokta ile yürür durumda bir insan figürü?). Noktalar matkapla işlenmiştir.

Pazarlı, Çıkhasan Kazısı 1937 (Kazı no.310), siyah taş, Geç Hitit,

Yük.3, çapı.2 cm., yumruk gen.1.7 cm. taban yük.1.7, halka çapı.1.3 cm. Rengi.2.5R N2.5/N, siyah (Munsell 1966)

No. 7. AnMM 6.1.96 (Lev. VII)

Yumruk biçimli, bileği çift halka bilezikli iğne,

Satın alınma, geliş yeri: Gaziantep - Adana, bronz, Geç Hitit?

Uz: 5.8, kal: 0.2, 5, yumruk gen: 0.6, 5., yumruk yük: 0.9 cm.

Üç boyutlu genç kız (ergen) betimlemeli damga mühürün (no.1) stilistik değerlendirmesi yoruma açıktır. Plastik işlenmiş başın, lüleli saçı, polosu ve yüz stilizasyonu genel özellikleriyle M.Ö.VIII.yy. sonu VII.yy. başı Kuzey Suriye-Urartu plastik sanat eserleriyle benzerlik göstermektedir. Literatürde "siren-demon attachments"⁽¹⁾ "Siren Cauldron Attachments"⁽²⁾ "Assurattaschen" "Sirenen-/Figürattaschen" "Flügelattaschen mit menslicher Protomen"⁽³⁾ olarak anılan 'saray stili' ndeki insan protomlu tunç kazan eklentileri, no.1 ile paralellik gösteren

1 Young 1981: 104-110

2 Muscarella 1962: 1990

3 Herrmann 1966: 59; Barnett 1969: 145; Barnett 1986: 112

tipik plastik örneklerdir.⁽⁴⁾ Doğu kökenli bu eklentilerden Harrmann'ın gruplamasına göre Olympia A5, fizyonomik özellikleri (naivliği) ile no.1' in en yakın benzeridir⁽⁵⁾.

"Naiv stil" olarak adlandırdığımız bu grubun prototipleri, Muscarella ve Herrmann'ın siren-demon kazan eklentilerini karşılaştırdıkları⁽⁶⁾ geleneksel Hitit biçiminin etkin olduğu Sam-al-Zincirli sitadel/İçkale, Güney Kapısı kabartmalı ortostatlarında görülmektedir⁽⁷⁾.

Kuzey Suriye bölgesine⁽⁸⁾ özgü bu stil, fildişi sanatında da belirgindir. Poulsen ve Barnett, Nimrud saikylarında bulunan fildişi örnekler ile Geç Hitit merkezleri Kargamış, Zincirli (Sam-al), Maraş, Tell Halaf ortostat kabartmalarını karşılaştırarak Kuzey Suriye stiline özelliklerini ortaya koymuşlardır. Barnett bu örnekler üzerinde M.Ö.II.bin Hitit-Hurri etkilerinin varlığını inceleyerek fizyonomik özellikleri şu biçimde saptamıştır: Oval yüz, geri çekik alın, iri gözler ve burun, küçük sıkılmış ağız, küçük ya dabelirsiz çene⁽⁹⁾. Bu özellikler no.1 ile uyum içindedir.

No.1' in başındaki silindirik, dikdörtgen bandlı polos, Geç Hitit - Urartu bölgesinde popülerdir. Ancak en erken örnekleri yine örnekleri geleneksel stil Geç Hitit kabartmalarında görülmektedir.⁽¹¹⁾ Polosu bandlı kadın tipine her iki bölgeden Sam-al-Zincirli,⁽¹⁰⁾ Maraş,

4 Urartu bölgesi: Toprakkale, Alishar (Ermenistan) ; Frigya: Gordion; Ege adaları: Rodos, Delos; Kıta Yunanistan: Atina, Delphi, Ptoon, Olympia ve Argos; Etruria (İtalya) : Paestrina ve Vetufonia; Kıbrıs: Salamis gibi merkezlerde, soylu mezarları ve Grek tapınaklarında ortaya çıkan ve kaçak kazılar yoluyla Müzeler ve özel koleksiyonlara giren siren-demon tunç kazan eklentilerden doğu kökenli olanların üretim merkezlerinin Urartu mu? yoksa Kuzey Suriye mi? olduğu, 19. yy. yarısından beri tartışmalıdır. Barnett 1986; son kapsamlı bir yayın için bkz. Muscarella 1990; Geç Assur stilini yansıtanlar, kolaylıkla ayırdedilebilmektedir. Curtis 1994: 11 vd. fig. 23,24,25

5 Herrmann 1966: Lev.11, Akurgal, bu stili Erken Urartu stilinde, eklenti tipi 'B' olarak ele almakta, M.Ö.700-690' a tarihlemektedir. Akurgal 1968: Lev.XVIII a-c.

6 Muscarella 1962: Lev.104, Herrmann 1966: Lev.28

7 Orthmann 1971: Lev.58, B/13-14; Orthmann bu kabartmaları Geç Hitit (Sph. II), yerel Zincirli stili II (M.Ö.950-850) başlığı altında incelemektedir. Meyer 1965: Lev.74-75

8 Bu bölgenin coğrafik sınırları için bkz. Winter 1988

9 Barnett 1957: 40-44, Winter 1976: 26

10 Meyer 1965: Lev.75; Orthmann 1971: Lev.58, B/13b; aynalı tanrıça

11 Orthmann 1971: Lev.47 C/5; Darga 1992: 318, Res. 304: yün egiren anne

Toprakkale⁽¹²⁾ gibi merkezlerden örnekler verilebilir. Bu örneklerin ortak özellikleri polos bandlarının rozetlerle süslü olmasıdır ve bu polosları giyen kadınların tanrıça, karışık varlık ve anne gibi bir stütüleri vardır. No.1 deki ergen görünümlü geç kız ise yukarıdakilerin tersine yalın, süssüz bir polos giymektedir. Bu raslanmadık bir özelliktir ve mühür sahibini henüz bir ünvanının olmayışına bağlanabilir.

Mühürün tipik Urartu linear stilinde işlenmiş baskı yüzündeki yemek sahnesinin baş karakteri olan kadın taht düzlemine basarak 'S' biçiminde oturmaktadır. Bu oturuş biçiminin, figürel kompozisyon bakımından Urartu ikonografisinde belirleyici, kendine özgü bir özelliği vardır. Bu oturuş biçimi yemek (banquet) sahnelerinde görülmektedir. 'S' biçiminde oturan kadın tipinin ikonografisi ve bulunduğu yemek sahnelerinin⁽¹³⁾ temel özellikleri aşağıdaki gibi verilebilir.

-Kadın, başı örten vücudunu arkada boydan boya sararak ayaklarına değen uzanan süslü bir manto giymektedir.

-No.1' de görüldüğü gibi arkalıksız bir tahtta ya da uzun arkalıklı kenarları 's' biçimli koltukta oturmaktadır. Bu koltuklar düz (no.1) ya da aslan ayaklı dekore edilmişlerdir⁽¹⁴⁾.

-Yemek sahnelerinde kadın elinde bir (no.1) ya da iki yarı küresel düz dipli içki kabı tutmaktadır⁽¹⁵⁾.

-Kadının önünde aslan ayaklı ya da düz (no.1) bir yemek masası durmaktadır. Bu masanın üzerinde, elinde tuttuğu yarı küresel içki kabına benzeri içki kapları durmaktadır. Bu kaplar, iki yana sarkan bir örtüyle örtülmüşlerdir. Örtünün üzerine de ay çöreği biçimli yiyecek konmuştur.

-Yemek sahnesinde, kadının karşısında (no.1) ya da hem önünde,

12 Barnett 1950: Lev.XIV 1,3, fig.6; van Loon 1966: Lev.XXXIV : fildişi çıplak kız; van Loon 1966: Lev.XIV: kanatlı demon

13 Merhav 1991: 160-161; Lev.17, 248-249; 2.1-2.3,316-317; fig.4, AnMM 8.1.76. Sotheby' den sat.al.tunç kemer

14 Merhav 1991: 248 vd.

15 ibid.201-202, 1.3, 249, 2.3' te bir elinde içki kabı tutarken diğer elinde sular dökülmektedir.

hem de arkasında kadın hizmetkarlar bulunmaktadır.

-No. 1'de yemek masasının yanında, küresel gövdeli, kısa boyunlu, tek kulplu bir içki sürahisi görülmektedir⁽¹⁷⁾.

No 1 tipi, insan yüzü biçiminde üç boyutlu işlenmiş damga mühürlerin, onlardan farklı bir diğer türevi de Syro-Filistin bölgesinde yaygın, arkası çizgisel stilde, insan yüzü biçiminde betimlenmiş, M.Ö.II./I.bine tarihlendirilen skaraboidlerdir⁽¹⁸⁾. Bu mühürler, üç boyutlu insan başı biçimli damga mühürlere 'prototip' olarak gösterilebilir.

No.2' nin silindir baskısında görülen dini yemek sahnesinde yüksek arkalıklı taht üzerinde oturan tanrıçanın dini yemek ve tapınma sahnelerindeki ikonografisi Urartu sanatında, Toprakkale ve Karmir Blur kazılarında ortaya çıkan altın, gümüş madalyon ve amuletlerdeki betimlemelerde belirgindir⁽¹⁹⁾.

-Tanrıça, bu örneklerdeki tapınma ve dini yemek (no.2) sahnelerinin hepsinde yüksek arkalıklı bir taht üzerinde oturmakta, bazı örneklerde (no.2) bir ayak taburesine basmaktadır.

-Tanrıça bu sahnelerde uzun bir rob; robun üzerine başını örten, vücudunu saran, kenar bandı biyeli uzun bir manto giymektedir (no.2).

-Tanrıçanın oturduğu arkalıklı taht yukarı doğru incelerek, baş hizasına değin uzanmaktadır⁽²⁰⁾, No.2' de belirsiz olmasına karşın, kol desteği, 'S' biçiminde kıvrılarak, tahtın arkasına, önde oturma düzlemine bağlanmakta ve desteklenmektedir. Bazı örneklerde, kol desteği

16 *krş.Merhav 1991: 227, 6.3*

17 *Bu tipte sürahi örneklerini krş. Merhav 1991: 212, no.11. pişmiş toprak; no:12, 13 tunç; 217, no.18.tunç*

18 *Eisen 1940: 32-33, Lev.XIII, 125-126, von der-Osten 1957 : 50,54,55, fig.5, no.13; Jacob-Rost 1975: no.94; Moorey 1988 : Lev.III, no.81, no.149-150. Moorey, arkası insan yüzü mühürlerin Mısır gliptiğinde eski bir gelenek olarak Orta Krallık dönemine değin indiğini, daha sonra giderek popüler olduğunu belirtmektedir. Moorey 1988: 23-24*

19 *van Loon 1966: 129, Lev.XXXII; Piotrowskii 1967: 51, fig.34-35;54 fig.35 sol; Piotrowsky 1969: 175, Lev.122; Merhav 1991. 246-247, fig.1,1.4,1.5,1.6*

20 *Bu sahnedeki kültik ve günlük mobilyalar, saray stilinde olup, Merhav gruplanmasına uygundur. Merhav 1991: 246 vd.. Bu tip tahtlar Geç Hitit sanatında da görülmektedir. Örneğin Zincirli'den gümüş bir plak üzerinde; Winter 1976: 32, fig.11.*

yanda içiçe kare plaklarla süslenmiştir. Tahtın ayakları yatay bir bağlama çubuğuyla desteklenmiştir (no.2).

-Ayak taburesinin ayakları öne doğru çıkıntılı (no.2), ya da aslan ayağı biçimindedir.

-No.2' deki sunu masası Urartu tunç adak levhası biçiminde, yanlarda hafif kavislidir.

-Tanrıça, elinde no.1 tipi yarı küresel bir içki kabı, ya da atributu olan stilize hayat ağacını, bazı örneklerde de her iki elinde hem içki kabı, hem de hayat ağacını tutmaktadır⁽²¹⁾. Bu tip hayat ağacı motifi Urartu sanatında amulet, dinsel mimari betimlemelerinde dekoratif amaçla ya da (kozalak gibi) atribut olarak kullanılmıştır⁽²²⁾. Benzerleri Geç Assur silindirleri üzerinde de görülmektedir⁽²³⁾.

-Tanrıçaya tapınanlar da genellikle onunla aynı giysiyi giymektedirler. Ancak no.2' de farklı bir durum söz konusudur. İki tip giysi dikkati çekmektedir. Tanrıçanın önünde tapınan ve O' na kurban sunan figür, bitişik iki zig-zag ile süslü kemerli, uzun çizgili bir elbise giymektedir⁽²⁴⁾. Tütsü yapan kült görevlisi de uzun ancak yatay çizgili bir giysi içindedir. İki figür de sakallı birer erkektir.

No.2 deki dini yemek sahnesinde tanrıçaya pektoral biçimli bir tabak içinde, ay çöreği formunda bir yiyecek sunulmakta ve çengel boynuzlu bir keçi kurban edilmektedir. Bu tip sunu ve adaklar Urartu sanatında ritüellerde, baştanrıların huzurunda yaygın olarak görülmek-

21 Piotrouskii 1967: 51, fig.34; Merhav 1991: 246-247, fig.1.1.4.1.6 Elinde bitki (çiçek) tutan tanrıçanın kimliği Babil İstar' ı Hurrili Şausga ve Fenikeli Astarte olarak yorumlanmaktadır. Maxwell-Hyslop 1971: 219; Urartu Pantheonunda da benzer kimlikte bir tanrıça (Arubani) olabilir.

22 Gümüş amulet (Toprakkale), Merhav.1991: 248, fig.2, 2.4; Adilcevaz, taş sütun kaidesi: Merhav 1991: 314, 315, fig.3ab. Ayrıca Patnos kazısından fayans bir silindir mühür (Urartu); üzerinde aynı tip hayat ağacı motiflerini yan yana betimlenmiştir. AnMM 102.58.64 (kazi no. 435)

23 Porada 1948: Lev.612-613, 617: mücadele; 644: hayat ağacı ve tapınanlar; 653: çeşitli ritüeller; Ishida 1991: 30, III-2-18

24 Krş. Geç Hitit erkek kıyafetleri: Orthmann 1971: Zincirli K2; Winter 1976: fig.17

tedir⁽²⁵⁾. Ayçöreği biçimindeki yiyecekler, K.Suriye sanatında da yaygındır⁽²⁶⁾.

Tanrıçanın arkasındaki buhurdanlığın Urartu sanatında tunç ve demirden örnekleri bilinmektedir⁽²⁷⁾.

Bu tanrıça Urartu pantheonunun baştanrı, Haldi' nin eşi, Arubani olmalıdır⁽²⁸⁾.

No.2' nin dairesel biçimli damga mühür baskısı üzerinde linear stilde üstüste üç sıralı bir kompozisyon şeması görülmektedir. Figürler, çeşitli simgelerden (logogram) oluşmaktadır.

En üstte, kanatlı, kuyruklu güneş kursu (Shivini' nin simgesi), ortasındaki diskten çıkan, iki yana açılmış, uçları çatal biçimli uzantılarıyla tipik Urartu stilini yansıtmaktadır⁽²⁹⁾.

Ortada, yatar durumda dört ayaklı bir hayvan (çakal?), karşısında belirsiz bir işaret? görülmektedir.

Alt sırada, yanyana dört simgesel işaret, hiyeroglif yazı karakteri göstermektedir: Bitki (dal?), boğa başı, baklava dilimi (göz), üstüste iki üçgen biçiminde sapı olan taç yapraklı diğer bir bitki? Özellikle üçüncü sıradaki boğa başı ve bitkisel motifler, Van Loon' un hiyeroglif grup başlığı altında ele aldığı damga mühürlerle paralellik göstermektedir⁽³⁰⁾.

No.2 için kullanılan 'silindir-damga mühür' terimi, silindir mühürler içinde; kaidesi damga mühür biçiminde motiflerle işlenmiş, tepesinde askı deliği bulunan mühür tipini belirtmektedir.

No.2, tepesinde basit bir askı deliği yerine, üç boyutlu (plastik), yumruk biçiminde özenle işlenmiş, askı deliği yumruğun içinden geçen,

25 Örn. bir adak levhasında, pantheonun baş tanrısı Haldi' ye tapınma sahnesinde; BOAM 1982: Lev.XXXVI, 69

26 Zincirli kabartmaları: Darga 1992: 256, res.263, 278, 279, Malatya kabartmaları: Orthmann 1971: Lev.42c, Malatya B/3, fildişi örnek için: Winter 1976: 34, fig.16

27 Merhav 1991: 264-265, fig.11-12, 329, 1

28 Piotrovskii 1967: 51-52, 1969: 175

29 Piotrovskii 1967: fig.53, 55; van Loon 1966: 94, Lev.XVII, Merhav 1991: 25; 6a

30 van Loon bu işaretlerin yazı olarak okunmasını öngörerek, stilistik incelemeyi gereksiz bulmaktadır. van Loon 1966: 159-160, fig.20

silindir-damga mühür tipinin Urartu gliptik anatına özgü, ayrıcalıklı bir örneğini temsil etmektedir⁽³¹⁾.

No.3' ün altı parmaklı oluşu ilgi çekicidir. Bu nedenle diğerlerinden ayrılır. Bu özellik, raslantısal değildir. Çok parmaklılık (polydactyly) doğuştan genetik bir anormalliktir, ancak antik dönemde 'polydactyly' olma doğaüstü ve özel güçlere sahip olma ayrıcalığını simgelemektedir. Barnett "Sirens and Rephaim" adlı makalesinde bu tip örneklerin geniş bir coğrafyada Neolitikten başlayıp, 18.yy.a değin yok olmaksızın sürdüğüne ilişkin ayrıntılı örnekler vermiştir⁽³²⁾.

No.3 ile çağdaş, altı parmaklı örnekler arasında doğu kökenli, Olympia Delphi'de bulunmuş, insan protomlu, kanatlı tunç kazan eklentileri ile onların 'Grek' teklitleri görülmektedir⁽³³⁾. Ayrıca bazı "tridacna shell disc" ler de bu kapsamda değerlendirilmektedirler⁽³⁴⁾.

No.3' ün diğer yumruk biçimliler gibi bir sağ eli temsil etmesi de diğer bir önemli özelliktir. Yukarıda sözü edilen siren-demon kazan eklentilerin de yalnızca sağ elleri altı parmaklıdır⁽³⁵⁾. Barnett, sağ elleri altı parmaklı olan kanatlı siren-demon eklentilerin Ugarit mitolojisinde

31. van Loon, silindir damga mühürlerinin işlevsel özelliklerini şöyle yorumlamaktadır: Silindir mühür baskısı, geleneğe ya da hala yabancılanan bir moda ya da saygı olarak, yüksek resmi görevlilerce eklenerek kullanılmış bir inceliği; damga mühür baskısı ise temel olarak mülkiyeti ve yetkinliği temsil etmektedir. Buna kanıt olarak: 1-Silindir damga mühürlerin çoğunluğunun, silindir kısmının değil, yalnız damga kısmının işlenmesi 2- Bullaria ve tabletler üzerinde de her durumda, silindir baskının yanında, dairesel damga mühür baskısının da bulunması 3-Karmir Blur'dan sayısız örneklerle dayanarak damga mühürlerin (konik, yarı küresel, disk biçimli, skaraboid) silindir-damga mühürlere oranla çok olması 4-Toprak kale ve Karmir Blur'da dairesel biçimli damga mühür baskılarının, silindirlere oranla çok olmasını öne sürmektedir. van Loon 1966: 144

32. Barnett 1986: 112 vd.

33. Herrmann 1966: A1, A2, A12, A19, A20; Barnett 1986: fig. 11.1-11.5

34. Brandl 1984: 28, fig.9c, Barnett 1986: 119, fig.III. II.2; "Tridacna shells" in yayılım alanları siren-demon kazan eklentileriyle koşutluk göstermektedir. Krş. Herrmann 1966: 186 ile Brandl 1984, fig.20. Bu durum, çok parmaklılıkla (altı parmak) ilgili, merkezî Doğu Akdeniz (Anadolu-Suriye-Filistin) olan kültik bir olgunun varlığını kanıtlamaktadır. Nitekim Gaza yakınında Deir el-Balah'tan insan biçimli bir lahidin iki elinde altı parmaklı oluşu, bu kültürün, mühürler ile çeşitli sanat eserlerinde büyüsel (apotropaik) amaçla kullanılarak yaygınlaştığını göstermektedir. Barnett 1986: 117-119, fig.11.6

35. Assurlu rahiplere göre sol el, iyiliğin işareti olarak, sağ el ise kötülüğün (belanın) belirtisi olarak yorumlanmaktadır. Barnett 1986: 116, not 22

ve Eski Ahit' te adı geçen, el ve ayakları toplam yirmi dört parmaklı olan "Rephaim" ile ilişkili olduklarını öne sürmektedir⁽³⁶⁾.

Bu durumda, altı parmaklı bir sağ elin yumruğu, biçimde işlenmiş no.3' ün, doğaüstü, özel güçlere sahip oluşu belirten ya da kötülöklere karşı apotropaik amaçlı, amuletik bir işlevi olduğu söylenebilir.

No.3' ün silindirik kaidesinin çevresi, iki köşeli zig-zag bandı biçiminde işlenmiştir. Zig-zag bandı bezemesi Urartu gliptiğinde görölmektedir⁽³⁷⁾. Ancak no.3' ten farklı olarak, sivri köşeli olan bu motif, bir Urartu madalyonu üzerindeki tapınma sahnesinde platform süslemesi, olarak da betimlenmiştir⁽³⁸⁾. Figural süslemeli büyüsel Assur fibulalarında da göze çarpmaktadır⁽³⁹⁾.

Mühürün dairesel baskı yüzünde, ortası konsantrik dairesel, çerçevesel damla biçiminde oniki taç yapraklıtan oluşun bir rozet oyularak işlenmiştir. Rozet, demir devrinde, geç Assur linear stil silindirleri, Geç Hitit⁽⁴⁰⁾, Syro-Filistin damga mühürlerinde⁽⁴¹⁾ yaygın görölen bir motiftir. Mezopotamya'da Uruk döneminden beri bilinen rozet motifi, Orta Assur döneminde, İştar (İnanna) tapınağında çok sayıda fayans ve kurşun rozetin bulunması nedeniyle bazı bilim adamlarınca Tanrıça İştar ile ilişkisi kurulmuş, ancak Geç Assur döneminde yıldız, rozetin yerini alarak İştar' ın simgesi olmuştur⁽⁴²⁾.

Rozet, Geç Assur döneminde anıtsal sanat eserlerinde hem kralın, hem de doğaüstü karışık varlıkların kollarında bir bilek bandı, gerdanlık

36 Barnett 1986: 119. "Rephaim" Ugaritçe (rp'm), Eski Ahit'te ve Ugarit'te bulunmuş bazı tabletlerde geçen bu ad, 'kurtarıcılar' olarak çevrilmektedir. Bazılarına göre, "Rephaim" ölümler dünyasına ait (chthonic) tanrılar ve ölmüş kral ve kahramanların ruhları olarak yorumlanmaktadır. Leick 1991: 143

37 AnMM 74.1.76 aslan biçimli altın damga mühür, baskı yüzü hematit, Patnos kökenli.

38 Merhav 1991: 167. no.3. altın yıldızlı gümüş madalyon üzerinde görölen platform.

39 Curtis 1994: fig.1

40 Düğme biçimli damga mühür, on üç yapraklı. Woolley 1921: Lev.25, no.10, arkası silindirik çivi, kaidesi birleşik üç top biçiminde sekiz yapraklı rozet motifi, Moorey 1988: No.230

41 Moorey 1988: No 230, 324

42 Black and Green 1992: 156-157; Yağcı 1995: 126

süslemesi ve saç bandı olarak görülmektedir⁽⁴³⁾. Geç Hitit, Urartu tanrıça, karışık varlık ve kadın poloslarında süsleme ögesi olarak⁽⁴⁴⁾ kullanılması, bu motifin M.Ö.I.bin saray stili sanat eserlerinde yaygın olduğunu⁽⁴⁵⁾ ve figural olarak yüksek statüdekilere özgü simge olduğunu göstermektedir.

No.3' ün en yakın paraleli Kargamış' tan düğme biçimli bir damga mühürün on üç rozet biçimindeki baskısıdır. Bu mühür, Geç Hitit dönemine tarihlenmektedir⁽⁴⁶⁾.

No.4' ün oval baskı yüzünde görülen dört ayaklı hayvan daha çok bir ata benzemektedir. Vücudunun devingenliğini vurgulamak için beli 'S' biçiminde kavisli belirtilmiştir. Baş, gövde ve kuyruk stilizasyonu Yeni Elam silindirleri (M.Ö.VII.yy.) üzerindeki av sahnelerinde betimlenen dört ayaklı hayvan figürleriyle⁽⁴⁷⁾, belinin 'S' biçiminde kıvrılarak sağının yükselmesi ise Geç Assur biçemi ile özdeştir⁽⁴⁸⁾. Bu stilin prototipleri ise Orta Assur silindirlerinde görülmektedir⁽⁴⁹⁾.

No.3 gibi temel figür olarak, at betimlemeli kompozisyonlar, Kuzey Suriye gliptiğinde, Demir Devri (M.Ö.10.-7.yy) Amuq grubunda skaraboid ya da konoid biçimli mühürler üzerinde görülmektedir. Keel-Leu, bu grubu "at ve dal ya da "caprid ve dal" olarak gruplamıştır⁽⁵⁰⁾. Moorey, temel figür olarak dört nala koşan, yürüyen (galloping-pas-

43 Barnett 1959: Lev.1,2,3,5,8,28,30,31,84, Lev.XIV; Barnett 1970: Lev.II; Maxwell-Hyslop: 1971. fig.121, 152, 154-156, fig. 139, 142-143, 145, 148; Black and Green 1992: No.21, 44, 65, 78, 117

44 bkz. not 10, 11, 12, Kuzey Suriye stili kadın polosların bandlarında. Maxwell-Hyslop 1971: Lev.234 ab

45 Örneğin, Zincirli ve Nimrud, Kuzey-batı sarayında bulunan metal kapların ortasındaki (repoussé) rozetler. Mallowan 1966: 116; Urartu at koşum takımları üzerindeki rozet betimlemeleri: BOAM 1982: 69, Lev.XI, 12; Doğu kökenli Artemision altın buluntuları (M.Ö. VI.yy.); Susa' dan pişmiş toprak bir dairesel levha (roundel). Curtis 1993: 22-23, fig.5 yüzey buluntusu; bu tip rozetlerin demir devri başları ve sonrasında Mezopotamya ve çevresinde yaygın olarak kullanıldıklarını kanıtlamaktadır.

46 bkz. not 40, Woolley 1921

47 Ishida 1991: 40, III-9-7

48 Lamon and Shipton 1939: No. 92

49 Porada 1948: No.601E, Ishida 1991: 29, III-2-14

50 Keel-Leu 1991: No.71-74

sant) at motifini, Syro-Filistin, Demir Devri konoid ve skaraboidleri kapsamında bağımsız bir konu başlığı ('The Horse Group') olarak incelemiş, tipik Suriye' ye özgü bu yerel mühürleri Olgun Demir devrine tarihlemiştir⁽⁵¹⁾. Bu tip mühürlerde temel figür olan atla birlikte, akrep, kuş ve floral bezeme (dal) gibi doldurma motiflerinin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Bu motifler, skaraboid ve konoid biçimli mühürler dışında; insan başı, çivi başlı elipsoid; tepesi kesik elipsoid tipte mühürler üzerinde de işlenmiştir⁽⁵²⁾.

Keel, ikonografik olarak atların Astarte ya da O' na yakın yerel bir bereket tanrıçasıyla ilgili olabileceğini öne sürmektedir⁽⁵³⁾. Ayrıca Mezopotamya' da da bereket ve doğurganlıkla ilişkisini doğrulayacak mühür örnekleri vardır⁽⁵⁴⁾.

No.4, Yeni Elam gliptiğiyle paralellik gösteren yerel bir örneği temsil etmektedir⁽⁵⁵⁾. Bu kompozisyonlarda at, temel figür olarak ay ile ilişkilidir.

Diğerlerinden farklı olarak (no.3,4,6) arkası düz bir yumruk biçiminde ve bileği halkasız olan no.5' in form olarak en yakın paraleli, Sam-al Zincirli' den bir örnektir⁽⁵⁶⁾. Ayrıca yan küresel kaidesi, Geç Hitit yumruk biçimli mühürleriyle özdeştir⁽⁵⁷⁾.

Oval baskı yüzünde, oyularak işlenmiş, aynı yöne bakan çengel boynuzlu iki dağ keçisi ile akrep kompozisyonu, Kuzey Suriye gliptiğinde, Demir Devri damga mühürlerinde (M.Ö.X-VII.yy.) yaygındır. Bu kompozisyonlarda temel figür olarak, at keçi gibi dört ayaklı hayvanlar ile no.5' teki gibi akrep, yanısıra kuş ve floral (bitki)

51 Moorey 1988: 23 vd.

52 Moorey 1988: No.148-167. Çivi başlı elipsoid form için bkz. Von Luschan 1943: Lev.37b

53 Keel 1980: 272, bkz.no.4

54 Ishida 1991: 30, III-2-19: Bu geç Assur silindirik mühürü (M.Ö.VIII. yy.) üzerindeki kompozisyonda, temel figür olan bir dişi at, sahibi tarafından beslenirken, kısrağıyla birleşmekte ve no. 4'teki gibi yavrusunu emzirmektedir.

55 bkz.not 47

56 von Luschan 1943: Lev.37c

57 Moorey 1988: No.263

motifleri çeşitli formlardan oluşan damga mühürlerde işlenmiştir⁽⁵⁸⁾.

Çengel boynuzlu dağ keçileri (ibex), gazallar ve geyiklerden oluşan ikili hayvanların hepsi seksüel güç ve hayvansal içgüdülerin yanısıra yeniden doğuş; dirilişi simgelemektedirler. Özellikle çengel boynuzlu dağ keçisi, bilgelik ve hayat tanrısı Ea ile ilişkilidir⁽⁵⁹⁾.

Akrep betimlemeleri prehistorik zamanlardan beri bilinmektedir. Dinsel simge olarak Kassit dönemindeki kudurrulara değin belirsizdir. kudurrularda yaratık olarak Tanrıça Ishara' yı temsil etmektedir⁽⁶⁰⁾.

Akrep, M.Ö.I.bin Güney-doğu Anadolu, Suriye-Filistin gliptiğinde, örneğin Kuzey Suriye Tell Atchana' dan tabloid biçimli bir mühürde görülmektedir⁽⁶¹⁾. Nimrud, Kuzey-batı sarayından Sargon dönemine ait bir damga mühürde akrebe tapınan bir kadın figürü işlenmiştir⁽⁶²⁾. Urartu pantheonunda da bir akrep tanrısının varlığı söz konusudur⁽⁶³⁾. Ayrıca Urartu pendantları üzerinde de bu tanrının simgesi olarak betimlenmiştir⁽⁶⁴⁾.

No.5 not 57 de de örnek verildiği gibi form olarak Geç Hitit stilini yansıtan tipik bir örnektir.

No.6, üç parmaklı yumruk biçimi nedeniyle, bu biçimdeki damga mühür form repertuarında özel bir örneği temsil etmektedir. Üç parmaklı (tridactyly) oluşunun anlamsal bir önemi olup olmadığını

58 bkz.no.4

59 Parpola 1993: 165, not 24

60 Ishara'ya Güney Mezopotamya'dan Orta Fırat'a değin geniş bir alanda tapınılmıştır. Suriye'de, M.Ö.III. binden beri bilinmektedir. Hurrilerin ana tanrıçasıdır. İstar ile özdeşleştirilmektedir. Hastalıklara karşı iyileştirici işlevi vardır. Bu nedenle korunma ve gücü temsil etmektedir. Ana (bereket) tanrıçasıdır. Yeraltı ve savaş ile ilişkilidir. Parker 1955: 111-112; Leick 1991: 94-95, Black and Green 1992: 110

61 Moorey 1988: No.2, 163. Konoid biçimli bu mühürde no.5 gibi dört ayaklı bir hayvanın üzerindeki akrep görülmektedir.

62 Parker 1955: 111-112, Lev.XXII, 1, fig.2

63 Piotrowskii 1967: 78, fig.58, Piotrowsky 1969: Lev.65. Karmir Blurdan. AnMM koleksiyonunda Adilcevoaz kazısından aynı tip pişmiş toprak tanrı örnekleri bulunmaktadır. AnMM env.no.162.6. 67, bütün bir örneği temsil etmektedir (kazı no Adc. 6-66).

64 AnMM 102.60.64, Patnos kazısından (kazı no. P0437) mavi fayans pendant.

bilmemekteyiz. Ancak bunun raslantısal olmadığı kanısındayız. Dairesel baskı yüzünde matkap tekniğiyle yapılmış, beş büyük nokta? ile bu noktaların arasında yürüyen insan figürü stilizasyonu? görülmektedir. Bu tür belirsiz bir kompozisyon Zincirli' den silindirik tutamaklı bir damga mühür ile paralellik göstermektedir⁽⁶⁵⁾.

Müze kayıtlarına göre 1937 Pazarlı, Çıkhasan kazısından bulunan bu mühür: 1) Kazı buluntusu olarak yumruk biçimlilerin dağılımı, 2) niteliği (üç parmaklı oluşu) açısından önemli bir örnektir.

No.7, yumruk biçimindeki iğne, Buchanan' ın öne sürdüğü gibi tipolojik uygunlukları nedeniyle, geniş anlamda Syro-Filistin Demir Devri "anthropomorphiç studs or stalks" kapsamında yumruk biçimli, mühürlerle birlikte ele alınması gereken bir örnektir⁽⁶⁶⁾.

Yumruk biçimli iğneler, Urartu iğne tipleri arasında görülmezler⁽⁶⁷⁾. No.7 olasılıkla Urartu iğneleriyle eşzamanlı (M.Ö.VIII.-VII.yy.) Geç Hitit dönemine ait bir örnek olmalıdır.

Hogarth'a göre, yumruk biçimli damga mühür formunun atası, Hitit çekiçbaşlarıdır. Bu tip mühürlerin bir değişim süreci geçirerek 'yolaşması' sonucu Geç Hitit döneminde yumruk biçimliler ortaya çıkmıştır. Yumruk biçimliler kazı raporlarında ender görülürler⁽⁶⁸⁾.

Yumruk biçimlilerde işlenen konular, geleneksel ya da yerel, M.Ö.I.bin Syro-Hitit, Urartu sanat stili ile Mezopotamya-Mısır etkisinde bazı örnekleri yansıtmaktadır. Bu dönemin dinsel, mitolojik, simgesel motiflerinden oluşan kompozisyon şemaları bu mühürlerde serbestce kullanılmıştır. Temel figür olarak, dağ keçisi, at, timsah (Mısır etkili), kanatlı demon, monster, sfenks, gibi karışık varlıklar, hayvanlar hakimi,

65 von Luschan 1943: Lev.37e

66 Moorey 1988: 36

67 Örn: Yıldırım 1989; Merhav 1991: 184 vd., no.20-41

68 Hogarth 1920: 22, fig.20 B-D; Zincirli, Tell, Tayinat Gerar vb. merkezlerden ele geçen örnekler bu formun anavatanının K.Suriye olduğunu akla getirmekteyse de bu yargı kesin değildir. Moorey 1988: 36. Yumruk biçimli damga mühürler, Fildişi, gümüş, beyaz mermer, steatit, fayans, agat, kireç taşı, pişmiş toprak, kemik vb. den yapılmışlardır. Moorey 1988: No.260-267, ve bu makaledeki örnekler.

rozet vb. motifleri işlenmiştir. Bunların yukarıda da belirtildiği gibi bereket, doğurganlık, yeniden diriliş, kötülöklere, hastalıklara karşı korunma ve onlarla ilişkili tanrıları temsil ettikleri görölmektedir. Yumruk biçimlilerde temel figür olarak dağ keçisi sayısal olarak çoğunluktadır⁽⁶⁹⁾.

Yumruk biçimlilerin genel tipolojik bir değerlendirilmesi aşağıdaki gibi verilebilir:

1) Arkaları (tutamakları) yumruk (sağ) biçimlidir.

2) Yatay askı delikleri yumruğun içinden geçmektedir.

3) Parmaklarının sayısı çoğunlukla olağansa da bazı örneklerde genetik olarak anormaldir (no.3,6).

Kaideleri:

Tip 1 Prizmal (dikdörtgen)⁽⁷⁰⁾

Tip 2 Yarı küresel (kubbe-elipsoid)⁽⁷¹⁾

Tip 3 Silindirik: a) Halkalı+silindirik⁽⁷²⁾ b) Yivli silindirik⁽⁷³⁾

Tip 4 Halkalı-düğme⁽⁷⁴⁾

Tip 5 Silindir+damga⁽⁷⁵⁾

AnMM örnekleri (no.3,4,6) bu grupta da görüldüğü gibi, tip 3a, Erimtan koleksiyonundan no.5 ise tip 2 kapsamına girmektedir.

Tip 3a: Halkalı-silindirik'in prototipi diyebileceğimiz en erken

69 Kaynakça için bkz. not. 68, ayrıca Lambert 1979: No.111; Petrie 1928: Lev.XX, 17; Von Luschan 1943: Lev.37c

70 Moorey 1988: No.260

71 Petrie 1928: Lev.XX, 17; von Luschan 1943: Lev.37c ; Jacob-Rost 1975: No.90; Y.Erimtan Koleksiyonu, no.60 (no.5).

72 AnMM, no.3, 4, 6

73 Moorey 1988: No.261+262

74 Jacob-Rost 1975: No.90 (M.Ö.II.Binin sonu I. binin başı) Lambert 1979: Lev.XII, no.107; "Post Hitit"

75 AnMM, no.2

örneği Anadolu'da Achemhöyük'de koloni dönemi (III.kat) Büyük bir yapının (yangın geçirmiş) bir odasında açığa çıkan fildişi bir el-koldur⁽⁷⁶⁾. Bu kolun, bütün tip 3a örnekleri gibi bileği halkalı ve yatay askı deliği yumruğun içinden geçmektedir.

Hitit döneminde de kol biçimli libasyon kapları (M.Ö.XV-XIII.yy.), yumruk biçimiyle ilişkili, türdeş nitelikte erken örneklerden sayılabilir. Bittel, bu kapların çıkış bölgesinin Kuzey Suriye olduğunu belirtmekte, Anadolu'da Hitit tabakalılarından ortaya çıkan birçok örnek bilinmesine karşın bu kapların daha çok Hurri geleneği ve dinsel etkinliğiyle ilişkili olduğunu öne sürmektedir⁽⁷⁷⁾. Bu kaplarda bilekteki halka (bilezik) yivlenerek stilize edilmiştir⁽⁷⁸⁾.

Halkalı-silindirik tipinin (tip 3a) Geç Hititlere özgü bir diğer türevi de, halkalı-düğmedir (tip 4).

Yumruk biçiminin M.Ö.I.binde daha çok kişisel eşya-takı kapsamında, mühür, fibula, iğne (no.7) vb. gibi küçük taşınabilir nesnelere kullanıldığı görülmektedir. Bu neslelerin takı olarak kullanımlarının yanı sıra kötülöklere-hastalıklara karşı amuletik işlevleri olduğu da görülmektedir. Örneğin damga mühürlerle eşzamanlı (M.Ö.VIII.-VII.yy.), Mezopotamya, Güney-doğu Anadolu, Suriye-Filistin, Batı İran gibi Geç Assur denetimindeki bölgelerde ele geçen Assur stili, altın, tunç, üçgen fibularlarda yumruk biçimi figural bir öge olarak görülmekte⁽⁷⁹⁾, demon, pazuzu⁽⁸⁰⁾ ve (yüksek statüde) bir kadın figürü ile birleşim oluşturmaktadır⁽⁸¹⁾.

76 Konteksti, Kültepe Kanış-Karum'u II ile çağdaş, ancak uzun süreli kullanıldığından İb'ye de girmektedir. (M.Ö.1900-1800). Özgüç 1966 : 19, 25, 26; Lev.XIX, 2.Sn.Prof.Dr. Nimet Özgüç, bu nesnenin yerli üretim olduğunu sözlü olarak belirtmiştir. Bu nesnenin işlevinin amuletik olduğu kanısındayız.

77 Maxwell-Hyslop 1971: 127 vd. Ertem 1988: 16 (ayrıca kökenleri ve dağılımları için bkz)

78 Örn. Schaeffer 1949: fig.87, no.6; Maxwell-Hyslop 1971: fig 94

79 Maxwell-Hyslop, 1971: No.241

80 Bu demonun temel işlevi, doğum sırasında anneyi, demon Lamuştu'ya karşı korumaktır. Pazuzu, silindir mühür ve fibulalarda koç ya da dağ keçisiyle ilişkilidir: Vollenweider 1983: No.17, Curtis 1994 : fig.1, Lev.1

81 Muscarella 1992: 14; Curtis 1994: 49 vd.

Yine tunç ve altından yapılmış 'D' biçimli Urartu fibulalarında da yumruk biçimli çengeli olan örnekler gözlenmektedir. Bunların biçimlerinin de tip 3,4 ve no.7 gibi halkalı (bilezik) biçiminde işlenmiştir⁽⁸²⁾.

Sonuç olarak, antropomorfik özellikleri nedeniyle aynı kategoride, üç başlık altında incelediğimiz insan (genç kız) başı, yumruk biçimli mühürler (damga, silindir-damga) ile bir iğne, arkeolojik kontextlerinin olmamasına karşın temelde biçimsel-stilistik olarak yerel Geç Hitit, Urartu sanat karakterini yansıtmaktadırlar.

Baskı yüzlerindeki motifler, her iki bölgeye özgü yerel stil özelliği gösterse de biçimsel olarak yumruk biçimliler, materyal kültür tarihi açısından ortak bir kültüre (Hitit-Hurri - Kuzey Suriye) bağlıdırlar ve her iki bölgede de eşzamanlı kullanılmışlardır.

No.1, ortak bir geleneği ve Geç Hitit-Urartu arasındaki etkileşimin yönünü göstermesi açısından ilginç bir örnektir. Zincirli, yerel (naiv) stil özelliği gösteren bu damga mühürün yüz ve baş stilizasyonu, bu stilin anavatanının K.Suriye olduğunu ve her iki bölgede de ortak geleneksel bir stil olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bu durum her iki bölgede de uzun süre yaşayan Hitit-Hurri karakteriyle açıklanabilir. Her iki bölgenin en yakın ilişkisinde olduğu dönemde (M.Ö.810-745), geleneksel Geç Hitit yerel stili Urartu bölgesinde yeniden popüler olmuştur.

Stilistik karşılaştırma ve yaklaşımla varılan bu sonuçların arkeolojik kontexte sahip buluntularla da desteklenmesi gerekmektedir.

82 Merhav 1991: 187, fig.23-24; krş. AnMM, env.no.130.50.73: Urartu bölgesi, Dedeli köyü kökenli, sat al. fibulanın kolu. Merhav 1991: fig.24 gibi üç halkalıdır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Akurgal 1968 E.Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Ankara 1968.
- BAOM 1982 K.Tanabe - A.Tori - T.Hayashi - S.Miyashita - K.Ishida, "Studies in the Urartian Bronze Objects from Japanese Collections (1)", *Bulletin of the Ancient Orient Museum*, Vol.IV, Tokyo 1982.
- Barnett 1950 R.D.Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprakkale near Van", *Iraq* XII (1950), s.1-
- Barnett 1957 R.D.Barnett, *Catalogue of the Nimrud Ivories in the British Museum*, London 1957
- Barnett 1959 R.D.Barnett, *Assyrian Palace Reliefs and their Influence on the Sculptures of Babylonia and Persia*, Batchworth Press Ltd., London 1959.
- Barnett 1969 R.D.Barnett, "Herrmann 1966 Review", *The Antiquities Journal*, 49 (1969), s.145-147.
- Barnett 1970 R.D.Barnett, *Assyrian Palace Reliefs in the British Museum*, London 1970.
- Barnett 1986 R.D.Barnett, "Sirens and Rephaim", *Ancient Anatolia - Aspects of Change and Cultural Development (Essays in Honor of M.J.Mellink)* (ed.J.W. Canby, E.Porada, B.S.Ridway, T.Stedi), The Univ. of Wisconsin Press 1986, s.112-120.
- Black & Green 1992 J.Black-A.Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, British Museum Press, London 1992.
- Brandl 1984 B.Brandl, "The Engraved Tridachna - Shell Discs", *Anatolian Studies* XXXIV (1984) s.15-41.

- Curtis 1993 J.Curtis "William Kennett Loftus and His Excavations at Susa" *Iranica Antiqua* vol.XXVIII 1993 Belgium Leuven.
- Curtis 1994 J.E.Curtis, "Assyrian Fibulae with Figural Decoration", *Beschreiben und Denten in der Archäologie des Alten Orients-Alttertumskunde des Vorderen Orients-Band 4* (Feschrift für A.Mayer-Opificius), Ugarit Verlag, Münster 1994, s.49-62.
- Darga 1992 A.M.Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 56, İstanbul 1992.
- Eisen 1940 G.A.Eisen, "Ancient Oriental Cylinder and Other Seals with Description of the Collection of William H.Moore", *Oriental Institute Publications (OIP)*, Vol.XLII, Chicago 1940.
- Ertem 1988 H.Ertem, *Korucutepe.I* (1973-1975 Kazı Yıllarında Ele Geçen Erken Hitit-İmparatorluk Çağı Buluntuları), Türk Tarih Kurumu Yay. V. Dizi, Ankara 1988.
- Herrmann 1966 H.W.Herrmann, *Die Kessell Der Orientalisierenden Zeit-Erster Teil: Kessellattaschen und Reliefuntersätze-Olympische Forschungen Band IV*, Verlag Walter de Gruyter & Co., Berlin 1966.
- Hogarth 1920 D.G.Hogarth, *Hittite Seals* Oxford 1920.
- Ishida 1991 *Ancient Near Eastern Seals in Japan* (ed.K.Ishida), Ancient Orient Museum, Tokyo 1991.
- Jacob - Rost 1975 L.Jacob-Rost, *Die Stempelsiegel im Vorderasiatischen Museum*, Akademie Verlag, Berlin 1975.
- Keel Leu 1991 H.Keel-Leu, *Vorderasiatische Stempelsiegel (Orbis Biblicus et Orientalis 110)*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Göttingen 1991.

- Keel 1980 O.Keel, "La Glyptique", *Tell Keisan 1971-1976*, (ed.J.Briend vd.) Paris 1980.s.257 vd.
- Lambert 1979 W.G.Lambert, "Near Eastern Seals in the Gulbenkian Museum of Oriental Art-University of Durham", *Iraq* XLI (1979), s.1 vd.
- Lamon-Shipton 1939 R.S.Lamon-G.M.Shipton, *Megiddo I, Seasons of 1925-34-Strata IV*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois 1939.
- Leick 1991 G.Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, Routledge London and New York 1991.
- van Loon 1966 M.N.Van Loon, *Urartian Art-Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Institute, Istanbul 1966.
- von Luschan 1943 F.von Luschan, *Die Kleinfunde von Sendschirli-Mitteilungen aus dem Orientalischen Sammlungen, Heft XV Ausgrabungen in Sendschirli V*, Verlag von Walter de Gruyter & Co., Berlin 1943.
- Mallowan 1966 M.E.L. Mallowan, *Nimrud and Its Remains, Vol.I*, London 1966.
- Maxwell - Hyslop 1971 K.R.Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery-c.3000-612 B.C.*, Methuen & Co.Ltd., London 1971.
- Merhav 1991 R.Merhav, *Urartu-A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, Jerusalem 1991.
- Meyer 1965 G.R.Meyer, *Altorientalische Denkmäler im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, VEB E.A. Seeman Buch und Kunst Verlag, Leipzig 1965.

- Moorey 1988 P.R.S.Moorey-B.Buchanan, *Catalogue of Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum, Vol.III, The Iron Age Stamp Seals (c.1200-350 B.C.)*, Clarendon Press, Oxford 1988.
- Munsell 1966 *Munsell Book of Color-Glossy Finish Collection (2 Vols)*, Munsell Color Company Inc., Baltimore, Maryland 1967.
- Muscarella 1962 O.W.Muscarella, "The Oriental Origin of Siren Coudron Attachments", *Hesperia* 31 (1962), S.317-329.
- Muscarella 1990 O.W.Muscarella, "Greek and Oriental Coudron Attachments: A Review", *Greece Between East and West 10 th-8 th Centuries B.C.*, Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University-March 15 th-16 th 1990 (ed.by G.Kopcke and I.Tokumar), Verlag Philipp von Zabern, Mainz-Rhine 1990.
- Muscarella 1992 *The Metropolitan Museum of Art Bulletin-Spring/1992 (Vol.XLIX)*, no.4: 14, New York 1992.
- Orthmann 1971 W.Orthmann, *Untersuchungen zur Spät-hethitischen Kunst (Saarbrucker Beiträge zur Altertumskunde-Band 8)*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1971.
- von der Osten 1957 H.H.von der Osten, "Altorientalische Siegelsteine der Sammlung Hans Silvius von Aulock", *Studio Etnographica Upsaliensia* 13, Uppsala 1957.
- Özgüç 1966 N.Özgüç, "Acemhöyük Kazıları", *Anadolu (Anatolia)* X 1966, S.1-28.
- Parker 1955 B.Parker, "Excavations at Nimrud 1945-1953-Seals and Seal Impressions", *Iraq* XVII (1955), s.93 vd.

- Parker 1962 B.Parker, "Seals and Seal Impressions from the Nimrud Excavations 1955-58", Iraq XXIV (1962), s.26-40.
- Parpola 1993 S.Parpola, "The Assyrian Tree of Life: Tracing the Origins of Jewish Monotheism and Greek Philosophy", *Journal of Near Eastern Studies*, vol.52, no.3, s.161-208.
- Petrie 1928 *Gerar*, London 1928.
- Piotrovskii 1967 B.B.Piotrovskii, *Urartu-The Kingdom of Van and Its Art*, Frederick A.Praeger, New York-Washington 1967.
- Piotrovsky 1969 B.B.Piotrovsky, *Ancient Civilizations of Urartu*, New York 1969.
- Porado 1948 E.Porada, *Corpus of Ancient near Eastern Seals in North American Collections: The Collection of Pierpont Morgan Library (2 Vols.)*, The Bollingen Series XIV, Pantheon Books, Washington 1948.
- Schaeffer 1949 C.F.A.Schaffer, *Ugaritica II*, Librairie Orientaliste Paul Genuthner, Paris 1949.
- Vollenweider 1983 M.L.Vollenweider, *Catalogue Raisonné Des Sceaux, Cylindres, Intailles et Camées-Vol.III (La Collection du Révérend Dr.V.E.G.Kenna et D' autres Acquisitions et Dans Récents)*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1983.
- Winter 1976 I.Winter, "Carved Ivory Furniture Panels from Nimrud: A Coherent Subgroup of the North Syrian Style", *Metropolitan Museum Journal*, Vol.11 (1976), S.25-53.
- Winter 1988 I.Winter, "North Syria as a Bronzeworking Centre in the Early First Millenium B.C.: Luxury Commodities at Home and Abroad", *Bronzeworking Centres of Western Asia c.1000-539 B.C.* (ed.J.Curtis), London 1988, s.193-225.

- Woolley 1921 C.L.Woolley, *Carcemish II. The Town Defences*, London 1921.
- Yağcı 1989 R.Yağcı, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Geç Assur-Yeni Babil ve Akhaemenid Mühürleri Üzerindeki Apotropaik Figürler", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1989 Yıllığı*, Ankara 1990, S.116-128.
- Yağcı 1992 R.Yağcı, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Akhaemenid Cam Mühürler", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı*, Ankara 1993, s.138-166.
- Yağcı 1994 R.Yağcı, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki Ördek Biçimli Mühürler", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1994 Yıllığı*, Ankara 1995, s.122-133.
- Yıldırım 1989 R.Yıldırım, *Urartu İğneleri*, Türk Tarih Kurumu Yay.VI.Dizi, S.37, Ankara 1989.
- Young 1981 R.Young, *Three Great Early Tumuli-The Gordion Excavations Final Reports-Vol.I*, University of Pennsylvania, University Museum Monograph 43 (ed.E.L.Kohler), Philadelphia 1981.

A GROUP OF HUMAN HEAD AND FIST SHAPED SEALS AND A PIN

Remzi Yağcı (MA)

This article is a continuation of the series on stamp seals and form groups published in the Annual Bulletins of the Museum of Anatolian Civilizations, Ankara (Yağcı 1989, 1992, 1994). This will be a contribution to our knowledge about the 1 st millennium B.C. stamp seals in private collections or Museums by giving information about their form groups.

The group examined is so called as "human head and fist shaped stamps and fist shaped cylindrical stamp seals". Because of their anthropomorphic and typhological features they have been studied under the same group including anthropomorphic pins. They all belong to the Late Hittite, Urartian periods.

Except for a fist-shaped stamp seal in Y. Erimtan collection (no.5); all others studied in this article according to the above mentioned classification are in the Museum of Anatolian Civilizations (nos.1,2,3,4,6,7).

The basic characteristics of the stamps in this group are as follows:

- a) Depicted as a right handed fist
- b) Some of them fingers are abnormal (no.3: polydactyly; no.6: tridactyly)
- c) The wrist part is depicted as a thick ring (like a bracelet) in relief (nos.3,4,6) or without a bracelet (no.5)
- d) Horizontal suspension hole through the fist
- e) The bases can be studied in two types:
Type 1, fist with thick bracelet with a cylindrical base (nos.3,4,6) (see type 3a in Turkish text)
Type 2, fist with domed base (no.5) (see type 2 in Turkish text)

The scenes depicted on the impressions of these seals are rosette (no.3), galloping horse (no.4), a pair of ibex and scorpion (no.5), five points and a passant figure? (no.6), banquet scenes (no.1,2).

No. 1

Bütün çizimlerde ölçek 1X2 dir.

LEVHA II

A GROUP OF HUMAN HEAD AND FIST SHAPES

No. 2

No. 3

LEVHA IV

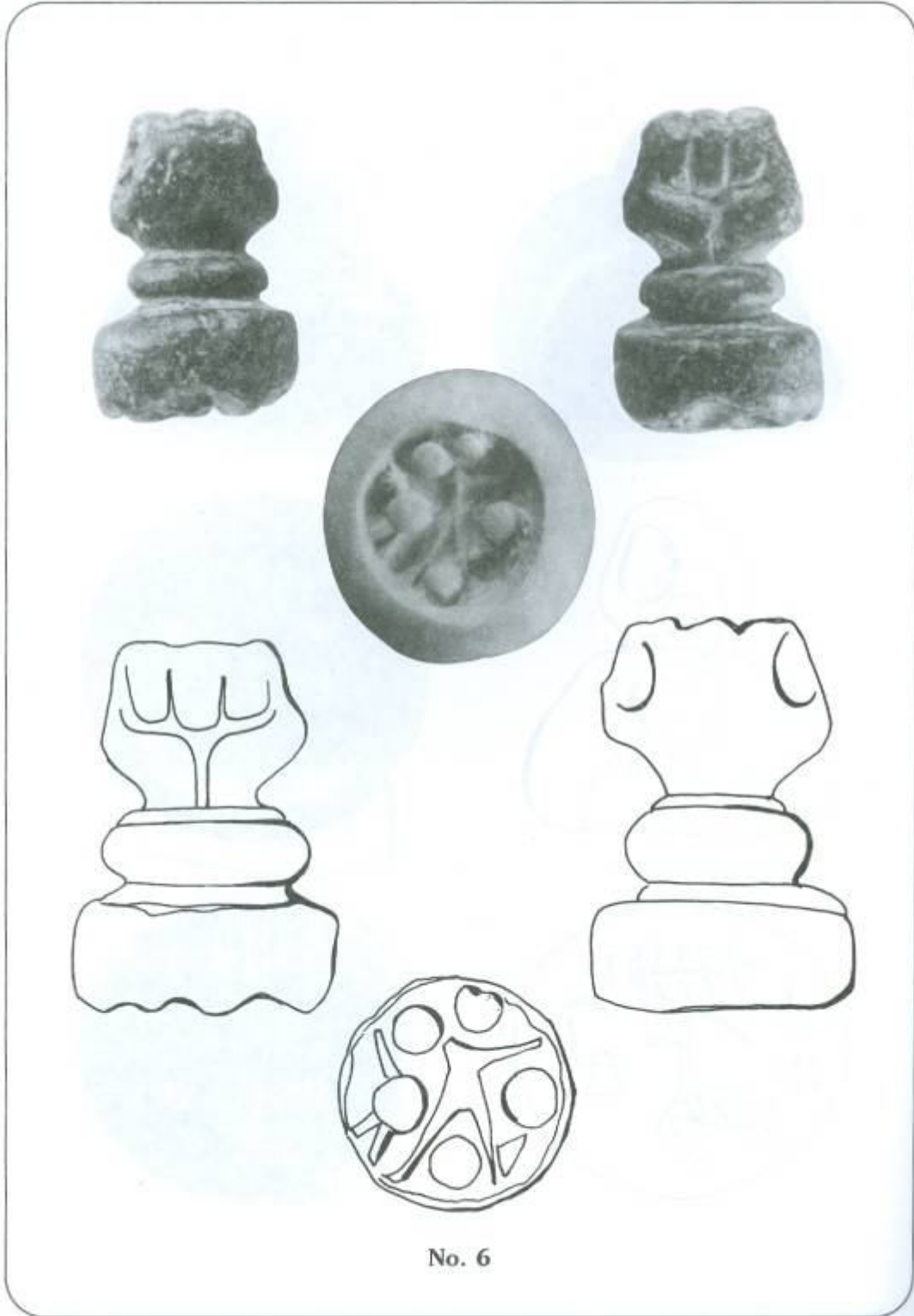

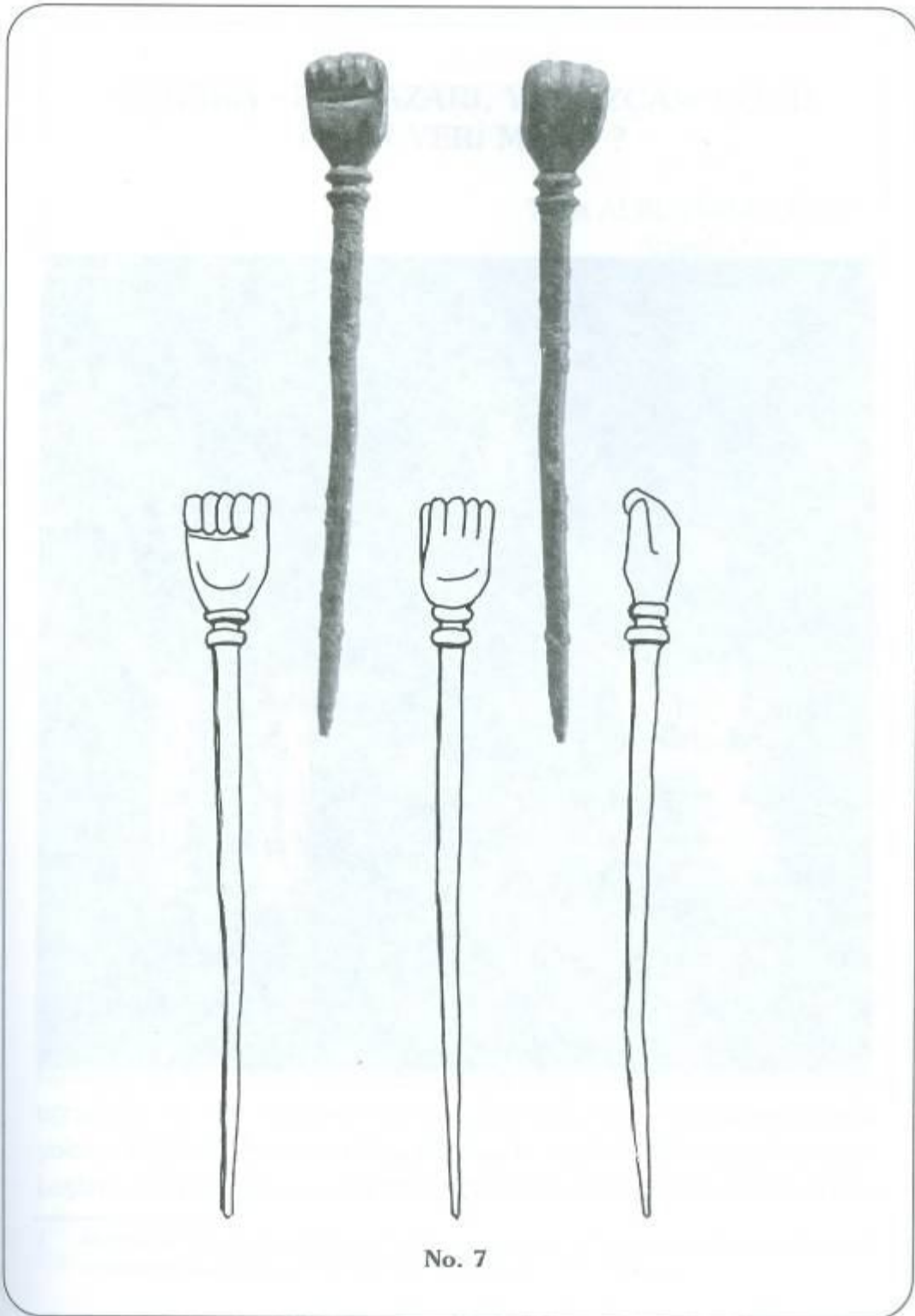
No. 4

No. 5

LEVHA VI

No. 7

LEVHA VIII

ANKARA - BEYPAZARI, YALNIZÇAM KÖYÜ ÖREN YERİ MİDİR ?

Tulga ALBUSTANLIOĞLU
Arkeolog

Arkeoloji Bilimi her ne kadar sistemli araştırmalara dayansa da her bilim dalında olabileceği gibi raslantılar da önemli yer tutar. Her an yeni birşeylerin ortaya çıktığı Anadolu toprağı sayısız kültür hazinelerini barındırmaktadır. Hiç şüphe yok ki yapılacak her çalışma eksik kalan bir çok konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu makalenin konusunu oluşturan çalışma takdir edileceği gibi bir ön araştırmadan öteye geçebilecek derinlik içermemektedir. Buna karşın içeriği itibariyle Anadolu Tarihi Coğrafyasında belkide bir gize ışık tutması açısından önem arzedecektir. Yukarıda da belirttiğim gibi amacım bilim dünyasını buranın sistemli bir araştırmasına çekebilmektir. Yalnızçam Köyü ilerde hakettiği önemi belkide bu şekilde kazanacaktır.¹

Beypazarı ve Kırbaşı belediyeleriyle Yalnızçam köyü muhtarlığının yakın ilgi ve yardımları sayesinde yerel inceleme büyük ölçüde kolaylaşmıştır.

Kısa süreli bu tip bir araştırmayla kesin sonuçlara ulaşamayacağı aşkar olmakla beraber bu ön incelemenin bir ölçüde yararlı olduğu düşünülmektedir. Özellikle Yalnızçam köy halkınca da açık yüreklilikle belirtildiği gibi tarihi kalıntının tamamen korumasız ve kendi haline terkedilmiş bir halde bulunması nedeniyle sürekli olarak tahribata uğramaktadır. Bu tahribatın bir an önce önlenmesi gerektiğine şüphe yoktur. Bölgenin koruma altına alınmasını takiben detay araştırmaların başlamasına kadar geçecek süre içinde varolanın korunması imkan

1 Makalenin hazırlanmasında bana her konuda yardımcı olan ve fotoğrafların çekilmesinde emeği geçen sayın Arkeolog Kemalettin ATAŞ'a teşekkürlerimi sunarım.

dahiline girecektir. Gerek çevre halkından alınan bilgiler ışığında gerekse sonradan yapılan kaynak araştırmasında buranın daha önce yetkililerce hiç ziyaret edilmediği ve bu yerin tarihi coğrafyasına hiç değinilmediği gözlenmiştir.

Ankara ili, Beypazarı ilçesine bağlı olan Yanlızçam köyü Sakarya nehrinin hemen yanında Ankara-Eskişehir il sınırının üzerinde yer almaktadır. Beypazarı'dan güneye doğru 25 km inildiğinde önce Kırbaşı'na aynı yönde 14 km sonrada Yanlızçam Köyüne gelinir. (Harita 1) Köyün önemi sadece burada bulunan, Roma dönemine tarihlendirilebilecek bir Galat kalesi veya Garnizonu kalıntısından ibaret olmayıp, Sakarya Meydan Muharebeleri sırasında düşmanın püskürtülmesi ve Ankara yolunun kapatılmasında dikkate değer bir stratejik yer olmasından ileri gelmektedir. Köyde yapılan ön araştırmalarda Büyük Taarruz haritalarında bu köyün yer alması ve I.Süvari Tümeninin burada konuşlandırılmış olduğu tespit edilmiştir. Batı-doğu yöndeki askeri hareketlerde Sakarya nehrinin aşılp orta Anadolu Platosuna ulaşmada bir kavşak noktası oluşturması nedeniyle bu yerin Kurtuluş Savaşında da olduğu gibi antik çağlarda da önemli bir kilit mevkii konumunda olduğu sonucuna ulaşılabacaktır.

Kadastro haritasında Kepir olarak adlandırılan yerin hemen yakınında Sakarya Meydan Muharebeleri sırasında ölen veya daha sonra esir düşerek bu köyde yaşamlarını sürdürmüş olan Yunanlı askerlere ait bir mezarlık bulunmaktadır.

Bu araştırma konusu alan ise "Kepir" olarak isimlendirilen bu mevkii de ki tepe üzerinde yer alan yaklaşık 26X32 m boyutlarında nisbeten kaba taş bloklarıyla kiklopien tarzda inşa edilmiş Sakarya nehrinin hemen kenarında bir yapı kalıntısıdır. (Resim1) Bu yer diğer kaleler gibi sağlam bir taş işçiliği göstermemesine rağmen yapılış itibari ile bir savunma amacı taşıdığı olasıdır. Bu yapı bir yarımada oluşturan yükseltinin tam ortasında ve ucundadır. Konumu itibari ile tüm boğaza hakimdir. Ala Dağ silsileleriyle de karşı karşıyadır. Köye çok yakın olan kalıntının bilinçsizce ve sürekli olarak tahrip edildiği köylülerce ifade

edilmiştir. Bu güne değin büyük ölçüde tahribata uğradığı eteklere yuvarlanmış bloklardan gözlenmiş olup bu nedenle söz konusu alanın gerçek ölçüleri ve mimarisi tam olarak tesbit edilememiştir. Batı ve Doğu duvarları kaba işçilik gösteren büyük taş bloklarıyla tahkim edilmiş olup Kuzey ve Güney duvarları ise yer yer ince işçilik gösteren daha küçük taş bloklarla örülmüştür. Yapıda harç kullanıldığını gösterir her hangi bir ize raslanılmamıştır. (Resim 2,3,4 ve 5)

YALNIZÇAM - GALATLAR İLİŞKİSİ

Ankara ve çevresinde Galatlarla ilgili yapılan araştırmalar onların bu bölgedeki varlığını ortaya koysada yerleşim yerlerini tam olarak belirlemeye mevcut değildir. Galatlar kimlerdi ve Anadolu'ya nasıl gelmişlerdi? Öncelikle bu hususa değinip söz konusu yerin tarihsel konumunu incelemek doğru olacaktır. M.Ö. 1800-1200 yılları arasında Güney Almanyada Keltlerin çekirdeğini oluşturan bir uygarlık gelişip zamanla Orta ve Batı Avrupa'ya yayılmıştır. Aslında Kelt'ler ırk birliğine dayanmayan çeşitli toplulukların meydana getirdiği bir kültür birliği olarak değerlendirilmektedir. M.Ö. 1200-750 yıllarında kül tarlaları denen kültürler ortaya çıkmış olup bu isim yaktıkları ölümlerin küllerini koydukları testiyide toprağa gömmelerinden verilmiştir. Bu kültürlerin yayılması Kelt etkisini Güney Fransa ve İspanya'ya kadar taşımıştır. Daha sonra 800-500 yılları arasında Doğu'dan (Pontus bozkırlarından yayılan Kimmerlerin istilaları) ve Akdeniz'den (Yunan ve Etrüsklerle ticari ilişkileri) gelen etkilerle Birinci Demir Çağındaki Kelt uygarlığı, Batı Avrupa'ya yerleşmiş, önemli bir Nekropolis olan Hallstatt (Avusturya) bu döneme adını vermiştir. Toplumsınıfsal bir yapı kazanırken demircilik sanatında da gelişip demirciler sosyal sınıflar içinde önemli bir yer almıştır. M.Ö. V.yy'dan II.yy ortalarına kadar fetihlere girişecek kadar güçlenen Kelt uygarlığı doğuda Ukranya'ya, Eski Yunan ve Anadolu'yu da içine alarak Kuzey İtalya ve Kuzey İspanya'ya kadar yayılmıştır. Bu dönemde Keltler Kuzey İtalya'yı yakıp yağmalarken (390 da Roma'nın yağmalanması) çıkış bölgeleri olan Hallstatt çevresinde ikinci Demir çağı (La Tene ki bu döneme adını

verir) Uygarlığı en parlak dönemine ulaşmıştır. IV.yy sonu ve III.yy başlarında Ren'in öteki yanında gelen Belgae Kavimleri Galya'ya girmişler ve onların gelişi Akdeniz yarımadalarında ve Balkanlar'da göç hareketlerine yol açmıştır. Bu göç hareketleri sonucunda bir grupta Anadolu'ya yerleşerek Galat'lar adını almıştır. Bundan sonra büyük bir geri çekilme dönemi başlamış, M.Ö.250-M.S.43 Kuzey Yunanistandan püskürtülen Keltler Tuna'nın orta kesimlerine yerleşerek Scordiskiler adını almış ve Belgrad'ı kurmuşlardır. M.Ö. 80 den itibaren Kelt dünyasında ki büyük çöküş nedeniyle sınırlar kuzeyde Galya'ya kadar gerilemiştir. M.Ö. 58-50 yılları arasında Caesar fethi ve M.S. 43'e doğru I. Cladius'un Britanya Adasını almasıyla geniş Kelt uygarlığının tek kanıtı olarak sadece İrlanda tarih sahnesinde yerini muhafaza edebilmiştir. Keltler, M.Ö.278'lerde Orta Avrupadan ve Balkanlardan Anadolu topraklarına girecek ve Galatlar adını alacaklardır. M.S.25 yılında bir Roma Eyaleti oluncaya kadarda Batı Anadolu'daki krallıkları huzursuz ederek onlarla sürekli olarak savaşmışlardır. Bergama Kralı I.Attalos ile yaptıkları savaşta (M.Ö. 270) yenilerek Orta Anadolu içlerine kadar sürülmüşlerdir. Galatların Orta Anadolu'daki yerleşim yerleri ana hatlarıyla şöyle belirlemektedir; Ankara ilinin tamamı, Batıda Eskişehirin bir bölümü (Mihalıççık ve Sivrihisar ilçesi), doğuda Çorum (Sungurlu ve Alaca ilçeleri) ve Yozgat'tır (Merkez ve Yerköy ilçesi). Galatyanın bir Roma Eyaleti olmasından sonra daha geniş bir bölgeyi kapsadığı bilinmektedir. Roma hakimiyetinden sonra, Kuzey Galatya'nın tarihi gelişimini belirleyecek yazı kaynaklarında büyük bir azalma olduğundan bu devre ait elde edilen bilgiler kesintiye uğramaktadır. Ama yine biz bu geçişle birlikte meydana gelen değişikliklerin en önemlilerinin yerleşim yerleri ile ilgili olduğunu görüyoruz. Artık stratejik önemi olmayan kaleler terkedilerek Avgustus idaresinden itibaren ilk önemli kent yerleşmeleri kurulmaya başlanmıştır.. Pessinus, Ancyra ve Tavium ilk merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancyra bir kale olarak yükselirken Pessinus ve Tavium'un birer kültür ve ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bu şehirlerin her biri belirli bir yönetim sahasına sahipti: Pessinus merkez olmak üzere Tolistobogii'ler, Ancyra

merkez olmak üzere Tektosag'lar ve Tavium merkez olmak üzere Trocmi'ler üç önemli topluluk olarak görülmektedir. Yerleşim biçimini ve özellikle Kuzey Galatya'nın görünümünü bütünüyle değiştiren ikinci büyük etken imparatorluğun doğu sınırıyla olan ulaşımı kolaylaştırmak için Romalıların yapmış olduğu yol şebekesidir. Bu yol şebekesiyle birlikte büyük şehirler yanında genelde kendi kendine yeterli küçük kasabalar da kurulmuş ve Bizans döneminde bu kasabalar birer piskoposluk haline dönüşmüştür. Galatlar uzunca bir süre Kelt dilini ve kültürünü muhafaza etmişlerse de M.S.7. yy'da Galatya idari bölüm olarak ortada kalmıştır. Galatlar'ın toplumsal yapısında köylüler çok önemli bir yer tutmaktadır. Uzmanlık gerektiren işlerle uğraşanlar kısmende olsa tarımsal faaliyetlerden kopmuştu. Toplumun seçkin kesimleriyle yakın ilişki içinde bulunan demircilerin özel bir önemi vardı. Roma istilasından sonra zanaatkar ve tüccarların artması seçkin bir kentli sınıfın oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Üretim genellikle küçük eşyalar üzerine kuruludur. Metal eşyalar öncelikli olmak üzere kil ve camdan birçok küçük eşya üretilmiş olduğu bilinmektedir. İnşaatlarında taş malzeme kullanılmaları sebebiyle mimarlık düzeylerini belirlemeye yeterli olacak zamanımıza kadar ulaşmış bir yapı kalıntısı yoktur. Yapmış oldukları ahşap yapılarda ne yazık ki bugüne kadar ele geçmemiştir. Dilleri özgürlüğünü korumakla beraber M.Ö.III.yy'dan itibaren Yunanca veya Latince kullanıldığı bu devre tarihlenen yazıtlardan anlaşılmaktadır. Anadolu'ya gelişlerinden sonrada yaşam felsefelerini oluşturan savaflara ve savunma amaçlı yapılara önem vermişlerdir. Orta Anadolu'ya gelmeleriyle birlikte göze çarpan yerleşmeler, duvarlarla takviye edilmiş, doğal konumları itibariyle savunması kolay küçük kalelerdir. Aşıkâr ki buralar yöresel liderler ve kabile şefleri için iyi birer müstahkem mevki konumundaydılar. Ancak geleneksel yapı tarzı ahşap olan Galatlardan günümüze yaşadıkları yerlerle ilgili olarak ne yazık ki çok az mimari parça kalmıştır. Bu kalıntıların en önemli iki tanesi son Galat kralı Deiotaros'un korunaklı kalelerinden olan Blucium ve Peion'dur.

Araştırmanın konusu olan Galatlara ait olan Blucium ve Peion

RESİM 1

RESİM 2

LEVHA IV

RESİM 3

RESİM 4

RESİM 5

ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ'NDEKİ BİR HITİT MÜHÜRÜ HAKKINDA

Dr. Burhan BALCIOĞLU
Müze Araştırmacısı

"Glyptik" deyiimiyle tanımlanan mühürcülük sanatı, Hitit görsel sanatlarının başlıca bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Ülkemiz müzeleri dışında, Avrupa müzelerinin, özel koleksiyonların, Türkiye'den yasal olmayan yollarla kaçırılmış Hitit mühür matrisleri ve baskılarından oluşan çok zengin malzemeye sahip olduklarını vurgulamak isterim.

Bu Hitit mühürleri hematit, diorit, serpantin, alabaster ve steatik gibi taşlardan yapıldığı gibi değerli madenlerden de yapılmışlardır. Perm (şekil) olarakta değişik örnekleri vardır. Bunlar arasında çekiç başlı ve düğme mühür deyimleri ile tanınan örnekler çoğunluğu teşkil etmektedir. Çekiç başlı mühürlerin çoğunda, içerik açısından devamlılık gösteren sahneler yoktur. Mühürün her dikdörtgen yüzü, ayrı bir kompozisyon alanı olarak kullanılmıştır. Burada böylece kült töreninin her bir dönemi işlenmiştir. Bu mühürlerin çekiç başlı saplarının içinden yatay bir delik geçmektedir. Bu durum mühürlerin amulet olarak taşınmış olduğunu göstermektedir.¹

Düğme mühürler ise çoğunlukla Hitit İmparatorluk çağında kullanılmışlardır. Bunlar prens ve saray görevlilerine (Arabacı, Katip v.s.) ait mühürlerdir. Bu şahısların isimleri bir çerçeve içerisine alınmış hiyegrolif işaretleri ile yazılmıştır.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde de satın alma yoluyla gelen

1) Çekiç başlı mühürlerin şekil ve sahne kompozisyonu için bak. R.M.Boehmer-H.G.Güterbock, *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy, II. Teil, a.54-55,57.*

mühürler arasında bu tür mühürlerin zengin örnekleri vardır. Araştırmamızın ilk aşamasını oluşturan bu çalışmamızda bunlardan bir örnek sunacağız. Daha sonraki çalışmamızda bunların bir kataloğunu yapmayı düşünmekteyiz.

Müze env no: 8345

Bulunduğu yer: Niğde, Aksaray Çardakköy

Ölçüleri: Uzunluk: 2,1 cm. Kaide kalınlığı: 0,3 cm.

Envanter kayıtlarında Boğazköy'de bulunmuş diye Alacahöyük hafriyat ekibi tarafından satın alınmış. Aralık 1940.

Aslan pençesi biçiminde üç ayak tutamaklı, baskı kısmı disk, halka geçirilecek yeri silindirik olarak yapılmış bronz bir mühürdür. Mühür kısmı basit bir çember bandı ile sınırlandırılmıştır. Şahıs ismini oluşturan işaretler alt alta dört tanedir. En üstte kanatlı bir kuş (L.130), onun altında sırası ile la (L.175), na (L.35) ve (a) su (L.370) işaretleri vardır. Mührün diğer kısımları dörtlü yıldız ve daire motifleri ile doldurulmuştur. En altta ise katip işareti (L.326) işareti bulunmaktadır. (Bak.res.1, şekil 1.)

Bu tip mühürlerin benzerleri imparatorluk çağı başı ve ortalarında Anadolu'da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.² Biz burada şahıs isminin okunuşuna açıklık getirmek için değişik açıdan değerlendirmeler yapmak istiyoruz. Ana gurubu oluşturan ilk işareti bir tarafa bırakırsak (bunun okunuşu üzerinde tekrar duracağız) diğer üç işaret (L.175+35+370)' den oluşmaktadır. Yani ortaya X+la-na, (a) su şeklinde bir isim ortaya çıkmaktadır.

(L.130)' a göre ilk işareti (ar) olarak değerlendirirsek ar-la-na- (a) su şeklinde bir isimle karşılaşmış oluruz. Böyle bir katip ismine yazılı belgelerde rastlayamıyoruz. Biz bu işareti Kargamış yazıtlarında I.J.Gelb'in

2) Benzer örnekler için bak.A.Dinçel Anadolu Araştırmaları IX (1983) no:4 B.Dinçel, y.a.g.e. lev.1; *Archaeologischer Anzeiger* (1986) Heft 3 a.379 Abb. 15.

RESİM 1

ŞEKİL 1

M.Ö. I. BİNDE DOĞU ANADOLU VE KUZEYBATI İRAN TARİHİ COĞRAFYASI

Serhan GÜNDÜZ M.A.
Arkeolog

Eski Çağa ait belgelerde adı geçen ve günümüzde kullanılmayan yer adlarının coğrafi konumunun, o dönemlere ait çeşitli kaynakların incelenmesi yoluyla saptanması, tarihi, sosyolojik ve kültürel gerçekleri ve devletler arası ilişkilerin gelişimini, olayların nedenlerini ve sonuçlarını anlamamız ve değerlendirmemiz açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu amaçla tarihçiler, arkeologlar dahil çeşitli bilim adamları yıllar süren araştırmalar yapmış ve sonuçları yayınlamışlardır.

Bu makalede M.Ö.I. Binde Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran ile çok yakın çevrede yer alan ve belgelerde adı geçen önemli yer adlarının coğrafi konumları tartışılmaktadır. Bu çağda Urartular, merkezi Van Bölgesi olmak üzere bugünkü Ermenistan' ın güneyindeki, Kafkaslar bölgesinde ve Kuzeybatı İran' da egemen olmuşlardır. En parlak döneminde kuzey sınırları Gökçegöl' e batı sınırı Malatya' ya, Doğu sınırı Tebriz' e, güney sınırı Musul ve Halep' e kadar uzanan Urartu devletinin komşusu ve güçlü rakibi olan Asurlular ise merkez olarak Kuzey Irak' ta Fırat ve Dicle Nehirleri arasında yerleşmiş iseler de egemenlik ve nüfuzlarını çok daha uzak ve geniş topraklara yaymışlardır. Asur ve Urartu' dan sonra üçüncü bir kuvvet olan Mannaeler ise Urmiye Gölünün güneydoğusu ve güneyindeki dağlık Solduz Vadisine yerleşmişlerdir. Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran' da yer alan bu kuvvetler zaman zaman birbirleriyle ittifak yapmışlar; bazen de Urartu, Asur' a karşı diğerleriyle birleşmiştir. Bu durum o anda hangi devletin daha güçlü oluşuna bağlıydı. Böylece bu bölgenin siyasi tarihini, güçlü iki devletin (Asur ve Urartu) Mannaer' lerin topraklarını veya diğer daha küçük devletlerin topraklarını ele geçirmek veya elde bulundurmak için

yaptıkları mücadeleler belirlemektedir. Bölgeye yapılan ilk Asur seferi M.Ö.9.yüzyıldadır; bunu 8.yüzyıl başında Urartu seferleri izler. Sargon II zamanında Asurlu' lar bu bölgelere asıl önemli seferini yaparlar. Sargon' un saltanatının sekizinci yılında (M.Ö.714), Urartu ve onun müttefiklerine karşı düzenlediği sefer, hem Asur hem de Urartu tarihi açısından önemlidir. Bu ünlü sefer, Doğu Anadolu'nun ve Kuzeybatı İran' ın tarihi coğrafyasının belirlenmesine büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Doğu Anadolu'nun ve Kuzeybatı İran' ın tarihi coğrafyasına ışık tutan Urartu kaynaklarından edinilen bilgilerin çoğu Urartu kraliyet yazıtlarından, özellikle Urartu kralları İşpuini (M.Ö.830-810) ve Menua' nın ortak krallık dönemindeki (M.Ö.810-786) ve Kral Argiştı I dönemindeki yazıtlardan ve Asur dahil diğer bölgelere düzenledikleri seferlerde kullandıkları önemli yollardan, geçtikleri kentlerden söz eden belgelerden elde edilmektedir.

Asur kaynakları ise Asur krallarına ait yıllıklar, mektuplar, antlaşmalar ve özellikle Salmanasar III den Asurbanipal' e kadar yapılan çeşitli seferlerinde geçtikleri yolları ve olayları anlatan mektup ve yıllıklardan oluşmaktadır. Tüm bu belgelerde adı geçen bölge ve yer adları tarihi coğrafyanın saptanması ve incelenmesinde yararlanılan en zengin kaynakları oluşturmaktadırlar. Asur kaynaklarının çoğu, Asur kralları Salmanasar III, Tiglat-Pileser III, Sargon II, Sanhareb ve Asurnasirpal dönemlerini kapsamaktadır.

Daha belirleyici olması açısından M.Ö.I. Bine ait yer adlarını Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran olmak üzere iki grup altında incelemiş bulunmaktayım.

A) I. BİNDE DOĞU ANADOLU TARİHİ COĞRAFYASI

ARZAŞKUN

Asur kayıtlarında Arzaşkun adı ilk kez Salmanasar III' ün 3.hakimiyet yılında yani M.Ö.856 yılında itibaren geçer ve Urartu kralı Arame' nin kralı kenti olarak tanımlanır. Salmanasar III, Aramu' nun kralı kenti ARZAŞHKU ile bu kentin civarındaki şehirleri yerle bir ettiğinden söz eder.⁽¹⁾ Asur kayıtlarında Arzaşkun adından sıkça söz edilmektedir. Bunun nedeni Van gölünün güney batısında giderek artan Asur tehlikesinin, Urartuları giderek kuzeye doğru çıkmaya zorlamasıdır. Buna bağlı olarak da mümkün olduğunca kuzeyde bir yer olan Arzaşkun 9.yy' ın ikinci yarısına kadar Urartu Devletinin başkenti olarak kalmıştır. Daha önce belirttiğimiz nedenlerden ötürü başkent olmaya en elverişli yer olan (Arzaşkun) yeri hakkında bir takım görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden biri Kinnier-Wilson' ın ileri sürdüğüdür.⁽²⁾ Kinnier-Wilson Arzaşkun' nun yerini tanımlarken Salmanasar III' ün 3.yıl seferini anlattığı yıllıklarından yararlanmıştır. Salmanasar III, bu yerden söz ederken bu kralı kentin adını AR-Şİ-US-KUR olarak verir. Bu şehri yerle bir edip ateşe verdiğini sonra da burdan ayrıldığını bildirir. Bu yıllıkların ışığı altında Kinnier-Wilson Arzaşkun' u Van Gölünün doğusuna, Avarin dağının batısına yerleştirmiştir. Öte yandan kayıtlarda sözü edilen TAMATE denilen, yerden de (Göller Bölgesi), Van Gölü, Erçek ve Keşiş göllerini kast ettiğini ileri sürer. Ancak Kinnier-Wilson' un ileri sürdüğü bu düşüncenin doğruluk derecesi tartışılır.

Çünkü Van Gölü' nün Kuzeybatısında daha başka göller de vardır. Belki Salmanasar III' ün kayıtlarında geçen Tamate denilen Göller bölgesinden buradaki başka göller de kastedilmiş olabilir.

Diğer yandan Burney ise Arzaşkun' un yerini tanımlamada Salmanasar III' ün yıllıklarından yararlanmış ve Arzaşkun' un Van Gölünün kuzeybatısında Mollakent' le beraber Liz yakınlarında veya

1) Luckenbill 1966, cilt I, 605

2) Kinnier, Wilson 1962, 188

Milbar' la beraber Bulanık yakınlarında ya da belki de Bostan kaya' yla beraber Malazgirt ve Patnos arasında olabileceği ileri sürmektedir. Ancak Arzaşkun' un Malazgirt ve Patnos arasında olabileceği önerisi diğerlerine kıyasla daha zayıf bir olasılıktır⁽³⁾ Sonuçta bu dönemde Asur izlediği siyasi politikayı ve Urartu' nun bu durum karşısında aldığı tutumu da göz önüne alacak olursak Burney' in de önerdiği gibi Arzaşkun' un, Van Gölünün Kuzeybatısında yer alması en mantıklı olasılıktır. Dolayısıyla Burney in önerisi Kinnier-Wilson' un önerisini çürütmüştür. Bilinen en eski Urartu Kalesi olan Arzaşkun' un resimli betimlemesi Nimrud yakınında Salmanasar III' ün sarayında repuse tekniğinde yapılmış savaş sahnelerini konu alan Balawat kapısında yer alır.

ADURİ DAĞI

Bugünkü Süphan dağıdır.⁽⁴⁾

ALZİ (Nİ)-ALZİYA

Hitit yazılı belgelerinde **ALZİYA**, Mitanni yazılı belgelerinde **ALŞE** Ermeni kayıtlarında **ALZNİK**, Urartu kayıtlarında **ALZNİK** olarak geçen ülkenin kapladığı alan Diakonoff ve S.M.Kashkai' ye göre, batı Diclennin kaynağından Arsanıa (Murat) nehrinin vadisine kadar olan yönde uzanır.

Söz konusu ülke kuzeydoğuda ve kuzeybatıda doğu Toroslar' ın etekleri ile güneybatıda Karacadağ' ın yamaçlarına kadar olan bölge ile sınırlandırılmıştır.⁽⁵⁾ Alzi kelimesinin Enzite ile eş anlamlı olduğu da düşünülmektedir.

AMEDİ

Kummuğu ülkesi için de yer alan Diyarbakır' ın eski adıdır.⁽⁶⁾

3) Burney 1957, 39

4) Çilingiroğlu 1994, 34

5) Diakonof, Kashkai 1981, 7

6) Çilingiroğlu 1984, 73

ARMARİLİ

Armarili ülkesinin Van Gölü' nün Kuzeydoğusu olduğu genellikle kabul edilir.⁽⁷⁾ V. Loon ve Burney burayı Asurnasırpal II' nin kayıtlarındaki "Ammali" ile tanımlar. Burney, J. Sandalgian ve R. Grousset, Armarili' nin İrtia dağı (Aladağ) yakınındaki ve Salmanassar III' ün kayıtlarında geçen Aramili olduğunu önerirler.⁽⁸⁾ Bu fikir doğruysa Armarili Çaldıran ovası ile eşdeğerli kılınmalıdır.

AİADI

Sadece sekizinci seferden bilinen bu bölgenin Van Gölü' nün kuzey kıyılarında yer aldığı genellikle kabul edilir. Ancak, bu durumda Sargon' un Van Gölü' nün kuzeyini dolaşıp Musasire girdiğini kabullenmek gerekir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Sargon, Van Gölüne hiç bir zaman varamamış ve Armarili ülkesinden güneye dönerek Aiadi' ye gelmiştir.⁽⁹⁾ Bu nedenle Levine' nin de önerdiği gibi Urmiye Gölünün batısı, Aiadi için en uygun konumdur.⁽¹⁰⁾

DAİAENİ (DİAUEHİ)

Urartu' nun kuzeybatı bölgesinde Erzurum Ovasından (Umudum Tepe' nin bulunduğu ova) Erzincan Ovasına ve daha kuzeye Pontus dağlık bölgesine kadar uzanan bölgede yer alan Diauehi Krallığı (Asur belgelerinden Daiaeni) Urartu ordusunun kuzeye (Sevan=Gökçe Göl) ve kuzeybatıya yayılmasını engelliyen en önemli etkenlerden biriydi. Urartu kralları kuzeye ve kuzeydoğuya egemen olmak ve yörenin zengin doğal kaynaklarından yararlanmak için bu toprakları egemenlikleri altına almanın zorunlu olduğunu bilincindeydiler. Bu nedenle Menua, saltanatının ilk yıllarında bu yöreye seferler düzenlenmeye başlamıştır. Zivin, Delibaba ve Hasankale (Pasinler) arasındaki Yazılıtaş yazıtından anlaşılacağı üzere Menua, Diauehi kralı Utupurşini' yi yenmiş, kral kenti Şaşiliyi ele geçirmiş ve Urartuya vergi (altın, gümüş) vermek

7) Burney 1971, 153; Çilingiroğlu 1977, 245

8) Burney 1957, 38

9) Çilingiroğlu 1977, 246

10) Levine 1977, 143

zorunda kalmıştır. Zivin, Delibaba ve Hasankale' de bulunan Urartu yazıtlarından bu krallığın Hasankale' ye kadar uzadığı ve belki de asıl yayılım alanının Aşkale ve Tercan arasındaki yöre olduğu anlaşılmaktadır.⁽¹¹⁾

Daiaeni' den Samanassar III.' ün yıllıklarında da söz edilir. Salmanasar III, Daiaeni hakkında şöyle der; "Fırat nehrinin kaynağını geçip Daiaeni krallığını zaptettim". İşte bu ifade de Salmanasar III' ün yıllıklarında bahsettiği Daiaeni' nin Fırat nehri civarında olduğunu gösterir. Malazgirt Ovasında ele geçen Yoncalı yazıtında da Tiglat-Pileser, Tumme' den Daiaeni' ye kadar sınırları olan Nairi ülkesinden söz eder, dolayısıyla Malazgirt bölgesi de Daiaeni' ya ait olmalıdır.

Yine M.Ö. 842 yılında Salmanasar III'ün yıllıklarında "Reseni-sa Puratti" diye söz ettiği yer de, Fırat nehrinin batısında, Erzurum bölgesinde yer alan Karasu kaynağıdır; Tüm bu yıllıkların verdiği bilgiler ışığında K. Wilson, Daiaeni' nin Erzurum yöresinde olduğunu önermektedir.⁽¹²⁾

ENZITE

Enzite' den ilk kez M.Ö. 12. y.y.da Tiglat-Pileser I sözeder.Daha sonraki yıllarda Salmanasar III, 3. yıl seferi kayıtlarında Enzite' yi "İsua ülkesinin Enzitesi" olarak tanımlamaktadır. İsua' nın 14. y.y. Hitit metinlerinde geçen İşuwa ile eşanlamlı olduğundan kuşku yoktur. Hitit devrinde İşuwa, Elazığ bölgesi olarak tanımlanabilir. Bu nedenle Enzite de aynı yöre içinde olmalıdır. Samanassar III, 3. yılseferinin kayıtlarında "Enzite' den ayrıldım. Arsania nehrini geçtim ve Suhme ülkesine doğru ilerledim"⁽¹³⁾ demektedir. Bu bilgiler bize Enzite'nin, Arsania (Murat) nehrinden ve Suhme' den batıya yeraldığını gösterebilir. Salmanasar III bir başka yazıtında (Kapı yazıtı) Enzite ülkesini, Daiaeni' den de önce vermiştir. Bu nedenle Enzite, diğer bir tanımla Alzi (ni), Daiaeni ve Suhme ülkesinden batıda, büyük olasılıkla Elazığ yöresinde yer

11) Çilingiroğlu 1980, 193

12) Çilingiroğlu 1984, 102

13) Luckenbill 1966, cilt I, 604

almalıdır. Salmanasar III'ün "Tigris Tunnel" yazıtında ve "Kurkh monolit te" kullanıldığı "Enzite geçiti" ile "Alzi geçiti" aynı yerler olmalıdır.⁽¹⁴⁾

ETIU

Gökçeğöl çevresinde yer alan en geniş sınırlara sahip bir ülkenin ismidir.⁽¹⁵⁾

HUBUŞKİA

Asurun Kuzey sınırlarında yer alır. Bu konuda bilim adamları arasında fikir birliği vardır. Habuşkia' nın Van Gölünün güneyinde yer aldığı düşünülmektedir.⁽¹⁶⁾

İRRETE

İrrete' nin Kargamış ile Harran arasında bir yer olduğu düşünülmektedir. Bu bölgede Hanigalbat kralı Waşaşat tüm kuvvetlerini toplayarak Adad-Nirari ile savaşa girmiştir; Ancak yenilgiden kurtulamamış ve tüm ailesiyle birlikte zincire vurularak Asur' a götürülmüştür. Bu tarihten sonra Hanigalbat' ın vasallık ile yönetilmesinden vazgeçilerek, toprakları Asur ülkesine katılmıştır. Asur kralları, Hitit İmparatorluğunun bu yöreyi yeniden ele geçirmesine ve Vassal krallığın tekrar kurulmasına engel olamamış ve bölge ancak kesin olarak Salmanasar I döneminde ele geçirilmiştir.⁽¹⁷⁾

KATARZA, ERİAHİ, İŞKİGULU

Gökçeğöl civarında yer alan ülkelerin ismidir.⁽¹⁸⁾

KİRHİ

Kirhi adından birçok kez Tummer ve Daianeni ile birlikte sözedilmiştir. Bu ülke için en uygun yer yukarı Zap' ın kaynağının olduğu Hakkari ve Kiran yöresidir. Sargon II' nin seferinin kayıtlarında Yukarı

14) Luckenbill 1966, cilt 1, 607

15) Çilingiroğlu 1994, 72

16) Levine 1977, 143; Çilingiroğlu 1977, 249

17) Çilingiroğlu 1984, 96

18) Çilingiroğlu 1994, 73

Zap, Kirhi halkı tarafından "Elarnunia" olarak adlandırılmıştır. Bu nokta, Kirhi halkının Yukarı Zap' a çok yakın, hatta onun civarında olduğunu kanıtlar.⁽¹⁹⁾

KUMAHALHİ

Bu yer Urartu kaynaklarında şöyle geçmektedir. "Sarduri der ki", Kumahalhi ülkesi kralı Kuşaşpili bağımsızdı, tek bir Urartu kralı bile oraya gitmemişti... Kumahalhi ülkesine karşı sefere çıktım. Tahkim edilmiş krali kent Hitay' ı savaşa aldım. Göller yöresindeki krali kent Halpa' yı (modern Halfati) ele geçirdim. Kuşaşpil bana geldi ve ayaklarına kapandı. Onu ayağa kaldırdım. Bana vergi olarak 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 2000 bakır kalkan, 1535 bakır kazan verdi" der. Bu yer Adıyaman, Gaziantep civarında bir yer olmalıdır. Kumahalhi daha sonraki dönemlerde Kummuhi olarak anılmış; en son olarak Kommagene ismini almıştır.⁽²⁰⁾

KUMENU

Kumenu ile Asur metinlerinde geçen Kumani ülkesi aynı yöre olmalıdır. Kumani ülkesi ilk kez Asur kralı, Tiglat-pileser I' in beşinci yıl seferi kayıtlarında geçer. Daha sonra Adad-Nirari II' nin döneminde Kuhmuhi, Kirhi, Lulume ve Uraadri ülkeleriyle birlikte karşımıza çıkar. Olasılıkla Kumeni ülkesi Kirhi, Kutmuhi, Yukarı Zap ve Van Gölü' nün güneyi arasında bir yer olmalıdır.⁽²¹⁾

MELİTEALHİ

Melitealhi kentinin 9.y.y. dan önceki tarihi tümüyle Asur kaynaklarından sağlanabilmektedir. M.Ö.1112 yılında Tiglat-Pileser tarafından ele geçirilen Milidia (Malatya) kentinin, 13.y.y.da Salmanasar I döneminde Şattuara' nın yenilgisiyle ele geçirilen Hanigalbat ülkesinde olduğu belirtilmiştir.⁽²²⁾ Bu bir Hurri adıdır ve kaynaklar Malatya' nın bu döneminde bile önemli bir kent olduğunu ve halkının büyük ölçüde

19) Luckenbill 1966, cilt I, 270-275; Çilingiroglu 1977, 249

20) Diakonof-Kashkai 1981, 70

21) Salvini 1967, 44; Luckenbill 1966, cilt I, 360, 380

22) Luckenbill 1966, cilt I, 237

Hurri olabileceğini göstermektedir. Kent bu özelliğini, Elbistan yakınındaki Karahöyük' ten elde edilen bir yazıtta sözü edilen Malatya kralı Arhi-Teşup adından da anlaşılacağı gibi, ilerki devirlerde de korumuş olmalıdır.⁽²³⁾

Asur egemenliğinin, Tiglat-Pileser I' in ölümünden sonra bir süre kalkmasına karşın Adad-Nirari II döneminde (M.Ö.911-891) tekrar kurulmuştur. Bu amaçla Adad-Nirari ülkeye altı sefer düzenlemiştir. Daha sonra Asurnasirpal II bölgedeki krallardan vergi alır (M.Ö.882) Salmanasar III. 6.yılı seferinde (M.Ö.853), Kargamış kralı Sangara ve Malatya kralı Lalli' den vergi aldığını belirtir. Aynı kral ayrıca 15. ve 23. yılı seferlerinde de Malatya' dan sözeder.⁽²⁴⁾

MUSKİ

Muşki ülkesinden ilk kez Tiglat-Pileser I (M.Ö.1114) sözeder. "Saltanatımın başlarında, Alzi ve Purukuzzi ülkelerini elli yıl ellerinde tutan MUŞKİ ülkesinin 20.000 insanı ve onların 5 kralı..."⁽²⁵⁾ Yazıtta sözü edilen Alzi ülkesinin Elazığ yöresinde olduğunu daha önce de belirtmiştik. Alzi' nin İşuwa bölgesinde ki Enzite olduğu hemen hemen kesindir. Yukarıdaki yazıt Muşki halkının Hitit İmparatorluğunun yıkılışından hemen sonra Alzi ülkesine yerleştiğini kanıtlar. Aynı yazıttan anlaşıldığına göre; Muşkiler Kutmuhi ülkesini de ele geçirmişler ve Fırat' ın her iki yakasında Asur için tehlikeli olmaya başlamışlardır.⁽²⁶⁾ Muşkilerden sözeden tek yazıt bu değildir. Tukulti-Ninurta II, yukarı Dicle üzerinden Muşkiler üzerine sefer yaptığını söyler.⁽²⁷⁾ Asurnasirpal II. 1.saltanat yılında Kutmuhi üzerine yürüdüğünü ve Kutmuhi ve Muşki ülkelerinden vergi aldığını bildirir.⁽²⁸⁾ Tüm bu metinler Muşkilerin M.Ö.12.y.y.dan bu yana Alzi ülkesinde ve çevresinde yerleştiklerinin kanıtıdır.⁽²⁹⁾

23) Burney 1971, 135

24) Luckenbill 1966, cilt I, 580, 610, 636

25) Luckenbill 1966, cilt I, 221

26) Burney 1971, 161

27) Luckenbill 1966, cilt I, 413

28) Luckenbill 1966, cilt I, 442

29) Mellink 1965, 319

NİRİBA (NİRİB)

Urartu kralı Menua' dan sonra başa geçen Argiştı I' in 4.saltanat yılında Kuzey Suriye üzerine yapılan seferlerden, "Horhor Kaya Yazıtın' da" da söz edilir. Bu kayıtlarda "Niriba" olarak geçen "Nirib" ülkesinin coğrafi konumu hakkında çeşitli varsayımlar vardır. Söz konusu ülke Assurnasirpal kayıtlarında da geçer. Bu yazıtlarda kral, Nirbi ülkesinin güçlü duvarlarını tahrip ettiğini ve burayı ateşe verip buradan öyle ayrıldığından söz eder. Ayrıca bu kayıtlarda, Assurnasirpal' in Tuşpa kentine Assurluları yerleştirdiği ve kendisinin Nirbi ülkesinden buraya çok miktarda tahıl getirdiği belirtilir.⁽³⁰⁾ Bu yazıtlarında Assurnasirpal söz edilen ülkenin coğrafi konumu hakkında da bilgi verir. Nirbu, Nairi ülkesi içinde Kaşiyari dağlarının (Karacadağ) ortasına doğru uzanan bir ülke olarak tanımlanır. Argiştı yazıtında ise kral kendisinin önce Kaşiyari dağlarını aşıp Niriba' ya ulaştığını belirtir. Bu ülkenin Diyarbakır' ın doğusunda Yukarı Dicle vadisinde olduğu düşünülmektedir. Argiştı buradan sonra Hate ülkesine girmiştir. Buradan da yukarıyı yani kuzeyi denetimi altına almak amacıyla Hate' den kuzeye Malatya' ya çıkmış dönüşte doğuda **PİTERİA** kentinden geçmiştir. Tüm bu belgeler, "Niriba" kentinin Assurnasirpal' in verdiği coğrafi konumunu destekler niteliktedir.

PİTERİA

Bu ülkeden Assur yazılı kaynakları, **PİTURA** olarak bahseder. Assurnasirpal kayıtlarında 40.Şehir Dirra ülkesini feth ettim; (Piteria ya da Assur kaynaklarında geçen adı ile Pitura, Dirra ülkesindedir.) Bu şehrin sakinlerini katlettim, daha sonra bu şehri harap edip ateşe verdikten sonra buradan ayrıldım demektedir. Assur ordusu Kutmuhi ülkesine düzenlenen sefer sırasında Kaşiyari dağlarını aşip oradan da Dicle nehrini geçip Piterai' yaya ulaşır.⁽³¹⁾ Buradan da bu ülkenin Dicle' nin doğusunda Diyarbakır' ın da kuzeydoğusunda yer aldığı anlaşılır.

30) Luckenbill 1966, cilt I, 466

31) Luckenbill 1966, cilt I, 499, 500

SUGUNIA

Salmanasar III' ün yıllıklarında; Urartu' ya yaptığı ilk seferde "Sugunia" diye bir kentten söz edilir. İkinci kez bu ad, Balawat Kapısının ilk bandındaki kısa yazıtta' da yer alır. Salmanasar III' e ait yıllıklarda kralın Hubuşkia' dan ayrıldıktan sonra Urartu' lu Arame' nin kenti Sugunia' ya geldiğini ve bu şehri yağmalayıp ganimetleri ele geçirdiğini sonra da Sugunia' nın çevresindeki 14 kenti ateşe verip buradan öyle ayrıldığını, daha sonra Nairi Ülkesinin denizine (Van Gölü) inip silahlarını burada yıkadığını ve tanrılarına adaklar sunduğunu kayıtlarında belirtir.⁽³²⁾ Salmanasar III' e ait bu kayıtlardan yola çıkarak Sugunia' nın coğrafi konumu, Van Gölü' nün güneybatısı olarak gösterilir. Öte yandan bir başka bilim adamı Olmstead' e göre ise söz konusu ülke Van Gölü' nün daha da güneyinde Dicle' nin iki ana kolunun birleştiği yerde yani Siirt civarında olmalıydı. Sugunia da Arzaşkun gibi krali kent olarak kayıtlarda geçmektedir. Sugunia' nın Van Gölü' nün güneyinde kurulmuş olması belkide Asur tehlikesinin henüz belirgin boyutlara ulaşması karşısında Urartu krallığının önemli merkezlerini kuzeye çekmesinden önce güneyde kurduğu ilk başkenti ya da başkent değilse güneydeki eyaletleri yöneten bir merkez olarak değerlendirilmesi mümkündür. Sugunia diye söz edilen ülke siyasi, ticari ve ekonomik açılarından önem taşıyan bir merkezdi.

ŞEBETERIA - HUZANA - ŞUPA

Palu kaya yazıtlarında geçen ŞEBETERIA, HUZANA ve ŞUPA kentlerinin coğrafi konumları Urartu krallığının batıdaki yayılım alanını belirler. Şebeteria' nın coğrafi yeri hakkında çeşitli bilim adamlarının birtakım görüşleri vardır. Adontz ve Balkan, Palu ile Şebeteria' nın eş anlamlı olduğunu ileri sürerler. Palu yazıtında Şebeteria adının yer alması da bu öneriyi doğrular. Diğer yanda Diakonof ve S.M.Kashkai, Şebeteria' yı Palu yakınlarında Murad Suyunun sağ tarafında bir yere koymuştur. Palu yazıtında Şupa-Şebeteria ve Huzana' nın sonunda "ni" ekleri yer alır.

32) Luckenbill 1966, cilt I, 598

Örneğin yazıtta Şupa KUR su-pa-a-ni olarak geçse de bu Konig' in önerdiği gibi ŞUPA olarak okunur. M.Diakonof ve S.M.Kashkai' ye göre Şupa⁽³³⁾ Fırat nehrinin sol tarafında, Vadinin üzerinde, bugünkü Malatya ilinin karşısında yer alır. M.Charlesworth' e göre Şupa ülkesi klasik çağda sözü edilen "Sofene" ile aynıdır. M.Charlesworth Sofene' yi Malatya' nın doğusunda, Fırat nehrinin doğu yakasında yer aldığını belirtir. Palu yazıtındaki Huzana' nın ise bugünkü Hozat ile aynı olduğu düşünülmektedir.⁽³⁴⁾

ŞUPRIA

Diyarbakır' ın kuzeybatısında olması gereken Şupria' nın bir kaç kez el değiştirdiği ve M.Ö.678 yılında Urartu egemenliğine geçtiği ve daha sonraki yıllarda Şupria' nın Asur tarafından geri alındığı bilinmektedir. Urartu kralı Rusa' nın Muşki seferinde ise Şupria bir kez daha Urartu topraklarına katılır.⁽³⁵⁾

TARIUNI

Tariuni ülkesi Gökçe Göl civarında yer almaktadır.⁽³⁶⁾

TUŞPA

Urartu kralı Aramu' nun krali kentlerinden Sugunia ve Arzaşkun' dan sonra Urartu krallığının üçüncü başkenti olan Tuşpa, Lutipri' nin oğlu Sardur tarafından bugünkü Van Kalesi ve çevresinde kurulmuştur. Van Kalesi, Van Gölü' nün bir buçuk km.doğusunda yer alır ve deniz seviyesinden de 1700 m.yükseklikte, Van Ovasındaki tek anıtsal kayalıktır. Bu anıtsal kayalık doğu batı doğrultusunda yerden 80 m.yükseklikte, 1,5 km.uzunlukta ve en çok 70-80 m.genişliğindedir.⁽³⁷⁾

Sardur I' in kendi adıyla anılan Sardur Burcunda taş bloklar

33) Diakonof-Kashkai 1981, 77

34) Çilingiroğlu 1994, 63

35) Çilingiroğlu 1994, 104; Olmstead 1975, 366; Burney 1971, 162

36) Melikişvili 1960, 128

37) Belli 1982, 153

üzerinde Asurca kaleme alınmış altı adet yazıt yer alır. Yazıtın son tümcesinde de Lutupri' nin oğlu Sardur kendisinin bu taşları ALNIUNU kentinden getirdiğini söyler.⁽³⁸⁾ Alniunu' nun uzun süren araştırmalardan sonra yeri saptanabilmiştir. Burası Van Gürpınar Ovasındadır. M.Ö.I.Binde Urartu mimarlığının en güzel örneklerine taş malzeme sağlayan ve Van' ın 17 km.Güneyinde yer alan kentin içinde taş ocakları ve taş atölyeleri bulunmaktadır.

TUMME

Salmanasar III' ün 3.yıl seferini konu alan bu dönemin tasvirli eseri Siyah Obelisk' te ve M.Ö.839 yılına tarihlenen yıllıklarında Tumme, Alzi, Suhni, Daiaeni ve Arzaşkun isimlerinden söz eder. Kinier-Wilson Tumme' nin yerinin saptanmasında üç farklı kaynak vermiştir.⁽³⁹⁾ Kurbail heykeli, Salmanasar' ın M.Ö.839 yılı yıllıkları (47.satır) Siyah Obelisk (43.satır). Bu verilerin ışığında Tumme' yi Van Gölü' nün kuzeyine yerleştirmiştir.

Diğer yandan Burney, farklı bir tanımlama yapar ve Daiaene' yi Bulanık, Tumme' yi de Muş yöresine yerleştirir.⁽⁴⁰⁾ Öte yandan Salvini ise Tumme' yi bu bölgelerin dışında Revanduz yöresinde Urmiye Gölü' nün güneyinde⁽⁴¹⁾ olduğunu belirtir.

UAİAİS

Sargon' un sekizinci seferinin güzergahının saptanabilmesi konusunda çok önemli olan Uaiais kentinin konumu için çeşitli öneriler vardır. Bazılarını önerdiği gibi burası "Bitlis" olmamalıdır. Levine' nin de önerdiği gibi Hakkari yöreleri en uygun konumdur.⁽⁴²⁾

---

38) Belli 1980, 125

39) Kinier-Wilson 1962, 193

40) Burney 1966, 59, 61

41) Salvini 1967, 25

42) Levine 1977, 143

URME (ARME)

Urme (Arme ülkesi) olasılıkla Diyarbakır civarındadır.⁽⁴³⁾

UZINABİTARNA

Çıldır Gölü civarı olmalıdır.⁽⁴⁴⁾

URUADRİ VE NAİRİ

İlk kez I.Salmanasar tarafından sözü edilen "Uruadri ülkesinin" konumu hakkında değişik öneriler vardır. Bu konudaki farklı öneriler, Uruadri ülkesini Yukarı Zap vadisinde,⁽⁴⁵⁾ Van Gölü Havzası'nda ve Van Gölü'nün güneyinde⁽⁴⁶⁾ göstermiştir. Uruadri ülkesi M.Ö.13 yüzyılda Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı yörelerini kapsamış olmalıdır. Asur ordusunun Van Gölü Havzası'na Yukarı Dicle vadisini takip ederek vardığı dikkate alınır ise bu konumdaki bir Uruadri ülkesi diğer önerilere oranla daha mantıklıdır. Ancak, Salmanasar'ın saydığı sekiz ülke ve 51 kent Asur Krallığı'nın kuzey sınırlarına yakın olmakla birlikte Uruadri ülkesi içinde kabul edilmelidir.⁽⁴⁷⁾ Nairi ülkesinin sınırları ise Asur yazılı kaynaklarında belirtildiği gibi "Tumme' den Daiaeni" ye ve "Yukarı Deniz'in kıyılarından" Murat nehrine kadar uzanmaktadır. Bu nedenle Nairi ülkesinin coğrafi konumu Tumme ve Daiaeni ülkelerinin coğrafi konumu ile yakından ilgilidir. Tumme, Nairi ülkesinin güney ve güney batısında yer almaktadır. Bu topraklar ise güneyde Kutmuhi, batıda Alzi, kuzeyde Daiaeni ve olasılıkla doğuda Kirhi ile çevrilmekteydi.⁽⁴⁸⁾

Nairi ülkesinin güney sınırı ile ilgili bir başka kaynak Tiglat-Pileser I'ın Dicle nehrinin kaynağına yakın bir yerde diktirdiği Sebene-Su yazıtıdır.⁽⁴⁹⁾ Buradaki kayalıklara yazdırıldığı yazıtta kral "Nairi ülkesine

43) Çilingiroglu 1994, 83

44) Diakonof-Kashkai, 1981, 97

45) Melikşanlı 1960, 13

46) Salvini 1967, 43

47) Çilingiroglu 1984, 6

48) Çilingiroglu 1994, 9, 11

49) Luckenbill 1966, cilt I, 271

içinde bulunması bakımından önem taşımaktadır. Bu eser, bilinen en erken Akhaemenid cam buluntusu niteliğini de taşımakta ve İ.Ö.5.yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir⁽⁷⁾.

Anadolu' da Efes kasesinin yanısıra, Kaunos kaya mezarlarında Akhaemenid cam kaselerine ait parçalar bulunmuştur⁽⁸⁾. Yine Akhaemenid eseri olduğu düşünülen iki cam kaseden biri Hamburg' daki Museum für Kunst und Gewerbe' de; diğeri Düsseldorf' daki Kunstmuseum koleksiyonunda yer almakta ve bunların Anadolu' da bir mezarda bir arada bulunmuş oldukları sanılmaktadır⁽⁹⁾.

Günümüzde, çeşitli dünya müzelerinde, özel koleksiyonlarda da Akhaemenid cam kaselerine rastlanmaktadır⁽¹⁰⁾. Ancak, bunların bilimsel kazılar sonucunda ele geçmiş olmamaları, buluntu yerlerinin belinmemesi, arkeolojik değerlendirmeler çerçevesinde önemlerini azaltmaktadır.

Biri kazı buluntusu olmak üzere, her ikisi de Milas' ta ele geçmiş olan ve Akhaemenid cam kaselerinin Anadolu örneklerine dahil edilebilecek yayınlanmamış iki kase, Milas Müzesi koleksiyonunda bulunmaktadır.

Bunların ilki, Milas' ta bulunmuş olduğu söylenen ve 1989 yılında Mustafa Çelik adlı kişiden satın alınarak, Milas Müzesi koleksiyonuna kazandırılan 1182 envanter numaralı cam phiale' dir (Lev. I, Lev. III). Phiale, yaklaşık 17 cm.ağız çapında, 3 ile 3,5 cm.arasında değişen yükseklikte, renksiz camdan, döküm tekniğinde yapılmıştır (yapım tekniği konusunda bkz.s. 317-318). Ortasındaki konsantrik iki dairenin oluşturduğu merkezden çıkan sivri uçlu yaprak bezemeleri ile süslenmiştir. 16 adet büyük yaprak ile bunların arasından çıkan 16 küçük

(7) Vickers-Bazama 1971, s.78-79, pl.XXXI a,b; Vickers 1972, s.15

(8) Roos 1974, s.40, 17-18, no.B1-40, B1-41

(9) von Saldern 1975, s.38-39

(10) Oliver 1970, s.9-16; Goldstein 1980, s.47-52, pl. XXXI, fig.6-7, pl. XXXII, fig.8-9; Barag 1985, s.57-59, 68-69, no.46-47, fig.4; Goldstein 1979, s.118-120, no.248, 249, 251; von Saldern 1959, s.22-49; von saldern 1975, s.37-39; Grose 1989, s.80-81, 87, no.34; Stern/Schlick-Nolte 1994, s.166-169, no.24

üçüncü kez sefere çıktığını" belirtir. Bu yazıt da Nairi ülkesinin Revanduz ovasından uzak bir noktada olduğunun diğer bir kanıtıdır.

Sonuç olarak eldeki verilere göre Uraadri ve Nairi ülkelerinin M.Ö.13 ile 10.yüzyıllar arasındaki konumları şöyle açıklanabilir: Uruadri ülkesi Van Gölü' nün kuzey ve kuzeybatısındaki topraklardır. Van Gölü' nün güney ve güneybatısında yer alan Kirhi, Hubuşkia ve Tumme' den kuzeydeki Daiaeni topraklarına kadar olan ise Nairi ülkesi olarak tanımlanmalıdır.⁽⁵⁰⁾

ZIUKUNİ

Adilcevaz' da ele geçen bir yazıtta **ZIUKUNİ** denilen bir ülkeden söz edilir. Bir kısmı eksik bu yazıtta ARGİŞTİ' nin oğlu RUSA II' nin MUSHKİNİ, HATE ve HALİTU ülkelerinden getirdiği kadın ve erkekleri kendi kurduğu şehir olan ZIUKUNİ' ye yerleştirdiğini belirtirken bu şehrin coğrafi konumundan da söz eder. Buranın Van Gölü' nün kuzeyinde yer aldığını belirtir. Ancak bu yazıt eksik olarak ele geçtiği için Ziukuni' ni coğrafi konumu hakkında daha fazla bir bilgimiz yoktur.⁽⁵¹⁾

B-KUZEYBATI İRAN TARİHİ COĞRAFYASI

ALLABRIA

İzurtu' nun güney ve güneybatısında yer alır.⁽⁵²⁾ Levine, son yazısında Allabria' nın Sanandaj vadisi ile eşdeğerli olduğunu belirtmiştir.⁽⁵³⁾ Allabria' dan Salmanasar III ve Adad-Nirari III' ün yıllıklarında söz edilmiştir.⁽⁵⁴⁾ Allabria' nın Urmie Gölü' nün güneyinde, Caghati ve Şorbulak ırmaklarının olduğu bölgede, Taştepe ile Sakkız arasında yer aldığı önerilir.⁽⁵⁵⁾ Sargon' un Allabria' ya vardikten sonra Parsua' ya doğru aşağı indiği dikkate alınrsa Allabria' nın bu denli

50) Çilingiroğlu 1994, 12

51) Piotrowski 1969, 130

52) Çilingiroğlu 1977, 239

53) Levine 1977, 138

54) Luckenbill 1966, cilt I, 637, 639, 739

55) Wright 1943, 177

kuzeyde yer alması olanaksız görünür. Şayet Parsua için güneyde bir konum kabul edilirse, Allabria' nın da Parsua' ya yakın bir yerde yer alması gerekir. Salmanasar' ın M.Ö.843 yılı seferinde ve Sargon' un sekizinci seferinde Asur orduları Parsua' ya varabilmek için Zammua, Mannea ve Allabria üzerinden giden bir yol tutmuşlardır. Bu nokta ve Sargon' un yıllıklarında yer alan tanımda "Mannea ülkesinin bir bölgesi olan Surikas' a karşı ki Allabria ve Karalla ülkeleri tarafından sınırlanır"⁽⁵⁶⁾ ifadesi Allabria' nın, Parsua ve Surikas ülkelerinin ikisinden de yakın bir yerde yer aldığını açıkça gösterir. Bu durumda bu bölge için en uygun konum İzurtu' nun güney ve güney batısındaki bölgedir.⁽⁵⁷⁾

ANDIA

Zikirtu' ya komşu bir ülkedir. Zikirtu ile birlikte Mannea' nın bir bölgesidir.⁽⁵⁸⁾

AISUABZU

Modern Bastam yakınında bir kasabadır.

ALETE

Urmiye Gölü' nün güneyindeki dağlık bölgedir.⁽⁵⁹⁾

ARHA

Bustu ülkesi civarında, Urmiye Gölü' nün güneyindedir.⁽⁶⁰⁾

ARTARMU

Urmiye Gölü' nün güneyinde bir bölgedir.⁽⁶¹⁾

56) Luckenbill 1966, cilt II, 144

57) Çilingiroğlu 1977, 239

58) Çilingiroğlu 1984, 19

59) Melikşvili 1960, 127

60) Melikşvili 1960, 127

61) Melikşvili 1960, 127

ASQIAI HUBE

Tebriz' in batısında Sahend dağının kuzey yamaçlarındaki modern Uski ile eşdeğer tutulan Uskaia, Urmiye Gölü' nün doğu kıyısındadır.⁽⁶²⁾

BALTÜ (7HE)

Urmiye Gölü' nün güneyinde Diyala bölgesindedir.⁽⁶³⁾

BUİA

Yukarı Zap' ın bir kolu olan Varna Su ile tanımlanabilir.

BABİLU

Urmiye Gölü' nün güneyinde yer alır.⁽⁶⁴⁾

BUŞTU

Yukarı Diyala bölgesi olduğu kabul edilir.⁽⁶⁵⁾

DALAIA

Tebriz Ovası olabilir.

ELLİPİ

Ellipi eyaleti, Ashurnasirpal II zamanında Asarhaddon zamanına kadarki dönemde çivi yazısı kaynaklarda adı geçen bir yerdir. Ellipi adı, tüm Geç-Asur İmparatorluğu döneminde konu edilmişse de Ellipi hakkında esas bilgimiz II.Sargon' un krallığı döneminden edinilmiştir.

Ellipi hakkındaki bilgilerimizin çoğu kral yazıtlarından gelmektedir. Ayrıca mektuplarda, antlaşmalarda, kehanetle ilgili metinlerde de bu yerin adı geçmektedir. Sargon yazıtlarındaki bir pasajda, "Bikni dağları eleğindeki uzak Medes, ayrıca Elam sınırındaki Ellipi ve Rashi toprakları" denilmektedir. Luckenbill' in yorumuna göre ise Ellippi, Elam

62) Melikişvili 1960, 127

63) Melikişvili 1960, 153

64) Melikişvili 1960, 127

65) Diakonof-Kashkai 1981, 23

sınırlarında olabilir.

Diğer kaynaklar da Ellipi ve Elam arasında yakın bir ilişki olduğunu gösterir. Şöyle ki, Ellipi kralı Talta' nın ölümünden sonraki taht kavgalarında kralın oğullarından birisi (Nibe) Elam' dan destek isterken, diğer oğlu (Ishpabarra) Asurdaki Sargon' dan yardım talep eder. Zagros' dan Elam ve Asur etkisinde bulunan bir yer düşünürsek, aklımıza doğal olarak dağlık Luristan vadileri gelmektedir.

Doğuda Zagros bölgesindeki Tugliyash geçitinde Elippi krallığını haraca bağlayan Salmanasar taht kavgalarına son verir. Tugliyash dağlık bölgesi Diyala üzerindeki Eshuna civarında belki de daha da güneydedir; dolayısı ile Elippi Luristan' ın kuzeybatısında olmalıdır. Sanhareb' in 2.seferinde de aynı konum verilmiştir. Sargon II' nin 6.seferini anlatan stelde (Najafahabad' da) ise bu kentin Büyük Horasan yolu üzerinde kuzey Luristan' da olduğunu göstermektedir.

Halihazır bilgilerimiz Kuzey Luristan' da bir bölge olan Elippi' nin batı Zagros' da Elam ve Asur etki alanları arasındaki vasat bir bölge konumunda olduğunu, güney sınırının Büyük Horasan yolunun güneyindeki Zagros vadilerine paralel uzandığını, Elam ile sınırdaş olduğunu; ve Kuzeyde Büyük Horasan yolu üzerindeki Harhar' ın sınırlarını çizdiğini; Elippi' nin batısının modern Irak-İran sınırı boyunca uzandığını göstermektedir. Doğu sınırını ise belirtmemiz henüz imkansızdır.⁽⁶⁶⁾

ERKIUNE

Urmiye Gölü' nün güneyinde bir ülkedir. Mana (Mannea) ile müşterek sınırı olan bir ülkedir.⁽⁶⁷⁾

GIRDUNE

Tebrizden Ardebil' e uzanan yol üzerinde bir yerdir.⁽⁶⁸⁾

66) Levine 1974, 104-106

67) Melikişvili 1960, 127

68) Melikişvili 1960, 445

GİLZANU

Urmiye Gölü' nün batı kıyısındaki bölgeleri içerir.

GİZİLBUNDA

Mannea ile Med toprakları arasındadır. Sakız' ın güney ya da güneydoğusu Gizilbunda olarak kabul edilebilir.⁽⁶⁹⁾

HARHAR

Civarındaki topraklarla birlikte Harhar şehri, Zagros' da Asur kontrolündeki en doğu sınırı temsil etmektedir. Sargon II tarafından "Kar-Sharrukin" olarak yeniden isimlendirilen bu şehir, Asurlularla Medeslerin yakın ilişkiye girdiği bir bölge olması yönünden, Asur politikasında özel bir önem taşımakta ve genel olarak da Zagros' un gelecekteki tarihinde rol alacak bir şehir konumunda idi. Kehanetle ilgili bir metinden anlaşılacağı üzere bir Harhar Kalesi olan Sissirtu' nun Ellipi sınırında bulunduğundan söz edilir. Bu metin Salmanasar' ın metinleriyle birlikte incelenirse Harhar' ın Parsua ile Ellipi arasında bir yerde olduğu; Parsua' nın kuzey veya kuzeybatısında, Ellipi' nin güneyinde yer aldığı sonucuna varılabilir. Sanhareb II.seferinde de Bit-Barru bölgesini (eyaletini) Ellipi' den alıp Harhar vadisinin topraklarına kattığı, Sargon' un VI.seferinde ise Harhar halkının Asur valisini ülkeden attığı ve Ellipi' den yardım istediği için Asur' un Harhar' a saldırdığı yazılıdır. Sargon stelinde de Harhar için aynı konum verilir.

Tüm bu bilgiler ışığında Harhar' ın Zagros' da doğu-batı ana yolu ve Mahidash' dan geçen kuzey-güney ana yolu üzerinde yer aldığı ve bu nedenle Harhar şehrinin Parsua, Missi ve Zamua vasıtası ile Asur' la kolay iletişimi veya Zagros kapısı vasıtası ile Namri ve kuzey Arrapha ile bağlantıyı sağladığı söylenebilir.⁽⁷⁰⁾

HALMAN

1978' de, E.Schrader, çivi yazılı tabletlerde adı geçen Halman' ın

69) Çilingiroğlu 1977, 241

70) Levine 1974, 116-117

(değişik şekli ile Arman' ın) Büyük Horasan yolu üzerindeki Sar-i-Pul-i-Zuhab yakınındaki modern Holwan şehri olabileceğini ileri sürmüştür. Schrader' in, Halman ve Arman' ı, Holwan ile tanımlaması E.Forrer' in önerisine kadar kabul görmüştür. Forrer ise bu isimde iki yer olduğu fikrini savunmuştur. Birincisi Halman, yani modern Holwan, ikincisi ise Arman-Halman olup Mandali' nin doğusunda bir yer olduğudur. Ancak sonradan W.F.Allbridge bu ikili yer teorisinin yanlış olduğunu kanıtlamıştır. Daha sonra J.A. Brinkman tüm bilgileri toparlamış ve Halman ile Arman adının aynı olup bir lehçe farkından ileri geldiğini ve Dicle' nin doğusunda Aşağı Zab ile Adhaim (Raduna) arasında bir şehir olduğunu savunmuştur.

Bu iki ad, çivi yazılı tabletlerde uzun bir tarihe sahiptir. "Arman" adı, Büyük Sargon (belki de Asurun Sargon I' i) ile yapılan coğrafik bir antlaşmada geçer. Halman adı ise Nuzi Tabletlerinde geçer ve tüm Geç-Asur döneminde kullanılır. Shalmanasar III metinlerinde ise bazen Halman, bazen Arman adı geçer.

Tiglath-Pileser I (M.Ö.1115-1077) yazıtlarında Arman/Halman şehri ve onun bir parçası olan Ugarsallu Aşağı Asurda, Aşağı Zab ile Diyala arasında yer alır. Çeşitli inceleme ve ortaya atılan teoriler sonucunda şu karara varabiliriz: Gerçekte iki yer vardır. Birisi genellikle Halman, diğeri Arman diye anılmaktadır. Halman, Sar-i-Pul bölgesindedir ve modern adı Holwan' dır. Halman ile Holwan' ın aynı kelime olup olmadığı açık değildir. Arman ise Aşağı Asurda, Aşağı Zab' ın aşağısında, ve Ugarsallu denilen bir bölgededir. Bu iki kelime lehçe farkından doğabilir. Çünkü Nuzi Tabletlerinde Arman için "Halmaniwe" Shalmanasar' ın seferinde ise Arman/Halman alternatif bir şekilde kullanılmaktadır. 1965' te bu bölgeyi inceleyen Levin' de bu antik bölgenin konumu konusunda aynı fikirdedir.⁽⁷¹⁾

71) Levine 1973, 24-27

İZURTU

Mannea ülkesinin başkenti olarak gösterilen İzirtu, Sakız civarında olmalıdır.⁽⁷²⁾

KARALLA

II.Sargon' un yazıtlarında sık sık rastlanan Karalla yöresi Zeribor civarı olabilir.⁽⁷³⁾

KULLAR

Kullar dağlarının Süleymaniye bölgesinde olması gereklidir. Bu geçit, Asur' un önceki kralları tarafından da kullanılmıştı. Salmanasar III Zamuaya buradan girmişti.⁽⁷⁴⁾ Levine, Kullar dağı Zap' ın güneyinden bu dağlara tek geçit veren Baziren dağları ile tanımlar.⁽⁷⁵⁾ Bu geçit belki de bugünkü Altınköprü' den Süleymaniye' ye giden modern yolla aynı idi.

KİRRURI

Salmanasar III. M.Ö.856' daki seferini anlatan metninde, Zagros' dan Asur ovalarına "Kirruri" geçitlerinden geçtiğini ve "bu geçitler Arba İlu' nun karşısında" olduğunu söyler. Arba-İlu' nun bugünkü Erbil olduğu uzun süreden beri bilinmektedir. Bu nedenle Kirruri ilk kez ve en temiz bir şekilde tanımlanabilen bir Zagros eyaleti (bölgesi) dir.

Bu bölgenin coğrafyası çok karmaşıktır. Ruwandiz doğuya giden yolların merkez noktasındadır. Ruwandiz' e varmak için sadece Ruwandiz vadisinden değil, fakat zor ve yüksek olan Spilik vadisinden de geçmek gerekir. Bu geçitler ise "Erbil' in" karşısında değildir. Erbil karşısında olabilecek daha batıdaki geçitler Sefin Dağı üzerindeki geçitlerdir. Bu durumda Kirruri, ruwandiz ile Sefin Dağı arasındaki bölgede olmalıdır.⁽⁷⁶⁾

72) Wright 1943, 178; Burney 1971, 154-155

73) Levine 1977, 137

74) Luckenbill 1966, cilt I, 561, 637

75) Levine 1973, 17

76) Levine 1973, 14

KUMURDU

Sadece Asurbanipal' ın yıllıklarında anılmaktadır. Şimdiki yerini kesin bilememekle birlikte Mannea bölgesi içinde yer aldığı düşünülmektedir.

KİTPATAİ

Gizilbunda' nın bir bölgesidir. Burası III. Tiglat-Pileser' in seferlerinde Bilt-Abdadani' nın bir yöresi olarak verilmiştir.⁽⁷⁷⁾ Yörenin konumu kesin olmamakla birlikte Med ülkesi ile Mannea arasında olduğu önerilebilir.⁽⁷⁸⁾

LATAŞE

Prizm B yazıtında Lateşe, İzirtu' dan 7 berü mesafede gösterilmiştir. Olasılıkla, Taştepenin güneybatısındaki Fakrikah ile tanımlanabilir.⁽⁷⁹⁾

MED

Med ülkesi, Urmiye Gölü' nün doğusu ile Hazar denizi arasında kalan topraklardır.

MISSİ

Missi' nin-Urartu kayıtlarındaki Meista, Salmanasar III' ün M.Ö.835 yılı kayıtlarında Messi, Assurnasirpal çağındaki Mesu ve Samsi-Adad V çağına ait olan Monolith yazıttaki Mesaya-Taştepe ile eşdeğerliliği kabul edilir.⁽⁸⁰⁾ Bu fikre karşı olarak Levine, Missi' nin Mannea ülkesinin en güney bölümü olduğu varsayımını önerir; veya yine aynı bilim adamı Missi' nin Zeribor Gölü civarında, Karalla ile aynı yörede, olduğunu önerir. Missi' nin batısında Zamua, güneyinde ise Parsua bulunmaktadır.

77) Luckenbill 1966, cilt I, 766

78) Levine 1977, 141

79) Luckenbill 1966, cilt I, 354

80) Wright 1943, 179

MUSASIR

Urartu metinlerinde "Ardini" olarak geçen kent ilk kez İşpunini devrinde Urartu egemenliğine girer. Kelişin yazıtında etrafıca anlatıldığı gibi kent, savaş verilmeden ele geçirilmiş ve kentteki tapınak, Urartunun baş tanrısı Haldi' ye ithaf edilmiştir. Musasır kenti Kelişin yazıtının dikildiği yörede olmalıdır.

MEDIA

Mannea' dan sonra, Media (veya çivi yazısı kaynaklarınca "Medes Ülkesi") en çok adı geçen bir Zagros adıdır ve Perslerden başka Medesler de tarihte önemli bir etki yapmışlardır. Medesler ilk önce Salmanasar III' ün krallığı döneminde görülür ve Ninivenin düşüşüne kadar ki döneme gelinceye kadar Tiglat-Pileser III ve Sargon II dönemlerinde doğuya nüfuz etme politikası sonucu bu yer Assur tarihinde önemli bir faktör olmaya devam eder. Asurlular' a göre Medes ülkesi, Büyük Horasan yolunda Mahidasht ile Alwanda arasındadır. Sargon II' nin VI. seferinde de Sargon, Harhar' dan, bir Medes şehri olan ve şehrin batı sınırını oluşturan Zakruti' ye ilerler. Ayrıca Asur metinlerinde Media' nın Ellipi' yi sınırlandırdığı da yazılıdır. Bu durumda Media, Gamas Ab drenajı ve Büyük Horasan yolu ile sınırlanan dar bir şerit parçasında yer alır. Büyük Horasan yolu boyunca Harhar' ın doğusunda Alwand' a ve belki de daha öteye uzanır. Kuzeyinde Mannea, güneyinde Ellipi bulunur. Asurun çöküşü ile çok sınırlı bir toprakta kalır.⁽⁸¹⁾

MANNEA

Mannea, İran' ın Zagros bölgesinde Asurlularla savaştığı en önemli krallıktı. Bazen Asurlularla ittifak içerisinde, bazen ona karşı savaştığı Mannea, her zaman Asur İmparatorluğunun sonuna kadar adı geçen bir ülke olmuş ve tarih sahnesinden silinirken Babil istilasına karşı Asurlular' ın yanında savaşmıştır. Bazılarına göre Mannea, İran-Ermenistan sınırındaki Araxes (Aras) nehri kadar uzak bir yerde,

81) Levine 1974, 117-119

bazılarına göre ise Urmiye Gölü kıyısı kadar yakın bir yerdedir. Ancak Araştırmalar ilerledikçe Mannea' nın konumu belirginlik kazanmıştır. Rawlinson tarafından keşfedilen Tash Tepe yazıtlarında Mannea' nın Urartu uyruğunda olduğu yazılmakta, dolayısıyla Urmiye Gölü üzerinde veya civarında konumlandırılmaktadır. Mannea bölgesinden Salmanasar III (M.Ö.835) Sargon II, Ashurbanipal ilgili metinlerde ve Menua' dan itibaren Urartu yazıtlarında sıkça sözedilir. Ashurbanipal metinlerinde de "Mesu" olarak anılan "Missi" Zeribor Gölü çevresinde yer alır. Böylece Missi en güney Mannea toprağı olarak, batısında Zamua ve güneyinde Parşua bulunur.⁽⁸²⁾

Urartu kralı Menua döneminden itibaren Urartu yazıtlarında "Mana ülkesi" olarak adlandırılan Mannea ülkesinin konumu ile ilgili çeşitli varsayımlar olmasına karşın, bilim adamları genellikle burasının Urmiye Gölünün güney kıyıları olduğunu benimserler. T.Dangin, Mannea' nın sınırlarını Urmiye Gölü' nün daha güneyine ve doğusuna çıkarır. T.C. Young, Miandub ile Bukhan arasındaki ovayı da Mannea ülkesi içine yerleştirir.⁽⁸³⁾ Daha farklı bir görüş Levine tarafından önerilmiştir. Levine, Urmiye Gölü' nün güney kıyılarının Mannea içinde yeraldığını benimsemesine karşın, ülkenin sınırlarını daha da güneye Zeribor Gölü' ne dek indirir.⁽⁸⁴⁾ Levine Mannea ülkesinin batı sınırlarının Zagros Dağları olduğunu savunur.

Asur kayıtlarında, Urartuların her zaman Mannea ülkesine müdahale ettikleri yazılıdır.⁽⁸⁵⁾

Edinilen bilgilerin ışığında Mannea bölgesinin güneyde Parşua' dan, kuzeyde Urartuya kadar uzandığı ve batıda Zamua ve Asur ile sınırdaş olduğunu söyleyebiliriz. Modern haritadaki yeri: Kuzeyde Urmiye Gölü kıyılarından, güneyde Zeribor Gölü bölgesine kadar yayıldığı, ve batı sınırını belki de Zagros sıra dağlarının çizdiğini; Mannea' nın eyaletlere (bölgelere) ayrıldığını; bunların başlıcalarının en

82) Levine 1974, 113

83) Levine 1974, 115

84) Levine 1974, 113-116

85) Çilingiroğlu 1984, 4

güneyde Missi, kuzeye doğru Surikash, belki de Zikurtu ve son olarak Uishdish olduğunu söyleyebiliriz. Aslında Urmia' dan Zeribor' a uzanan tüm bölgenin Mannea olduğuna dair kesin kayıt yoktur. Asur ve Urartu metinlerinde Mannea bölgesindeki başka yerlerden de konu edilmektedir.⁽⁸⁶⁾

NAMRI

Namri, teknik açıdan Zagros' un bir parçası olmamakla birlikte, Zagros eyaletleri (bölgeleri) ile bir arada incelenmesi gerekmektedir. Birinci nedeni, diğer yer isimleriyle ilişkili olması dolayısıyla, o yerleri tanımlamamıza yardımcı olmaktadır. İkinci nedeni ise, tüm Asur kaynaklarında Namri' nin, doğuda olan yerlerle bir arada anılması, listelenmesidir. Bu nedenlerle Namri, Asur ve Zagros sorununun da bir parçasını oluşturmaktadır.

Namri adının, diğer şekilleri "Namar" ve "Nawar" dır. Namri ile ilgili bilgilerimizin çoğu Asur kaynaklarındandır. Bu kaynaklara göre Namri, Aşağı Zab' ın ötesinde güneye doğru uzanmaktadır. Salmanasar III, Şemsi-Adad V, Sargon II ve Sanhareb' in metinlerini inceleyen bilim adamları çeşitli olasılıklar, teoriler ve çeşitli yorumlar getirmişlerse de sonuçta Namri' nin Diyala boyunca uzandığını ve Hamrin ile Quara Dagh arasında konumlandığını söylemektedirler.

Geç-Asur kaynaklarından önceki kaynaklardan olan Eski Akad kaynakları henüz sonuçlandırılmamıştır; ancak "Nawar" adı geçmektedir. Eski Babil döneminde iki "Mari" metninde "Nawaritum" adı geçerken "Nawar' lı kadın" anlamındadır.

Orta babil dönemine ait bir kaynakta, Nebuchadnezzar I' in krallığı döneminde Bit Karziabku bölgesinin daha önce Namar (Namri) valisine ödenen vergi ve haraçlardan artık muaf tutulacağı yazılıdır. Coğrafik bir tanımlama yoktur.

Özetle, bugüne kadar ki kanıtlar, Namri' nin Hamrin ile Qara Dagh arasında Diyala boyunca uzanan bir bölge olduğunu göstermektedir.

---

⁸⁶⁾ Levine 1974, 114-116

Asur ve Babil arasında konumlanan bir bölge olması nedeniyle, çok büyük bir önem taşımaktadır.⁽⁸⁷⁾

NİGİBE

Sargon II' nin sekizinci seferiyle ilgili metinde, Nikippa dağında yer alan bir kasaba olup Parsua bölgesine dahildir.

PANZIŞ

Asur kayıtlarında Sargon II' nin sekizinci seferi dışında sözedilmeyen Panziş' in konumu şüphelidir. Zirdiakka ile arasındaki 180 km.lik mesafe dikkate alınırca, Zikurtu yöresinde olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra iki olanaktan biri Taht-ı Süleyman, öteki ise Tıkan Tepedir.⁽⁸⁸⁾ Saruk Irmağı üzerindeki Tıkan Tepe Panziş ile tanımlanabilir. Fakat Zirdiakka ile Panziş arasındaki 30 beru⁽⁸⁹⁾ yürüyüş dikkate alındığında Panziş' in Zirdiakkaya çok yakın olduğu ortaya çıkar. Bu nedenle Panziş için Zikirtu civarındaki kuzeyssel bir konum daha uygun bir varsayımdır.

PARSUA

Çivi yazısı kaynaklarında adı geçen birçok Zagros prenslikleri arasında Parsua' nın özel bir yeri vardır; çünkü bu ad "Persler" den ilk kez söz eden en eski sözcüktür. Bu konudaki ilk tartışmalarda iki alternatif ortaya atılmıştır. İlk alternatif Akamenidlerin "Parsa" sı ile ilişkili görüp, hem Parsua hem de Parsa' nın aynı coğrafik bölgeye konulması ve Şiraz şehri yakınındaki modern Fars eyaletine dahil edilmesi; diğeri ise Parsua' yı daha sonraki Parthia ile ilişkili bulup, daha doğuya, İran-Afgan sınırında konumlandırılmasıdır. Bu konuya ilk kez açıklık getiren E.Schrader olmuş ve bu iki alternatifin de coğrafik açıdan geçerli olmadığını kanıtlamıştır. Schrader' e göre, Parsua Urmiye Gölü' nün güney batısında yer almaktadır ve onun fikri birçok bilim adamı tarafından 19.yüzyıl sonlarına kadar kabul görmüştür. Schrader' in

87) Levine 1973, 22-24

88) Wright 1943, 180

89) Luckenbill 1966, cilt II, 150

böyle düşünmesinin nedeni Parsua' yı Urartu metnindeki "Barshua" ile ilgili görmesidir. Schrader' den sonra W.Belck, Streck ve Billerbeck' in görüşlerine göre Parsua, Mahabad ve Zarineh yolu civarında Urmiye Gölü' nün güney doğusundadır.

Daha sonraları Sargon II metnini inceleyen E.M.Wright, Parsua' yı Urmiye Gölü' nün güney sahilindeki Solduz Civarına; Mr.Minorsky ise Parsua ile modern Qal Pasweh (Aşağı Zab' ın üst kısmında bir yer) arasında dil açısından bağlantı kurmuş ve bu yerin Perslerin ilk yerleşmelerinden biri olabileceğini savunmuştur. T.C. Young ve Bochmer gibi bazı bilim adamları Tiglat Pileser III' ün metnlerine dayanarak Parsuanın daha güneyde konumlandırılmasına itiraz etmişlerdir.

Diakono ise "Parsua" kelimesinin "Sınır ülkesi" anlamına geldiğini ve "Parsua, Parsa, Parthia v.s." gibi değişimlere uğradığını savunurken, Fry ise bunu değiştirerek çeşitli Pers gruplarının doğudan çeşitli yönlere göç ettiklerini savunmuştur.

Birçok bilim adamı yıllarca bu konuda az bir farkla değişik görüşleri sürmüştür. Bu konudaki uzun tartışmalar sonuçta Zagros bölgesindeki Parsua için iki konum ortaya çıkarmıştır. Birisi Urmiye Gölü civarında olması ki bu görüş Salmanasar III metnlerine göre iddia edilmektedir: diğer görüş ise daha güneydeki bir konumdur ki bu da Tiglath-Pileser III ve Sanhareb kral metnlerine dayanarak iddia edilmektedir. Sargon II ile Salmanasar III metnlerinden birlikte yararlanılmıştır ve bu kralların seferlerinde geçtikleri yollar üzerindeki yerler verilirken Salmanasar III metnlerinde dört kez, Sargon' un seferinde 5 kez Parsua adı geçer ve bu metinlere göre Parsua Zagrosta dağlık bölgede, Mahidash' tan kuzeybatıya uzanan ve Diyala bölgesinden geçip gidilebilen bir yerdendir.

Urartu kraliyet yazıtlarından ise Parsua' nın Urmiye yakınında olduğu izlenimi edinilmektedir. Bu metinlerde, Parsua iki kez anılmaktadır. Birisi İshpuini (C.830-810) ve Menua (C.810-786) olası ortak krallıklarında, diğeri de Argishti I in krallığı (C.786-764) dönemindedir. Urartu metinleri Parsua' nın güneyinde bir konumu olduğunu reddet-

mez. Asurun zayıfladığı ve Zagros' ta Urartuların güçlü olduğu dönemlerde Urartu metinlerinde "Parsua" adı geçmekte, aksi halde adı geçmemektedir.

Özetle, Parsua, kuzeyde Urmiye Gölü kıyısında değil de, Mahidasht' in kuzey batısındaki batı Zagros dağlarının merkezi bir yerinde konumlandırılmış olmaktadır. Kuzeyinde Mannea, batısında Namri vardır. Asurbanipal döneminde ise Fars eyaletindeki bir Parsua' dan söz edilmektedir.⁽⁹⁰⁾

RUSAİ URU TUR

Batı Azerbeycandaki modern Bastamın adıdır.⁽⁹¹⁾

SANGİBUTU

Sangibutu adı Asur krallarından Tiglat-Pileser III ve Sargon II' nin saltanatları döneminde geçer. Bazı durumlarda Sangibutu adının başında "BİT" kelimesi yer alır. Sargon' un sekizinci seferinde Sangibutu Mannea ülkesine yakın bir yerde konumlanmış olmalıdır. Levine göre, bu ülke, Mannea ile Urartu toprakları arasında Urmiye Gölü' nün güneybatısındadır.⁽⁹²⁾ Wright ise Sangibutu' nun Salmas ovası olduğunu önerir. Tiglat-Pileser III' ün yazıtlarında geçen⁽⁹³⁾ Bit-Sangi ile Bit-Sangibutunun aynı yöre olduklarının benimsenmesi durumunda ise Sangibutu için iki ayrı yorum düşünmek gerekebilir.

SUBİ

Sadece Sargon' un sekizinci seferinin kayıtlarında geçen Subi bir sınır bölgesidir. Asurlular bu yerin Urartu toprakları, Urartular ise Mannea toprakları olduğunu benimserler. Subi Urmiye Gölü' nün doğusunda yer alabilir. Levine bu bölgeyi gölün güneydoğusunda, Mianduab yöresine yerleştirir.⁽⁹⁴⁾

90) Levine 1974, 106-112

91) Melikişvili 1960, 280

92) Levine 1974, 142

93) Luckenbill 1966, cilt 1, 766, 795

94) Levine 1974, 142

SUMBI

Doğudaki yüksek dağlara varmadan önce Sargon, ordusuna bir mola verir. Sumbi, Zamua ülkesinin bir bölümü olabilir.⁽⁹⁵⁾ Sargon Sumbi' den Surikas' a doğru yol almıştır. Zamua' dan Mannea topraklarına varan bütün yollar dağ sıraları arasından Süleymaniyeye geçerek gider. Bu ülke Sargon' un yıllıklarında tanımladığı yerlere çok uyar. Sumbi bugünkü Kale-Dizah (Rania) Ovası ile tanımlanabilir.⁽⁹⁶⁾

SURİKAŞ

Sargon' un sekizinci seferinden ve daha önceki Salmanasar III' ün seferinden öğrendiğimize göre bu yer Mannea ülkesinin bir bölgesi olup, Missi' nin biraz kuzeyindedir. Yine Sargon' un sekizinci seferinde geçen Surikasın, Sardaş ile Baneh arasında bir yerde olabileceği düşünülmüştür.

SİRDAKKU

Sakızın güneyi olabilir.

TUİSDU

Tebriz' den Ardebil' e uzanan yol üzerinde yer alan bir bölgedir.⁽⁹⁷⁾

UIŞDIŞ

Buradaki yazıtta da belirtildiği gibi Mannea ülkesinin bir bölgesidir. Asur ordusunun bu yöreye düzenlediği ilk sefer Sargon' un sekizinci seferidir. Uışdiş' in konumu Urartu ve yandaşlarının Asur ordusu ile savaştıkları Uavaş Dağı ile yakından ilgilidir. Uavaş Dağının Urmiye Gölü' nün doğusundaki Sahend Dağı olduğu genellikle kabul edilir.⁽⁹⁸⁾ Levine bu tanımlama ile ilgili herhangi bir somut kanıtın olmadığını savunur.⁽⁹⁹⁾

95) Levine 1974, 114

96) Wright 1943, 175

97) Melikşvili 1960, 445

98) Wright 1943, 176; Burney 1971, 128

99) Levine 1977, 141, 142

UBARUGİLDU

Urmiye Gölü' nün güneyinde bir kral şehridir.

UŞKAİA

Sahend dağının kuzeybatı eteklerinde yer almalıdır.

UASDİRİKKA

Khavaja Dağ sıralarıyla tanımlanabilir.⁽¹⁰⁰⁾

ULHU

Ulhu' nun konumu hakkında farklı görüşler vardır. Genellikle Marand ile tanımlanan Ulhu için Burney, Haftavan Tepe önerisini getirmiştir.⁽¹⁰¹⁾ Ulhu' nun konumu kadar önemli bir başka özelliğide Urartu su mühendislerince ovayı sulamak için açılan ve Urartuların buluşu olan sulama kanallarıdır. Wright ise bu yeri Ula ve ulug ile eşanlamlı kılar.

ZAMUA

Zamua, Zagros bölgeleri arasında tanımı en iyi şekilde yapılmış olan bölgedir. Asur kralı Asurnasirpal tarafından yapılan bir dizi seferlerde adı geçen Zamua, Asura en yakın Zagros bölgesi olarak Asurlular için önem taşımaktadır.

Mevcut kaynakların en önemlisi sayılan çivi yazılı metinlerde "Zamua, Mazamua ve Zamua sa bitani" olarak üç ayrı terim kullanılmıştır. Bu terimlerden en uzun tarihe sahip olanı "Zamua" dir. İlk kez Adad-Nirari II' nin yıllıklarında sözü geçer: Asurnasirpal, Sargon II ve Asarhaddon tarafından da aynı terim mektuplarda, yıllıklarda ve ekonomik metinlerde kullanılır.

"Mazamua" terimi ise ilk kez Salmanasar III' ün Monolith yazıtında kullanılır ve Tiglet-Pileser III' ün yazıtlarında da bir eyalet ismi olarak geçmektedir. Asur kraliyet yazıtlarında bu bölgenin iki adı da vardır.

"Zamua sa bitani" terimi ise Salmanasar III tarafından kullanılmışsa da aynı metinlerde "Mazamua" sözcüğü de geçmektedir. Çünkü

¹⁰⁰⁾ Wright 1943, 181

¹⁰¹⁾ Burney 1972, 140

Salmanasar ve Sargon II' nin seferlerinde ve Asurnasirpal II' nin ilk Zamua seferinde "Zamua' ve Zamua sa bitani" denilen yerlere aynı yollardan (örneğin Kullar dağlarından ve Babite geçitinden) geçerek varılmaktadır. Babite' nin modern Bazian geçidi (Zab' ın güneyinde) olduğu kanıtlanmıştır. "Zamua, Mazamua ve Zamua sa bitani" sözcükleri eş anlamlıdır.

Speiser Zamua' nın merkezinin modern Halepçe çevresindeki topraklar olduğunu ve doğuya doğru dağlık bölgelere yayıldığını yani Bazian dağlarının kuzeydoğusundaki bir bölge olup Aşağı Zap' tan Diyala' ya kadar uzandığını ve burada Namri bölgesinden Hashmar geçitleri ile (modern Darbandi-Khan) ayrıldığını, doğuda ise Avroman Dağına ve bu dağın kuzeyindeki Zeribor Gölü' ne inen nehir vadisine kadar uzandığı saptanmıştır.

Zamua' ya ait kaynakların çokluğu, Asura yakın olmasındandır. Irak-Zagros' unda en önemli vadiyi kaplaması açısından, Zamua sadece çok kalabalık bir merkez olmakla kalmamış, aynı zamanda bazı ana yolların doğuya yöneldiği bir düğüm noktasını oluşturmuştur.

Asur' a çok yakın olmasına rağmen, tarihinin çoğu kısmında bağımsız bir eyalet olmuştur. Mazumua' nın yeri kesinlikle saptanamamıştır. Mantıken, Zamua adı altındaki eyalet ile aynı toprağı paylaşan bir yerdir ve bugüne kadarki bilgilerimiz bundan öteye gitmemektedir.⁽¹⁰²⁾

ZİKİRTU

Andia ile birlikte Mannea toprakları içinde yer almalıdır. Asur yazılı kaynaklarında sık sık rastlanan bu bölgenin Uışdiş ile Panziş arasında yer aldığı bilinmektedir. Olasılıkla Urmiye Gölü' nün güney kıyıları ve Mianduabın doğusu Zikirtu olmalıdır.⁽¹⁰³⁾

ZİRDİAKKA

Sakızın güneyinde, Baneh' in doğusunda yer almaktadır.⁽¹⁰⁴⁾

102) Levine 1973, 16-22

103) Levine 1977, 141 Çilingiroğlu 1977, 242

104) Levine 1974, 141

KISALTMALAR VE KAYNAKÇALAR

- AN.AR. : Anadolu Araştırmaları
AS. : Anatolien Studies
O. Belli 1980 : O. Belli, "Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi". An.Ar.VIII, 1980.115-127
Belli 1982 : O.Belli, "Urartu", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, 1982, cilt I, 139-213
Burney 1957 : C.A.Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region" AS VII, 1957, 37-53
Burney 1966 : C.A.Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere" AS XVI, 1966, 55-111
Burney 1971 : C.A.Burney. *The Peoples of the Hills*, London 1971
Burney 1972 : C.A.Burney, "Urartian Irrigation Works", AS XXII, 1972, 179-202
Çilingiroğlu 1977 : A.Çilingiroğlu, "Sargonun Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", An.Ar. IV-V, 1976-77, 235-251
Çilingiroğlu 1980 : A.Çilingiroğlu, "Diauehi' de bir Urartu Kalesi, Umudum Tepe", An.Ar. VIII, 1980, 191-195
Çilingiroğlu 1984 : A.Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984
Çilingiroğlu 1994 : A.Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994
Diakonof-Kashkai 1981 : M. Diakonof, S. M. Kashkai, *Geographical Names According to the Urartian Texts*, Wiesbaden 1981
Kinnier-Wilson 1962 : J.V.Kinnier-Wilson, "The Kurbail Statue of Shalmaneser III, IRAQ XXIV, 1962,

- 186-216
- IRAN : The British Institute of Persian studies
- IRAQ : British school of Archaeology in Iraq
- JNES : Journal of Near Eastern Studies
- Levine 1973 : L.D.Levine, "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-I" IRAN 11, 1973, 5-27
- Levine 1974 : L.D.Levine, "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-II" IRAN 12, 1974, 89-123
- Levine 1977 : L.D.Levine, "Sargon's Eight Campaign", Bibliotheca Mesopotamica 7, 1977, 135-152
- Luckenbill 1966 : D.D.Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia: From the Earliest Times to Sargon*, Volume I, Chicago 1966
- Luckenbill 1966 : D.D.Luckenbill, *Ancient records of Assyria and Babylonia: From Sargon to End*, Volume II, Chicago 1966
- Melikişvili 1960 : G.A.Melikişvili, *Urarstkie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova 1960
- Mellink 1965 : M.Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", An.Ar.II, 1965, 317-332
- Olmstead 1975 : A.T.Olmstead, *History of Assyria*, Chicago 1975
- Piotrovskii 1969 : B.B.Piotrovskii, *Urartu*, Geneva 1969
- Salvini 1967 : M.Salvini, *Nairi e Ur (u) atri*, Roma, 1967
- Wright 1943 : E.M.Wright, "The Eight Campaign of Sargon II of Assyria", JNES II, 1943, 173-186

**THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF
EASTERN ANATOLIA AND NORTH-WESTERN IRAN
DURING THE FIRST MILLENNIUM B.C.**

by SERHAN GÜNDÜZ M.A.

Investigations have been carried out for the identification of the geographical location of the sites, which were mentioned in historical documents by name but no more exist or no longer called with the same name. These investigations, which were carried out by examining historical documents, are very important for the understanding and evaluation of historical, sociological and cultural realities, the development of international relationships, the causes and the results of various historical events.

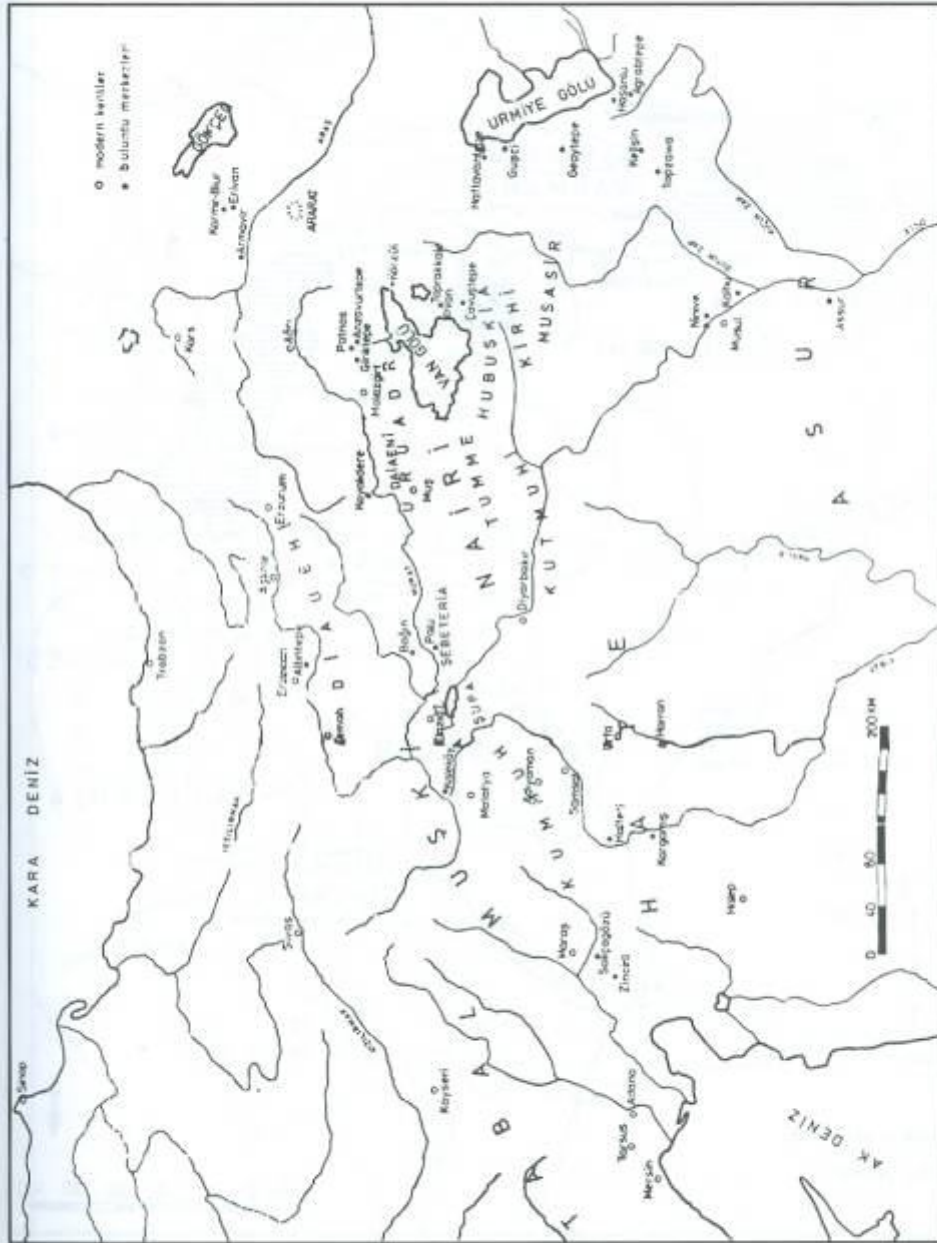
In this article, some of the important sites located in Eastern Anatolia, North-western Iran and in their close vicinity during the first millennium BC will be described. During this period the Kingdom of Urartu comprised an area extending from Van, being the centre, to present Armenia at the south, to Caucasia and to North-western Iran. During their most prosperous years, their territory extend towards Gökçegöl at the north, Malatya at the west, Tabriz at the east and Musul and Aleppo at the south. During that time their neighbour and strong rival were the Assyrians living between the Euphrates and Tigris in the lands of Northern Iraq. However the dominance of Assyrians was spread over larger areas. The third strong power in the area was Mannaes living on the land to the south-east of lake Urmiye and in the Solduz valley to the south of the same lake. These people living in Eastern Anatolia and north-western Iran sometimes all made alliances: sometimes the Urartians made agreements with the others against the Assyrians. The initiation of the alliance lay with which ever side had the power. Thus the political history of the region was determined by the struggles between Urartians and Assyrians to overtake the lands of Mannae or the other small states. The first Assyrian campaign to the region took place in the 9th century BC, followed by an Urartian one at the beginning of the 8th century. However the most important

Assyrian campaign took place in the time of Sargon II. The campaign conducted against the Urartians and its allies took place during the 8th year of Sargon II's reign (714 BC) and is very important for both the Assyrian and Urartian histories. This famous campaign shaped out the historical-geography of Eastern Anatolia and North-western Iran.

The Urartian records, enlightening the historical geography of these regions, are mostly comprised of imperial inscriptions, especially from ones dating to the joint kingdom period of Ispuini (830-810 BC) and Menua (801-786), and Argisti I. The campaign journals, telling about the routes of the campaigns and the towns which were stopped at, also provide us with information about the region.

On the other hand the Assyrian sources comprise the annuals of the Assyrian Kings, letters, agreements and the campaign journals of kings from Salmanasar III to Asurbanipal. The Assyrian sources that we make use of for this study are mostly dated to the periods of Salmanasar III, Tiglat-Pileser III, Sargon II, Sanhareband Asurnasirpal. Names of all the regions and sites determined in these texts are valuable sources for the identification of the historical geography of the region.

In order to make them more recognizable, I have classified the site names dating to 1st millennium BC under two groups such as Eastern Anatolia and North-western Iran.

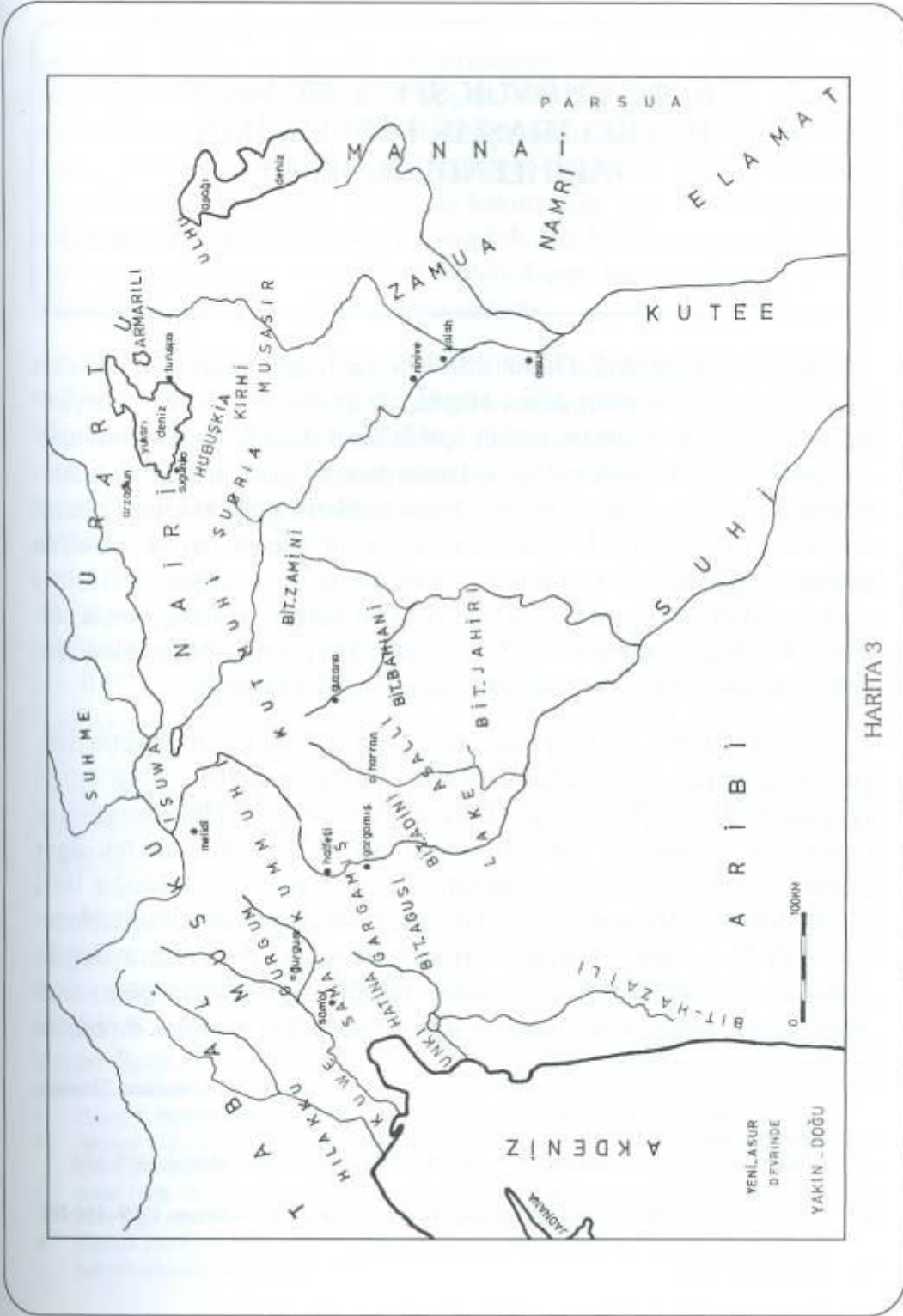
HARITA I

LEVHA II

HARİTA 2

HARITA 3

ALACA HÖYÜK SFENKSLİ KAPI HEYKELTRAŞLIK ESERLERİNİN TARİHLENDİRİLMESİ*

Dr. Hatçe BALTACIOĞLU
Arkeolog

1842 Yılında W.G.Hamilton¹ adlı bir İngiliz gezgin tarafından bilim dünyasına tanıtılan Alaca Höyük' de in situ ele geçirilen heykeltraşlık eserlerinin yanısıra, şehrin içinde veya dışında çeşitli zamanlarda, çeşitli yerlerde saptananlar ve kazılarda açığa çıkartılanlar da bulunmaktadır². Bu eserler Sfenksli Kapı heykeltraşlık eserleri olarak anılmakla beraber, bir kısmının bu kapıya ait olmadıkları ve olasılıkla şehrin içindeki bazı yapıları süslemek için tasarlandıkları anlaşılmaktadır³. Ancak, tarihi eski olan bir kabartma hariç, hepsi stilleri ve teknikleri bakımından uyum içindedirler. Bu nedenle eserleri kronolojik açıdan iki gruba ayırarak incelemek gerekmektedir.

Birinci grubu, batı dışkapı sfenksinin ait olduğu monolitinin batı yüzüne yapılmış, arka ayakları üzerine oturan bir sfenks taslağı temsil etmektedir (Res.1 "E", Lev.Ia). Bu eser Acemhöyük fildişi sfenkslerine benzemesi nedeniyle, J.V.Canby tarafından Alaca Höyük' ün diğer heykeltraşlık eserlerinden daha eski bir tarihe ait olduğu ileri sürülmüştür⁴. J.V.Canby bu tarihlendirmesinin doğruluğunu, taslağın Sfenksli Kapı' nın, 2.yapı katı zamanındaki durumuna uygun olmamasına bağlamaktadır⁵. Canby' nin bu saptamasına göre, eser Acemhöyük fildişilerinin çağdaşı ise, 4.yapı katının erken evresinde

* Bu bildiri 15.Uluslararası Çorum Hitit Fuar ve Festivali çerçevesinde düzenlenen "Anadolu arkeolojisinde Çorum" konulu sempozyumda, 22.7.1995 tarihinde sunulmuştur.

1 Hamilton 1842: 382-383.

2 Osten 1930: 17, res. 3-4; Bossert 1942: res.513; Bittel 1976: res. 222; Mellink 1973: 173.

3 Baltacıoğlu 1993: 59.

4 Canby 1975: 239-240, res.IIa-b. Ayrıca bkz. Özgüç N. 1966: 16-19; Harper 1969: 160-161, res.8.

5 Canby 1975: 240.

yapılmış olmalıdır. Ancak, Acemhöyük fildişi sfenkslerinin stil geleneğini sürdüren bir eserse, 4.yapı katının geç evresine veya 3b yapı katı zamanına ait olmalıdır. Hitit İmparatorluk ve Eski Hitit çağları öncesi Anadolu' da büyük boyutlu heykeltraşlık eserlerinin yapıldığı Kaniş Karumu Ib katında bulunmuş koloni Çağı' nın geç safhasına ait bir arslan parçasından öğrenilmektedir⁶. Bu kanıt, sfenks taslağının yapımı için önerdiğimiz en erken tarihin 4.yapı katı zamanı olabileceği şeklindeki görüşümüzü destekler niteliktedir.

İkinci eser grubunu, Alaca Höyük' de ele geçirilmiş diğer heykeltraşlık eserleri oluşturmaktadır. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda Sfenksli Kapı mimarisini Boğazköy kapılarına benzemesi, (Res.2) eserlerin yarım bırakılmış olması, sfenkslerin başlıklarının Boğazköy' de bulunmuş sfenkslerin başlıklarına benzetilmesi nedeniyle heykeltraşlık eserleri bazı bilim adamlarınca M.Ö.13.yüzyıla, hatta bu yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir⁷. Buna karşılık K.Bittel, M.Ö.15.yüzyıldan 14.yüzyıla geçişi en erken, M.Ö.13.yüzyılı en geç tarih kabul ederek, eserleri M.Ö.14.yüzyıla tarihlendirmiştir⁸. Bazı bilim adamları da eserleri II.Muwatalli (M.Ö.1306-1282) zamanına tarihlendirmişlerdir⁹. Böylece eserler M.Ö.14.yüzyıldan başlayarak 13.yüzyılın sonuna kadar ikiyüz yıllık bir zaman içine yerleştirilmiş olmaktadır. Bundan çıkan sonuç bilim adamları arasında bir fikir birliğinin bulunmadığıdır. Bu çalışmamızda ana amaç esere verilen bu ikiyüz yıllık zaman süresini olabildiğince kısaltmaktır.

Heykeltraşlık eserlerini M.Ö.14.yüzyıla tarihlendiren bilim adamları, Alaca Höyük' ün Boğazköy' e çok yakın oluşu nedeniyle, bu iki merkezin eserlerinin çağdaş olması halinde, Boğazköy' ün Alaca Höyük' ü etkilemesi gerektiğinden Sfenksli Kapı heykeltraşlık eserlerinin Boğazköy ve Yazılıkaya' dan daha eski bir tarihe ait olduğunu

6 Özgüç T. 1954: 443

7 Akurgal 1962: 99, 117-118; Güterbock 1956:54; Naumann 1975: 296; Hult 1983: 43; Neve 1994: 216-218, res. 5-12

8 Bittel 1976: 201; Ayrıca bkz. Orthmann 1978: 105. J. Mellaart' in heykeltraşlık eserlerini Eski Hitit Çağı' na tarihlendiği konusunda bkz. Mellaart 1978: 63.

9 Mellink 1970: 18; Canby 1975: 239 not 53' de eserlerin daha eski bir tarihe ait olabileceği belirtilmektedir; Canby 1989: 116.

ileri sürmektedirler¹⁰. Bu eserler ile Schimmel koleksiyonundaki geyik ritonu frizindeki tasvir şeması arasındaki benzerlik, eserlerin eskiye ait özelliklerinden kabul edilmektedir¹¹. Sfenksli Kapı da tasvir edilen törenin Eski Hitit Çağı kabartmalı vazolarında¹² olduğu gibi frizler halinde düzenlenmiş olması, bu frizlerde yer alan figürlerin elbiselerinin kabartmalı vazolardaki figürlerin elbiselerine benzemesi, altar üzerindeki boğa tasvirinin yakın paralelinin İnandık kabartmalı vazosu¹³ nda bulunması, eserlerin eskiye tarihlendirilmesi için kanıt sayılmıştır¹⁴. Heykeltraşlık eserlerinde tasvir edilmiş hayvanların çok canlı-hareketli olmaları bakımından Eski Hitit Çağı'nın son safhasına ait mühürlere yakın olması, eserlerin M.Ö.14.yüzyıla tarihlendirilmesindeki başka bir etkendir¹⁵. Bu durumda II.Muwatalli'nin bazı mühürlerinde yer alan boğaların gövdelerindeki süslemeler ile heykeltraşlık eserlerindeki çeşitli hayvanlar üzerinde görülen süslemeler arasındaki benzerlik gözardı edilmiş olmaktadır¹⁶.

Alaca Höyük' de 1939 ve 1940 yılı kazılarında Sfenksli Kapı ile 2.kat sarayı arasındaki alan araştırılmıştır¹⁷. Bu çalışmalarda hafirleri tarafından "Orta Hitit" olarak adlandırılan 3a ve 3b yapı katlarına ait revaklı yapılar ortaya çıkartılmıştır¹⁸ (Lev Ib). Daha geç olan 3a katı yapısının bazı tadilatla 3b yapısının üzerine oturduğu hafirlerce belirtilmektedir¹⁹. Bu yapıların güney duvarlarının bir bölümünün Sfenksli Kapı'nın altına doğru uzandığı saptanmıştır²⁰ (Res.3). Bundan çıkan sonuç, Sfenksli Kapı'nın 2.yapı katı zamanında yapılmış olduğudur. Bu saptamaya göre, Sfenksli Kapının inşası için verilebilecek en erken tarih 3a yapı katının bitimidir. Bu durumda 3a yapı katının hangi Hitit

10 Bittel 1976: 201; Canby 1976: 35.

11 Uzunoglu 1978: 192; Osten-Sacken 1988: 70; Güterbock 1989: 119.

12 Mellink 1970: 18; Canby 1976: 38.

13 Özgüç T.1988: 20, 32, Lev. 46, I.

14 Darga 1992: 152.

15 Güterbock 1956: 55, Darga 1992: 153; Ayrıca bkz. Beran 1967: Lev. III no. 135.

16 Güterbock 1942: no. I; Neve 1993: res. 158.

17 [Haberler] 1939: 460; Koşay 1941: 4, Lev. II.

18 Koşay 1951: 11-12, Lev. III-IV.

19 Koşay 1951: 12.

20 Koşay 1941: 4; Koşay 1951: 12.

dönemine ait olabileceği konusu önem kazanmaktadır. Yapılan araştırmalarda 3a yapı katı Boğazköy Büyükkale IVc' nin geç IVb' nin erken evresi, aşağı şehirde ise 3' ün geç 2' nin erken evresi ile Maşathöyük' ün III. ve II.katlarıyla çağdaş olduğu anlaşılmıştır²¹. Bu çağdaşlık 3a katının yaklaşık II.Murşili' nin saltanatının sonuna kadar devam ettiği şeklinde yorumlanmıştır²². T.Özgüç' e göre Alaca Höyük' ün 3a katı revaklı yapısı II.Tuthalya veya en geç I.Şuppiluliuma zamanına aittir ve Maşathöyük sarayı ile çağdaş olabilir²³. Bu durumda Alaca Höyük' ün 2.yapı katı II.Murşili' nin saltanatının sonundan başlayarak Hitit İmparatorluğu' nun yıkılışına kadar olan zamanı yaşamıştır. Ortaya çıkan bu tabloya göre, Sfenksli Kapı' nın yapımı için verilebilecek en erken tarih II.Muwatalli' nin saltanatının başlangıcı olmaktadır. Başka bir deyişle, Sfenksli Kapı' nın yapılışı için önerilebilecek en erken tarih M.Ö.1306 yılıdır. Bu noktada heykeltraşlık eserlerinin daha eski bir tarihte yapıp Sfenksli Kapı' da yeniden kullanılmış olabilir mi sorusu akla gelebilir. Bize göre bu olasılık doğru değildir. Çünkü Sfenksli Kapı' da insitu bulunmuş kabartmalardan bir kısmı çeşitli işçilik aşamalarında yarım bırakılmıştır²⁴. Bunların yanında kabartma yüzeyleri düzeltilmiş fakat üzerinde hiçbir figürün bulunmadığı bir blok batı kulesinin 2.taş sırasında insitu bulunmuştur²⁵. Bu aşamada Sfenksli Kapı' nın önce yapılmış olduğu ve sonraki bir tarihte blokların kabartmalarla süslenmiş olabileceği düşüncesi karşımıza çıkmaktadır. Ancak, bu düşünce de kabul edilemez. Çünkü batı kulesinin ikinci sırasında köşe taşı olarak kullanılmış olduğu M.J.Mellink²⁶ tarafından kanıtlanmış olan, pençeleri ile bir boğanın sırtına basan, gövdesi kabartma olarak işlenmiş arslan, heykeltraşlık eserlerinin Sfenksli Kapı ile birlikte tasarlanarak, aynı zamanda yapılmış olduklarını kanıtlamaktadır. Diğer bir deyişle heykeltraşlık eserlerinin Sfenksli Kapı' nın yapımında kullanılmış, taşıyıcı işlevleri bulu-

21 Özgüç T. 1993: 473, 475-476; Ayrıca bkz. Boehmer 1972: Beilage 1.

22 Özgüç T. 1993: 473.

23 Özgüç T. 1993: 474.

24 Bittel 1976: res. 216-220, 226, 228.

25 Macridy 1908: res. 9, 15 (ikinci sırada numarasız); Güterbock 1956: res. 3 (ikinci sırada numarasız, Lev. IVa).

26 Mellink 1970: 21-24, res. 2, Lev. Vg

nan bloklara işlenmiş olmaları, eserlerin kapı ile birlikte yapılmış olduklarını göstermektedir.

Heykeltraşlık eserlerinin M.Ö.13.yüzyıla ait olduğunu ileri süren bilim adamları, eserlerin yarım bırakılmış olmalarını ve Sfenksli Kapı mimarisinin Boğazköy kapılarına²⁷ benzemesi nedeniyle, eserleri M.Ö.13.yüzyıla veya bu yüzyılın sonuna tarihlendirmektedirler²⁸. Bu bilim adamlarından P.Neve, Sfenksli Kapı' nın güney cephesindeki kabartmaların yer aldığı doğu batı yönündeki dikdörtgen planlı odaların ve Sfenks protomlarının kapıya sonradan eklendiğini ileri sürmektedir²⁹. Ancak bu durumda, II.Muwatalli mühürlerindeki boğaların gövdelerindeki süslemeler ile Alaca Höyük kabartmalarındaki bazı hayvanların gövdelerindeki süsler arasındaki yakın benzerlik dikkate alınmamaktadır³⁰.

Sfenksli Kapı batı kulesinde kuzey güney yönünde dikdörtgen planlı iki oda ve bu odaların şehir dışına bakan güney tarafında doğu batı yönünde dikdörtgen planlı üçüncü bir oda bulunmaktadır (Res.3). Kapının büyük ölçüde tahrip olmuş doğu kulesi batı kulesine bakılarak tamamlanmıştır (Res.1). Kabartmalar bu kulelerin güneyinde yer alan doğu batı yönündeki dikdörtgen planlı iki odanın güney duvarlarının şehir dışına bakan cephesine yapılmıştır. Batı kulesinin güneyinde yer alan oda, kuzeydeki birinci ve ikinci odalara nazaran batıya doğru taşmaktadır. Bu taşma, odanın Sfenksli Kapı' ya sonradan eklenmiş olduğu olasılığını akla getirmektedir. Ancak, diğer taraftan bu oda kabartmaların uzunluğu gözönünde tutularak kuleye daha geniş bir cephe kazandırılmak amacı ile özellikle bu şekilde yapılmış da olabilir³¹. Bu odanın şehir dışına bakan cephesindeki blokların birbirlerine bağlanması, kabartma yapılacak yüzeylerin kompozisyonlara göre düzenlenmesi nedeniyle, özellikle birinci sıraya ait olanların yan taraflarına yapılan girinti ve çıkıntılarla sağlanmıştır³² ve bu bağlantılar

27 Güterbock 1956: 56; Naumann 1975: res. 362, 363, 369, 371.

28 Naumann 1975: 296.

29 Neve 1994: 215, res. 1.

30 Güterbock 1942: no. 1; Neve 1993: res. 158.

31 Naumann 1975: 296.

32 Macridy 1908: res. 8.

genellikle karşıdan bakıldığında görünmemektedir. Ancak bu genellenin dışında kalan kabartmalı bloklar da bulunmaktadır³³. Bu kulenin şehir içine bakan cephesinde yer alan blokların, üzerlerine kabartma işlenmeyeceği için, bağlantılarının gizli yapılmasına gerek duyulmamıştır³⁴ (Lev.Ic). Ayrıca kabartma yapımına elverişli bir zemin elde etme amacı güdülmediğinden blokların yüzeyleri daha kaba bir biçimde düzeltilmiştir. Aynı nedenle kulenin şehir dışına bakan bloklarına oranla, üzerine kabartma yapılmasına elverişli olmayan küçük boyutlu taşlar da kullanılmıştır. Bu bakımdan batı kulesinin iç ve dış duvarlarının yapım tarzları arasındaki fark, tarihlerinin değişik oluşundan değil, işlevlerinin farklı oluşundan kaynaklanmış olmalıdır.

Yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde II.Muwatalli' nin boğalı mühürleri³⁵ ile heykeltraşlık eserleri arasındaki benzerlik dikkate alınırsa, Sfenksli Kapı' nın kabartmalarla birlikte bu kral zamanında yapılmış oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kabartmaların M.Ö.14.yüzyıla ait olamayacakları stratigrafik yönden belirlendiği için, eskiye atı olduğu ileri sürülen özelliklerin aynen veya kısmen değişerek Alaca Höyük kabartmalarına geçtiği ortaya çıkmaktadır.

Alaca Höyük heykeltraşlık eserleri, büyük boyutlu taş eserlerin yapıldığı Assur Ticaret Kolonileri Çağı' ndan başlayarak estetik ve teknik yönden en üst seviyesine ulaştığı Hitit İmparatorluk Çağı' nın geç dönemine kadar uzanan bir gelişim sürecinin bir evresini oluşturmaktadır³⁶. Bu evreye ait heykeltraşlık eserleri ile stil karşılaştırılması yapılabilecek tarihi bilinen kompozisyonlar çok azdır. bu eserler III.Ĥattuşili' ye ait Fraktin³⁷ ve Taşçı³⁸ kaya kabartmalarıdır. Taşçı

33 Perrot-Chipiez 1890: res. 339; Macridy 1908: res. 23.

34 Koşay 1951: Lev. XXIII (doğu kulesine ait blokların şehir içinden görünümü), XXV.

35 Güterbock 1942: no. 1; Neve 1993: res. 158.

36 Özgüç T. 1954: 443; Canby 1962: 69-74; Güterbock 1969/1970: Lev. 13, 14; Boehmer 1972: 204-205, 207-208, no. 2137, 2150, 2152, Lev. LXXVLL, LXXIX, LXXX; Boehmer 1979: 60 no. 3806, Lev. XXXVI; Hitit heykeltraşlık eserlerinin uzun bir zaman içinde gelişmiş olduğu konusunda bkz. Mellink 1974: 212; Canby 1976: 34, 39-40.

37 Bittel 1976: res. 198.

38 Bittel 1976: res. 208.

kabartmasının tekniği farklı olduğundan³⁹, Alaca Höyük kabartmaları Fraktin kaya kabartması ile karşılaştırılmalıdır (Res.4). Bu kabartmanın özellikle taslak halindeki bölümünde kraliçe Puduḥepa' nın elbisesinin benzeri ve elbisenin önden açık olduğunu belirten bölümdeki özensizlik Alaca Höyük kabartmalarında da örneklenmiştir⁴⁰. Kaya kabartmasının sol tarafındaki tanrı Tešup ile III.Ḫattušili' nin ellerinin işlenişi, kollarındaki oransızlık Alaca Höyük kabartmalarında da saptanan özelliklerdir⁴¹. Bu oransızlık III.Ḫattušili' nin elinde tasvir edilecek libasyon kabı ve onu tutacak olan el için ayrılan bölümde de görülmektedir⁴². Tanrı Tešup' un III.Ḫattušili' ye göre daha büyük yapılmasında görülen Mısır etkisi⁴³, değişik biçimde Alaca Höyük kabartmalarında da gözlemlenmektedir. Bütün bu özellikler gözönüne alındığında, Alaca Höyük kabartmaları ile Fraktin kaya kabartmasının yapım tarihleri arasında fazla bir zaman farkının bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Önemli bir özellik de Alaca Höyük' deki bir kabartmada (Res.5) libasyon yapan kralın GIŠ kalmuš (Lituus) tutan eli ile Sirkeli kabartmasındaki (Res.6) II.Muwatalli' nin son elinin benzer şekilde işlenmiş olmasıdır. Elin bu şekilde işlenişi bu iki kabartma dışında başka bir yerde görülmemektedir.

Hititlerin Önasya kavimleri ile siyasal ilişkileri bulunduğu ve Hitit saraylarında Babilli, Assurlu görevlilerin çalıştığı bilinmektedir⁴⁴. Alaca Höyük heykeltraşlık eserlerinde tasvir edilmiş figürlerde zaman zaman algılama yanlışlığına işaret eden tasvir hatalarına ve oransızlıklara rastlanmıştır. Bu özellikleri daha geç dönem eserlerinde bulmak olanaksızdır. Alaca Höyük' de saptanan tasvir hatalarının ve oransızlıkların (Res.11) bir kısmının dönemin Hitit sanatına özgü stilden, bir kısmının ise yukarıda belirtilen dış ilişkiler çerçevesinde III.Ḫattušili döneminde bile çalıştırılmak üzere Babil' den sanatçılar iste-

39 Aynı teknikte yapılmış ve üzerinde bir figürün bulunduğu Boğazköy' de ele geçmiş kırık blok için bkz. Güterbock 1974: 422-423.

40 Bittel 1976: res. 216 Sağdaki resim (elbise yırtmaçları ve kuyrukları).

41 Bittel 1976: res. 214, 216, 219, 221.

42 Boerker-Klahn 1982: res. 318.

43 Laroche 1989: 301-302.

44 Alp 1974: 425-436; Zaccagnini 1981: 250-251; Beckman 1983: 108.

nildiği⁴⁵ dikkate alınarak, Hititlerin heykeltraşlık eserlerinin yapımında II.Muwatalli döneminde çok gelişmiş bir seviyede olmamalarından kaynaklandığı şeklinde açıklanabilir. Ancak, Alaca Höyük' de birden fazla sanatçının çalıştığını ve bazı eserlerde⁴⁶ olasılıkla yabancı sanatçıların yüksek becerisini gösteren kompozisyonların da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir (Res.7).

Heykeltraşlık eserlerinin II.Muwatalli dönemine ait olduğu kabul edildiğinde, eserlerin II.Muwatalli' nin saltanatının hangi evresine verilebileceği sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda bilgi alınabilecek eser grubu söz konusu kralın mühür baskılarıdır. Bu mühürler üç tipe ayrılmaktadır⁴⁷;

1) Orta alanda kanatlı güneş kursunun altında sadece II.Muwatalli' nin hiyeroglifle yazılmış adı bulunmaktadır⁴⁸ (Res.8).

2) Mühür alanının ortasında II.Muwatalli' nin ve onu koruyan fırtına tanrısının tasviri yer almaktadır (Res.9). Sol tarafta kralın adı Hititçe, sağ tarafta ise kanatlı güneş kursunun altında prensken kullanıldığı adı Büyük Kral ünvanı eşliğinde Hurrice Ariteşub^{ba} şeklinde yazılmıştır⁴⁹.

3) Bu tipteki mühürlerde 2.maddedeki tasvir şeması küçük bir farkla tekrarlanmaktadır (Res.10). Orta alanda II.Muwatalli' nin ve onu koruyan fırtına tanrısının tasviri bulunmaktadır. Sol tarafta Büyük Kral ünvanı eşliğinde kralın adı yazılmıştır. Sağ tarafta kanatlı güneş kursunun altında fırtına tanrısının işareti ve altında Büyük Kral ünvanının üç kez yanyana yer aldığı görülmektedir⁵⁰.

45 Frankfort 1970: 222; Canby 1976: 33; Mezopotamyalı sanatçıların Hitit saraylarında heykeltraşolarak çalışmış olabilecekleri konusunda bkz. Hrouda 1981/1983: 44.

46 Bittel 1976: res. 224, 229; Bu tip protomların köşe bloğu olarak kullanılmasına ilişkin en eski örneğin Hazor' da bulunduğu konusunda bkz. Hult 1983: 67, res. 5.

47 Güterbock 1980: 55.

48 Güterbock 1942: no. 1; Neve 1993: res. 158.

49 Güterbock 1940: no. 39A, B, 40, 41; Laroche 1960: no. 270, 318, 344=Ariteşup-pa "second nom de Muwatalli"; Bittel ve diğ. 1969: 52 ve not 4; Güterbock 1973: 140; Gonnet 1979: 76 no. 195; Nowicki 1983: 112.

50 Güterbock 1940: no. 38A; Fırtına tanrısının elinin altındaki hiyeroglif işaretinin değişik okunuşu konusunda bkz. Howinkten Cate 1994: 234.

II.Muwatalli' nin tasvirli mühür baskılarında dikkati çeken bir özellik de kral başlığının bu zamanda tanrı başlığından ayrılmış olmasıdır. Mühür baskılarında ve Sirkeli kaya kabartmasında II.Muwatalli' nin takke biçiminde bir başlık giydiği görülmektedir⁵¹ (Res.6,9,10).

H.Gonnet bir araştırmasında II.Muwatalli' nin mühürlerini kronolojik açıdan iki gruba ayırmıştır. Yukarıda ikinci ve üçüncü grupta yer alan ve Mısır etkisi ile Hitit sanatına bu dönemde geçen⁵², kralın fırtına tanrısının koruyuculuğundaki mühürlerini Muwatalli' nin başkenti Tarhuntašša' ya taşımasından sonra yeniden Hattušaš' a dönmesi ile başlayan evreye tarihlendirmektedir⁵³. Birinci gruptaki boğalı mühürlerin ise, II.Muwatalli' nin başkenti Tarhuntašša' ya taşımasından önceki evreye ait olduklarını kabul etmektedir⁵⁴. H.Gonnet' nin bu görüşü dikkate alındığında, heykeltraşlık eserlerinin II.Muwatalli' nin başkenti Tarhuntašša' ya taşımasından önceki evreye ait oldukları ortaya çıkmaktadır. Böylece kabartmaların yarım bırakılmış olmaları bir nedene, yani II.Muwatalli' nin başkenti Tarhuntašša' ya taşımasına bağlanabilmektedir. Bu duruma göre, heykeltraşlık eserlerinin 2.yapı katı başlarında yapılmış oldukları ortaya çıkmaktadır.

51 Darga 1992: 96.

52 Canby 1976: 35; Darga 1992: 172.

53 Gonnet 1990: 13.

54 Gonnet 1990: 13.

Resim ve Levhaların Listesi

- Resim 1 Sfenksli Kapı' nın planı.
2 Sfenksli Kapı' nın planı Macridy 1908: res. 10, Lev. I.
3 3. kat revaklı yapısının planı, Naumann 1975: res. 537.
4 Fraktin kaya kabartması, Kohlmeyer 1983: res. 24-25.
5 Alacahöyük' den bir kabartma detayı.
6 Sirkeli kabartması.
7 Gövdesi kabartma olarak tasvir edilmiş arslan protomu.
8 II. Muwatalli' nin mühür baskısı, Güterbock 1942: no. 1.
9 II. Muwatalli' nin mühür baskısı, Güterbock 1942: no. 39A.
10 II. Muwatalli' nin mühür baskısı, Güterbock 1942: no. 38A
- Levha I a Sfenks taslağı (1992).
b 3 a katına ait revaklı yapının güneyden görünümü (1986).
c Sfenksli Kapı Batı Kulesi' nin şehir içinden görünümü (1983).

BİBLİYOGRAFYA

- AKURGAL, E. 1962 The Art of the hittites, London.
ALP, S. 1974 "Eski Önasya' da Siyasal ilişkilerden bölümler", Cumhuriyetin 50. yıldönümü Anma Kitabı' ndan ayrınbasım, Ankara: 425-436.
- BALTACIOĞLU, H. 1993 "Four reliefs from Alacahöyük", Nimet Özgüç' e Armağan. Aspects Art and Iconography. Anatolia and its neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç, Ankara: 55-60.
- BECKMAN, G. 1983 "Mesopotamians and Mesopotamian learning Hattuša", Journal of Cuneiform Studies 35: 97-114.
- BERAN, T. 1967 Die Hethitische Glyptik von Boğazköy I. Teil. Die Siegel und Siegelabdruckeder vor und Althethitischen Perioden und die Siegel dur Hethitischen Grosskönige (Boğazköy-Hattuša V), Berlin.
- BITTEL VE diğ. 1969 Boğazköy IV. Funde aus den Grabungen 1967 und 1968, Abhandlung der Deutschen Orient Gesellschaft und des Deutschen Archaologischen Instituts 14, Berlin.
- BOEHMER, R.M. 1976 Les Hittites, Paris.
1972 Die Kleinfunde von Boğazköy aus den Grabungs-kampagnen 1931-1939 und 1952-1969 (Bogazköy-Hattuša VII), Berlin.
1979 Die Kleinfunde aus den Unterstadt vonBoğazköy Grabungskampagnen 1970-1978 (Boğazköy-Hattuša X), Berlin.
- BOSSERT, H.Th. 1942 Altanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum

- völlige Aufgehen der Griechischen Kultur, Berlin.
- BOERKER KLAHN, J. 1982 *Altvorerasiatische Bildstelen und Vergleichbare reliefs* (Baghdader Forschungen IV), Mainz am Rhein.
- CANBY, J. V. 1962 "Relieffragmente aus Althethitischer Zeit", *Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft* 93:69-74.
- 1975 "The Walters Gallery Cappadocian Tablet and the Sphinx in Anatolia in the Second millennium B.C.", *Journal of Near Eastern Studies* 34/4: 225-248.
- 1976 "The Sculptors of the Hittite Capital", *Oriens Antiquus* XV: 33-42.
- 1989 "Hittite Art", *Biblical Archaeologist* 52/2-3: 109-129.
- DARGA, A.M. 1992 *Hitit Sanati*, İstanbul.
- Frankfort, H. 1970 *The Art and Architecture of the Anolont Orient* (4 th revised edition), London.
- GONNET, H. 1979 "La Titulature Royale Hittite au IIIe millenaire avant J.-C.", *H*ethitica* III: 1-107.
- 1990 "II. Muwatalli' nin Mühürleri üzerine Gözlemler", *Belleter* LIV/209: 9-15.
- GUTERBOCK, H.G. 1940 *Siegel aus Boğazköy I. Teil. Die Königssiege der Grabunger bis 1938*, *Archiv für Orientforschung Beiheft* 5, Berlin.
- 1942 *Siegel aus Bogazköy II. Teil. Die Königssiegel von 1939 und die übrigen Hieroglyphonsiegel* *Archiv für Orientforschung Beiheft* Berlin.
- 1956 "Notes on some Hittite Monuments", *Anatolian Studies* VI: 53-56.
- 1969/1970 "Das Stierbecken von Dokuz", *Istanbuler Mitteilungan* 19/20: 93-95.

- 1973 "Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe", *Journal of Near Eastern Studies* 32: 135-137.
- 1974 "Zwei hethitische Zeichnungen", *Mannell'e Armağan. Melanges Mansel I* (ed. Türk Tarih Kurumu VII-60), Ankara: 421-424.
- 1980 "Seals and Sealing in Hittite Lands", *From Athens to Gordion. University Museum Papers 1. The Papers of Memorial Symposium for Rodney S. Young* (ed. K. De Vries), Pennsylvania: 51-63.
- 1989 "Hittite kursa Hunting Bag", *Essays in Ancient Civilization presented to Helene J. Kantor* (Studies in Ancient Oriental Civilization no. 47, eds. A. Leonard Jr-B.B. Williams), Chicago: 113-119.
- [HABERLER] 1939 "Alaca-Höyük Hafriyatı: 1939", *Bellekten* III/11-12: 459-460
- HAMILTON, W. G. 1842 *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London.
- HARPER, P. O. 1969 "Dating a group of ivories from Anatolia", *The Connoisseur. Special Commemorative Issue. The Centennial of the Metropolitan Museum of Art* (November): 156-162.
- HOUWINK' ten CATE 1994 "Urhi-Teššub Revisited", *Bibliotheca Orientalis* LI: 233-259.
- HROUDA, B. 1981/1983 "Fremde Künstler bei den Hethitern", *Akurgal' a Armağan. Festschrift Akurgal II* (ed. C. Bayburtluoğlu), *Anadolu* XXII: 39-45.
- HULT, G. 1983 *Bronze Age Ashlar Masonary in the Eastern Mediterranean Cyprus, Ugarit, and Neighbouring Regions*, Göteborg.
- KOŞAY, H. Z. 1941 "Türk Tarih Kurumu Alacahöyük

- Harfiyatı 1940 Çalışmaları ve Neticeleri", *Belleten* V/17-18: 1-8.
- 1951 Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1937-1939 daki Çalışmalara ve Keşiflere ait ilk rapor, Türk Tarih Kurumu Yayınları V-5, Ankara.
- LAROCHE, E. 1960 *Les Hieroglyphes Hittites I*, Paris.
- 1989 "Les Reliefs de Fraktin", Tahsin Özgüç' e Armağan. *Anatolia and the Ancient Near East* (eds. K. Emre-B. Hrouda), Ankara: 301-302.
- MACRIDY, Th. 1908 *La Porte des Sphin a Euyuk. Fouilles du Musee Imperial Ottoman*, *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 13, Berlin.
- MELLAART, J. 1978 *The Archaeology of Ancient Turkey*, London.
- MELLINK, M. J. 1970 "Observations on the Sculptures of Alaca Höyük", *Anadolu (Anatolia)* XIV: 15-27.
- 1973 "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 77: 169-193.
- 1974 "Hittite Friezes and Gate Sculptures", *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65 th Birthday*, İstanbul: 201-214.
- NAUMANN, R. 1975 *Eski Anadolu Mimarlığı (Türkçe Çeviri B. Madra)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V-9, Ankara.
- NEVE, P. 1993 *Hattuša-Stadt der Götter und Tempel. Neu Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, Mainz am Rhein.
- 1994 "Zur Datierung des Sphinxtores in Alaca Höyük", *Beschreiben und Deuten in der Archäologie des Alten Orients. Festschrift für Ruth Mayer-Opificius*

- (Altertumskunde des Vorderen Orient Band 4), Münster: 213-225.
- NOWICKI, H. 1983 "Der Hurritische Name des Muwatalli", Hethitica V: 111-118.
- ORTHMANN, W. 1978 Der Alte Orient, Propylaen Kunstgeschichte XIV, Berlin.
- OSTEN, H. H. von der 1930 Explorations in Hittite Asia Minor 1929 (Oriental Institute Communications 8), Chicago.
- OSTEN-SACKEN, E. von der 1988 "Der Kleinasiatische Gott der Wildflur", Istanbulur Mitteilungen 38: 63-81.
- ÖZGÜÇ, N. 1966 "Acemhöyük Kazıları", Anadolu X: 1-28.
- ÖZGÜÇ, T. 1954 "Koloni Devrinin Geç Safhasına (Ib) ait bir Arslan heykeli Parçası", Belleten XVIII 72: 441-443.
- 1988 İnandıktepe. Eski Hitit Çağında önemli bir Kült Merkezi, Türk Tarih Kurumu Yayınları V-43, Ankara.
- 1993 "Studies on Hittite Relief Vases Seals, Figurines and Rock-Carvings", Nimet Özgüç' e Armağan. Aspects Art and Iconography: Anatolia and its neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç, Ankara: 473-499.
- PERROT, G.-C. Chipiez 1890 History of Art in Sardinia, Judae, Syria and Asia Minor II, London.
- UZUNOĞLU, E. 1978 "Küp üzerinde bir Hitit silindir mühür baskısı", Anadolu Araştırmaları VI: 179-192.
- ZACCAGNINI, C. 1981 "Patterns of Mobility among Ancient Near Eastern Craftsmen", Journal of Near Eastern Studies 40: 245-264.

THE DATING OF THE SCULPTURES AT ALACA HÖYÜK SPHINX GATE

(Summary)

Dr. Hatçe BALTACIOĞLU

Besides the sculptures obtained in situ at Alaca Höyük Sphinx Gate, there are also ones identified and uncovered at various times, within and outside the city. It is necessary to study these works as of chronologically two distinct groups:

The first group is represented by the outline of a sitting sphinx, made on the western face of the monolith including the west outer gate sphinx. Judging from its similarity to the Acemhöyük ivories, this work must have been produced at an earlier period than the other sculptures, i.e. during 3b or 4. Hittite building level.

The second group is comprised of other sculptures found at Alaca Höyük. Various datings performed by scientists it have suggested that the works may belong to a variety of different periods within a span of 200years between 14 th and 13 th centuries B.C. These datings were usually done using style antique as basis.

In the present study, employing stratigraphic data as well as style critique, the works have been dated back to the beginning of the 2 nd building level, i.c. the period of Muwatalli (1306-1282 B.C).

LEVHA I

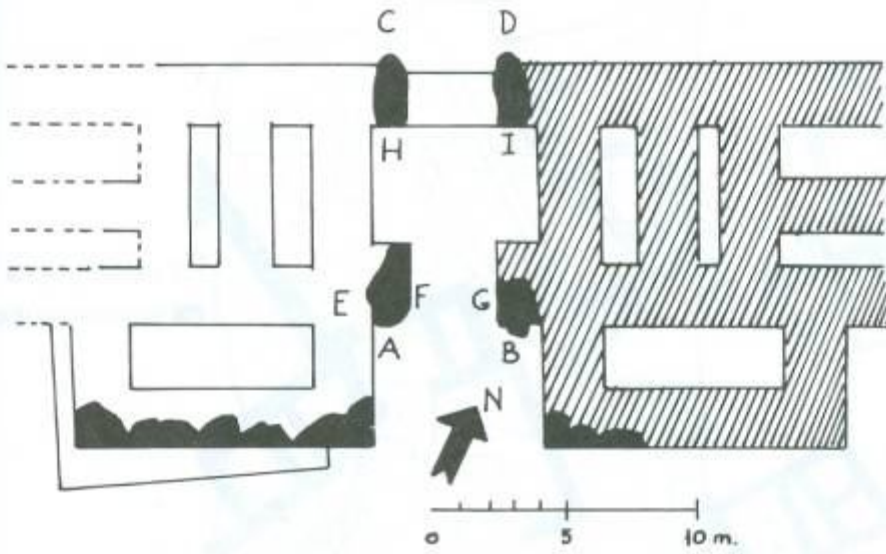
1-A

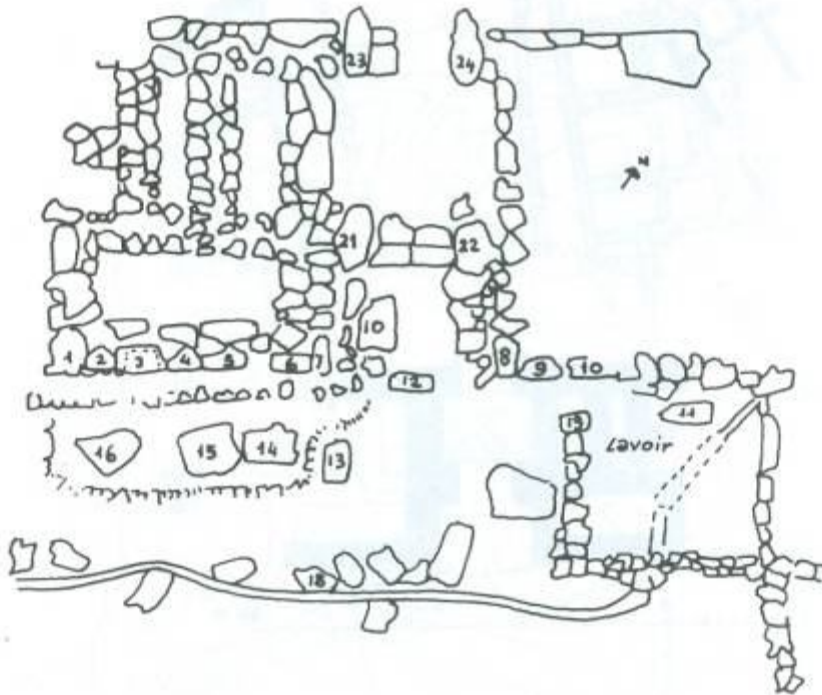
1-B

1-C

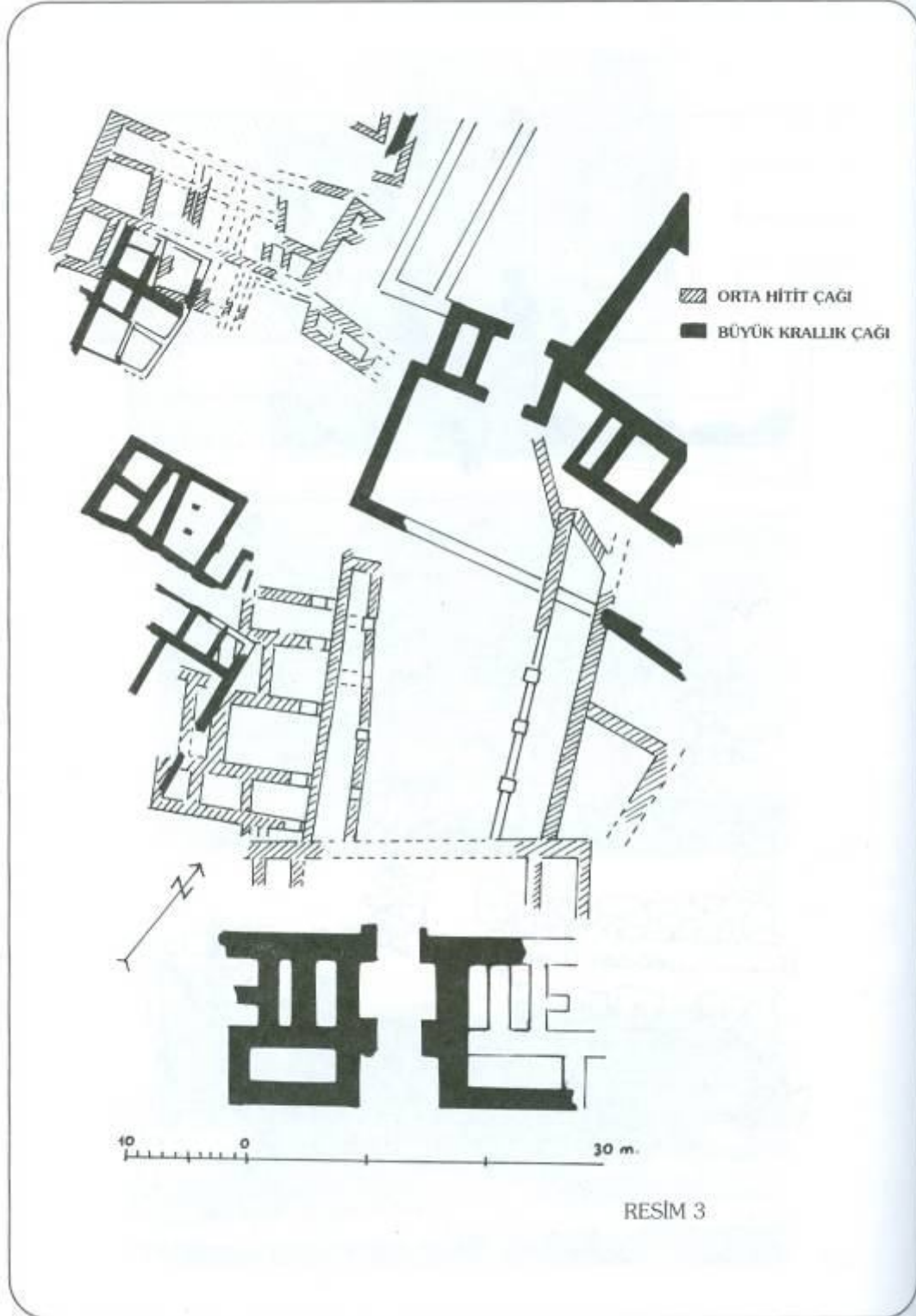

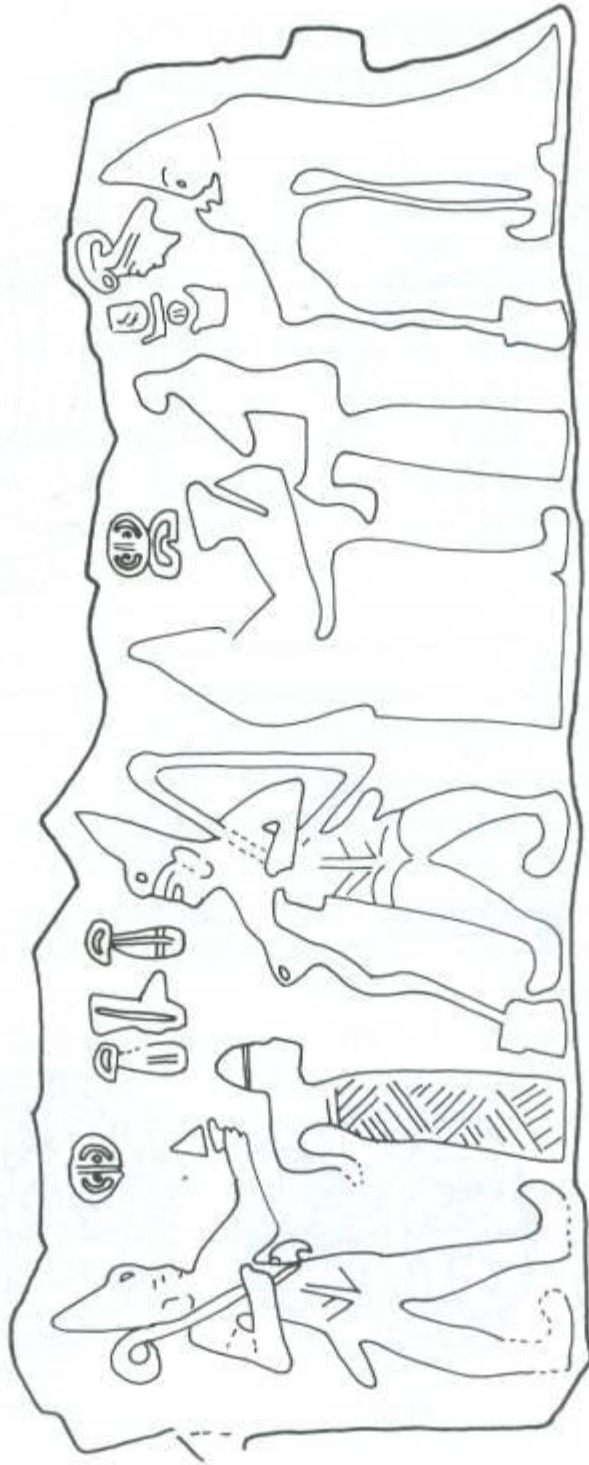
RESİM 1

RESİM 2

LEVHA III

RESİM 4

LEVHA V

RESİM 5

RESİM 6

RESİM 7

RESİM 8

RESİM 9

RESİM 10

NEW OLD ASSYRIAN MARRIAGE CONTRACTS

Cécile MICHEL, Chargé de Recherche,
Centre National de la Recherche Scientifique
Paul GARELLI, Professeur, Collège de France

The old city-state of Kaniš has been identified at the beginning of our century with the modern Kültepe, not far from Kayseri. In 1948, the archeological excavations conducted by Professor T. Özgüç, started in the lower town. This place, called *kārum* or merchants harbour, has provided numerous cuneiform tablets written in old Assyrian dialect. More than 20.000 cuneiform tablets have been discovered until today on the *kārum* area. They belong to the private archives of the Assyrian merchants who came there, at the beginning of the second millennium B.C., for trade purpose. When these old Assyrian trade colonies settled, the Assyrian women of the first generation did not follow their husbands in Anatolia, but they stayed in Aššur. From there, they participated in the familial enterprise, with their own production of textiles that they sent to their husbands, their brothers and their sons. In exchange, they received precious metals and jewels that they spent to sustain their younger children and their staff of servants. They acted as representatives of their husbands in Aššur and wrote to them about their day-life preoccupations. For many of these women (*aššatum*), the solitude in the Assyrian town was increased because their husbands took a second wife in Anatolia generally called *amtum*¹.

Among the important fund of old Assyrian documentation, less than a dozen of wedding contracts have been published, and very few

---

1 K.R.Veenhof, *Some Social Effects of Old Assyrian Trade*, *Iraq* 39 [1997], 113.

samples of betrothal contracts or divorce verdicts².

The archives discovered during the 1990' s and the 1994' s seasons in Kültepe offer two interesting examples of marriage contracts³. Those documents emphasize the importance of a relative monogamy based on a clear distinction between the wife of the country Anatolia (matum) and the one in the town Aššur (ālum).

Kt 90/k 108 is the case of a sale and wedding contract between an Assyrian merchant, Aššur - malik, and an anatolian girl whose name is not completely preserved.

Kt 90/k, 108

(1-25-90)

- F. [KIŠIB NP DUM] U *Ki-ma-ar-ni/ma-an*
2. KIŠIB A-š [ūr-x-x] DUMU A-šūr-DU₁₀
KIŠIB I-dí- [x-x DUMU] E-lá-li-a
4. KIŠIB Šu-pì- [il₅-kà] 15 GÍN KÙ.BABBAR
ší-mi ša [x-x] -ha-ma-ni-kà
6. a-na um-m [i-š] a: Šu-pì-il₅-kà
A-šūr-ma-lik iš-qú-ul
8. lu um-ma-ša: lu a-hu-ša
a-na A-šūr-ma-lik ma-ma-an

2 Most of the marriage contracts or tablets related to marriage or divorce are published or cited in few books or articles: G.Eisser and J.Lewy, *EL* n° 1 to 6, J.Lewy, On some Institutions of the Old Assyrian Empire, *HUCA* 27 [1956], 1-17., J.Lewy, Old Assyrian Documents from Asia Minor, *AHDO* 2 [1938], 111-142, K.Balkan, Betrothal of Girls During Childhood in Ancient Assyria and Anatolia, *AS* 23 [1986], 1-11, M.Ichisar, Un contrat de mariage et la question du lèvirat à l'époque cappadocienne, *RA* 76 [1982], 168-173 or K.Hecker, Tib' imma atalkim. Assyrerinnen im Karum zeitlichen Anatolien, *ArOr* 47 [1978], 404-418, and *KTS* 2, 6.

3 We would like to thank Professor T.Özgiç who allowed us to publish those two tablets.

10. *lá i-tù-ru-ú* (ligne écrite sur sceau)

Tr. *ù A-šùr-ma-lik*

12. *a-ša-tám*

R. *I [u] i-na Bu-ru-uš-ha-tim*

14. (sceau très effacé)

lu i-na Wa-ah-šu-ša-na

16. *lu i-na Dur₄-hu-mi-id*

lu i-na Kâ-ni-iš

18. *lá e-ha-az a-ša-sú*

a-šar li-bi₄-šu

20. *i-ra-dí*

Tr. sceau A

CG. 22. sceau B

CD. sceau C

¹⁻⁴Seal of [NP, so] n of Kimarniman, seal of Aššur- [x-x], son of Aššur - ṭāb, seal of Iddin- [x-x], son of Elālīya, seal of Šupi- [elka].

⁴⁻⁷Aššur - malik payed 15 shekels of silver, price of [X-x] hamani-ka to her mother, Šupielka. ⁸⁻¹⁰Neither her mother nor her brothers, nobody shall claim (her) back to Aššur - malik. ¹¹⁻²⁰As to him, Aššur - malik will not marry (another) woman in Burušhattum, in Wahšušana, in Durhumid or in Kaniš; he will take his wife wherever he wishes.

NOTES: According to slave sale contracts, 15 shekels of silver is the common price for an *amtum*, B.Kienast, *Das Altassyrische Kaufverstragsrecht*, FAOS Beihefte 1, Stuttgart 1984, 28. We do not know if Aššur - malik marries an *amtum* or an *aššatum*. The tablet Prague I 490 cited by J.Lewy, *HUCA* 27 [1956], 6-8 mentions the

possibility to buy an *amtum* to get descendance.

The second text, *Kt 94/k 149*, related to another Assyrian merchant also called Aššur - malik, concerns his marriage with the daughter of a colleague in Anatolia, but he already has a fiancée in Aššur.

Kt 94/k, 149

- F. *A-šūr-ma-lik*
2. *Sú-ùh-kà-na*
DUMU.MÍ *Ir-ma-a-šur*
4. *e-hu-uz*
a-šar A-šūr-ma-lik
6. *i-lu-ku: iš-tí-šu*
i-ra-dí-ší
8. *ša-ni-tám*
i-Kā-ni-iš
10. *ú-lá e- [ha] -az/ma*
Tr. *i-na ša-ha-tí-ša*
- R. 12. *ú-lá ú-še-ša-áb*
lu me-er-at
14. *A-šūr: lu me-er-at*
ma-tim: ú-lá e-ha-a [z]
16. *šu-ma: e-ta-ha-az*
5 ma-na KÙ.BABBAR
18. *A-šūr-ma-lik*

a-na Sú-ùh-kà-na

20. *i-ša-qál*

i-na A-lim^{ki}

Tr. 22. *A-šùr: DUMU.MÍ Da-da*

e-ha-az

CG. 24. *IGI A-lá-hi-im*

IGI Ú-zu-a

1-4 Aššur - malik married Suhkana, the daughter of Irma - Aššur. 5-7 Wherever Aššur - malik will go, he will take her with him. 8-12 He will not marry another (woman) in Kaniš, and will not install (another) one at her side. 13-15 He will not marry either a girl from Aššur nor a girl from the country. 16-20 If he marries one, then Aššur - malik would have to pay 5 minas of silver to Suhkana. 21-23 (But) in the town Aššur, he will marry the daughter of Dada.

24-25 Before Alāhum, before Uzua.

NOTES: This tablet was found together with the archives of Irma - Aššur in 1994.

Old Assyrian marriage contracts, which never mention the nuptial gifts, are generally of two types. The first category, which is the most common one, includes a clause which forbids bigamy and a second clause which determines the divorce allowance. The contract belonging to the more original second category contains or notes those two clauses, and is written for individual purposes⁴. Both of our two documents probably correspond to the second class of texts, because they do not consider a possible divorce. On the contrary, in each case, they present a particular situation: *KT 90/k 108* starts as a sale contract, and in *KT 94/k 149*, the man is already engaged in Aššur. On the

⁴ M. Ichisar, *RA* 76 [1982], 168-173. For the second category of contracts, see for example *KTS* 1, 47a = *EL* 2.

other end, both of them insist on the monogamy aspect.

According to the Assyrian laws, the marriage is usually monogamic⁵. However this monogamy is moderated because a man may have a secondary spouse beside his main wife⁶. The monogamic aspect of such a tradition lies in the fact that only one woman possesses the full privileges of the wife. A similar clause seems to appear in the Hammurabi code. A few articles are related to the secondary spouse which a man can add to his principal wife⁷. In those paragraphs, it is stipulated that the husband of a *naditum* may contract a second marriage with a *šugētum* in order to get descendants. But then, his second woman stays at a lower rank. From the Hammurabi code or from the Assyrian laws, we can infer that these two wives cohabited in the house of their husband. The old Assyrian habit differs from this because of the geographical situation imposed to the merchants by their trading activities.

Old Assyrian tablets present at least two different types of wives. The *aššatum* - wife, often an Assyrian lady from Aššur, was sometimes an Anatolian woman of Kaniš (*ICK* 1, 3). The *amtum* - wife was usually an Anatolian woman, but could also be an Assyrian lady already installed in Kaniš (*Prague I* 490)⁸. Exceptionally, beside an Anatolian *aššatum* from Kaniš, a man could marry a secondary spouse in Aššur called *qadištum* (*ICK* 1, 3). All those examples show that old Assyrian monogamy was strengthened by a geographical aspect: a man who had two wives would live only with one at the same time. Most of the time, his Assyrian wife stayed in Aššur. while there is no attestation of a merchant going back to Aššur and taking with him his Anatolian wife.

Such monogamy is described in two different ways in the Kültepe

---

5 G.Cardascia, *Les lois assyriennes*, LAPO 2, Paris 1969, 64.

6 Cf.ph. A 46, G.Cardascia, op. cit. 226-227.

7 Cf.ph. 144 to 148, A.Finet, *Le code de Hammurapi*, LAPO 6, Paris 1983, 90-92.

8 For these questions, cf. K.R.Veenhof, *Old Assyrian Merchants and their Relations with the Native Population of Anatolia*, *CRRAI XXV, Mesopotamien und seine Nachbarn*, Berlin 1982, 151.

contracts. A man who marries an *aššatum* engages himself not to take a second one. However nothing is said about having a secondary wife or *amtum*⁹. A man who infringes this rule would have to pay a fee¹⁰. The contract concerning an individual case specifies that the secondary wife should not be chosen in the same place that the principal one, opposing for this geographical distinction Aššur, the town, to Anatolia, the country. Thus, Laqēpum took as wife - *aššatum* the daughter of Enišru in Kaniš; it is stipulated that he must not marry another woman in Anatolia (*mātum*), but he has the right to marry a secondary wife in Aššur (*ālum*) (*ICK* 1, 3). On the contrary, Puzur - Ištar is already married in Aššur to an *aššatum*. When he takes as wife - *amtum* a girl in Kaniš, a contract is written stipulating that his *amtum* - wife will accompany him during his travels in Anatolia, either in Burušhattum or Hattum. He is not allowed to marry a third woman, only if his *amtum* does not give birth to children (*Prague I* 490).

This restriction to two wives, one in the native land and the second in the adopted country, was a protection for women against multiplicity of spouses. Moreover, it could also be a security against forsaking for a lady married in Anatolia. In fact, some traders could have been tempted to copy the system of two wives, one in Aššur and one in Kaniš, inside Asia minor, living with a woman in Kaniš, and taking secondary wives in the different *kārum* of Anatolia. Both contracts published here are written in order to limit the number of spouses of a merchant to a maximum of two. *Kt 90/k 108* mentions four Anatolian cities where Aššur - malik is not allowed to choose another wife: Burušhattum, Wahšušana, Durhumid and Kaniš. These four city - states represent the most important Assyrian *kārum* in Anatolia¹¹; they imply the whole country. This man does not have any excuse of loneliness as he shall take his wife wherever he wishes!

9 See for example *CCT* 5, 16c edited par P.Garelli, *Review of CCT 5*, *JSS* 3 [1958], 300-301.

10 Cf. the case *TC* 1, 67 = *EL* 1 and the corresponding tablet published by M.Ichisar, *op.cit.* 168-173.

11 Cf. L.Orlin, *Assyrian Colonies in Cappadocia*, The Hague 1970, 75 sq. and C.Michel, *Durhumid, son commerce et ses marchands*, *Mélanges P.Garelli*, Paris 1991, 256-257.

It is also the case in *Kt 94/k 149* where Aššur - malik marries Suhkana despite he is already engaged in Aššur. This contract ignores the status of both ladies and we do not know which one is the principal wife; it does not seem too important in this case. Aššur - malik is explicitly not allowed to take a third spouse: he will neither marry a girl from the town nor a girl from the country. If he infringes this statement, then he has to pay an important fee to his wife in Kaniš. According to this tablet, the relative monogamy of Aššur - malik is confirmed by the fact that he is forbidden to install and impose a second wife in his house in Kaniš where Suhkana already lives.

Those two small untypical marriage contracts give us an outline of the family law in use at the beginning of the second millennium BC in Asia minor. Restriction to two wives seems to have been common in Mesopotamia according to the juridical texts, a kind of geographical relative monogamy was a specificity of the merchant's life devoted to long distance trade.

İSİNLİ LİPİT - İŞTAR'IN ANKARA'DA BULUNAN BİR KİL KONİ KİTABESİ

Dr. Norbert KARG
Münih Üniversitesi
Önasya Arkeolojisi Enstitüsü

Sergilenen diğer yazılı belgeler arasında hemen dikkati çeken bir kitabe Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde⁽¹⁾ 9379 envanter numarasıyla korunmaktadır. Burada söz konusu edilen kitabenin Anadolu topraklarından kazanılmış veya bulunmuş olması kesinlikle mümkün değildir. Bu kil temel çivisi, kısa kronolojiye göre M.Ö. 1870-1860 yılları arasında hükümran olan isin'li (Modern adı işan Bahriyat olan isin, Irak'ın güneyinde, Bağdat'ın 200 km.güneyinde ve vilayet merkezi Divaniye'nin 40 km.güneydoğusunda bulunmaktadır). Kral Lipit - İhtar'a aittir.

Env. Nr. 9379

U.: 11 cm.

Maks.Ç.: 4,25 cm.

Metin okunuşu:

I

¹Li¹-pí-it¹ [i¹š₄-tár]

sipa-sun₅-na

(1) Müze Müdürü Sayın İlhan Temizsoy'a metni kopya etmeme müsaade ettiği için ve hazırladığım bu küçük yazıyı Müze yılığında yayınladığı için en içten teşekkürlerimi sunarım. Fotoğrafların hazırlanmasında katkıda bulunan Sayın R. Yağcı'ya, yardım ve dostluklarını esirgemeyen diğer müze elemanlarına aynı şekilde teşekkürü bir borç bilirim. München/Grafrath'dan Sayın C. Wolffa da kopyemi temiz ve titiz çizimleriyle değerlendirdiği için teşekkür ederim.

nibru^{ki}

engar-zi

uri^{ki}-ma

mùš-nu-tum-mu

eridu^{ki}-ga

en-me-te

unu^{ki}-ga

lugal i-si-in^{ki(?)}-na(!)

lugal ki-en-gi ki^ruri^a

II

[šà-ge-tum-a]

šInnin^a-me^r-en^a

u₄(!) ni-si-sá

ki-en-gi ki-uri-a

i-ni-in-gar-ra-a

nam-kà-ru-um

ki-rib-ba

dingir-e-ne-ka(!)

é ni-si-sá

mu-dù

Kitabenin Tercümesi:

Ben [Lipit-Ištar] Nippur'un mütevazi çobanı, Ur'un iyi vatandaşı, Eridu'nun yorulmaz insanı (destekçisi), Uruk için yararlı En-rahibi,

isin'in, Sumer ve Akkad'ın kralı, [inanna'nın sevgili kulu] (yum). Sumer ve Akkad'ta adaleti tesis ettiğimde, (21) "sulama kanalında", tanrılar için uygun olan yerde bir/"adalet evi" inşa ettim.

Müze laboratuvarında gerçekleştirilen kimyasal müdahalelere rağmen ortadan kaldırılamayan kuvvetli kabuklaşma (kireçlenme ?) sonucu kitabenin başlangıç satırları okunamamıştır. Fakat kral adı gibi tamamlamalar da paralel metinlere dayanılarak emniyet altına alınmıştır. Son olarak birden fazla örnekle karşımıza çıkan bir kitabe 1990 senesinde D.Frayne tarafından "The Royal Inscriptions of Mesopotamia (RIM) Early Periods, Vol.4, The Old Babylonian Period", Toronto, s. 52-54 de işlenmiştir. Aynı sene St. Maul tarafından antika pazarından temin edilen bir örnek yayınlanmıştır.

Bu kitabeyi yansıtan yedi kil koni, Prof. Hrouda başkanlığındaki Münih Üniversitesi araştırmalarında isin'de keşfedilmiştir⁽²⁾. Örneklerin tümü 779/14 E⁽³⁾ kazı alanı çevresinde bulunmuştur. Bu durumun "sulama kanalının" yakınındaki "adalet evine" ait É.Nİ.SI.SÁ nın lokalizasyonu için değerlendirilebileceği fikri daha Frayna tarafından ortaya atılmıştı⁽⁴⁾. Bunun yanında "adalet/adliye evine" ait É.Nİ.SI.SÁ nın tam işlevi kesin olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Acaba bu yapı bir çeşit kralî üst mahkeme olarak değerlendirilemez mi?

2.binin ilk yarısında, yani isin, Larsa, Babil ve daha birçok hanedanların zamanında; çok veya daha az güçlü devletlerin zamanında kral tarafından yaptırılan resmi yapıların duvarlarına kil çivi veya kil konilerin yerleştirilmesi artık gelenek haline gelmişti. Bu tür kitabelerin duvarların görünen sıvalı dış kısımlarına değil de, kerpiç aralarındaki harç içine yerleştirilmesinden, bu uygulamanın çağdaş insanlara yönelik olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum isin şehrinde ele geçen bir buluntu grubu sayesinde çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Burada söz konusu olan yapı Lipit - İştâr'ın babası ve selefi işme -

(2) Bk. D.O.Edzard - Cl.Wilcke: B.Hrouda, *Isin - İsan - Bahriyat I*, München 1977, s. 87.

(3) D.Frayne, *a.e.*, s. 52.

(4) Namkarum için bk. W.v.Soden, *AHw*, s. 727b.

Dagan tarafından inşa ettirilmiştir⁽⁵⁾. Ele geçen kil koniler kil çivilerden farklıdır. Alın kısımları değil, yan yüzleri kitabeyle kaplanmıştır. Burada asıl amaç olayı daha sonraki nesillere intikal ettirmek ve vakfedenlerin isimlerini ölümsüzleştirmektir.

Elimizdeki kitabe Lipit - İştar'ın bugün dahi ismiyle bağlantılı olan başka bir özelliğini hatırlatmaktadır. Bu özellik Lipit - İştar kodeksi (Cl.) olarak tanınan kanun birikimidir. Her ne kadar Babilonya'da Ur Kralı Ur - Namma kodeksi veya biraz daha önceki dönemlere ait olan Ešnunna kanunları gibi daha eski kanun metinleri mevcutsa da, Lipit - İştar, devrinin hukuki ve sosyal konularında bir reformcu olarak büyük anlam taşımaktadır. Bu özelliği Babil ve Assur edebiyatında uzun bir süre unutulmamıştı⁽⁶⁾.

Ankara kil konisi kesin olarak İsin'den ele geçmiştir. Diğer duplikatları gibi. Bağdat antika pazarından temin edilmiştir. Envanter defterinde belirtildiği gibi daha önceki yıllarda Mezopotamya'da görev yapan bir Osmanlı memurunun dul eşi tarafından 1938 yılında müzeye devredilmiştir.

Çok sayıdaki Eski Assur, Hitit ve Yeni Assur tabletleri yanında Birinci İsin Hanedanının bu önemli kralının ilgi çekici kitabesini muhafaza ettiği ve ziyaretçilerine sunduğu için Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ni kutlamak gerekir.

---

(5) Bk. B.Hrouda, *Isin - İşan - Bahriyat III*, München 1987, Taf. 5.

(6) D.O.Edzard, *Die zweite Zwischenzeit Babyioniens (ZZB)*, Wiesbaden 1957, s. 95-98.

Ein Tonkegel Lipit - Istars von Isin in Ankara*

Im Anadolu Medeniyetleri Müzesi¹ in Ankara wird unter der Inventarnummer 9379 eine Inschrift aufbewahrt, die vor dem Hintergrund der vielen anderen dort ausgestellten Keilschrift Dokumente sofort auffällt. Es handelt sich auch nicht um ein auf türkisch - anatolischem Boden entstandenes oder dort gefundenes Schriftzeugnis, sondern um die 21 - zeilige Tonnagelinschrift des Königs Lipit - Ištar von Isin (1870-1860 vC, "Kurze Chronologie").

Inv. Nr. 9379

L.: 11 cm.

D.max.: 4,25 cm.

Der Text der Inschrift lautet:

I

Li-pi-it¹ [iš₄-tár]

sipa-sun₅-na

nibru^{ki}

engar-zi

uri^{ki}-ma

müš-nu-DU-mu

eridu^{ki}-ga

* Dr. Norbert Karg, Ludwig - Maximilians - Universität München

1 Ich danke dem Direktor des Museums, Herrn Dr. İlhan Temizsoy für die freundliche Erlaubnis, den Text kopieren zu dürfen und für die Aufnahme dieses kleinen Beitrags in das Jahrbuch des Museums. Ihm sowie Herrn R. Yağcı, der u.a. die Photos anfertigte, und zahlreichen anderen Mitarbeitern des Museums gilt mein herzlicher Dank für die mir im Museum, entgegengebrachte Hilfe und Gastfreundschaft! Frau C. Wolff, München/Grafrath danke ich vielmals für die Reinzeichnung meiner Kopie, für die Übersetzung des Beitrages in das Türkische!

en-me-te

unu^{ki}-ga

lugal i-si-in^{ki(!)}-na(!)

lugal ki-en-gi ki-^furi^a

II

[šà-ge-DU-a]

𒀭Innin³-me-^fen³

u₄(!) ni-si-sá

ki-en-gi ki-uri-a

i-ni-in-gar-ra-a

nam-kà-ru-um

ki-rib-ba

dingir-e-ne-ka(!)

é ni-si-sá

mu-dù

Zuletzt behandelt wurde die Inschrift, die in mehreren Exemplaren vorliegt, im Jahre 1990 von D.Frayne in "The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods (RIME), Vol.4, The Old Babylonian Period", Toronto, S. 52-54.

Sieben Tonkegel dieser Inschrift wurden von der Expedition der Universität München unter Leitung von Prof. Hrouda in Isin entdeckt², die alle aus dem Umkreis des Grabungsabschnittes 77S/14E³ stammen. Frayne wies darauf hin, daß diese Konzentration möglicherweise

² s. D.O.Edzard - Cl.Wilcke, in: B.Hrouda, *Isin - Isan - Bahriyat I*, München 1977, S. 87.

³ D.Frayne, a.a.O., S. 52.

einen Hinweis auf die Lokalisierung des É.NÌ.SI.SÁ, des 'Hauses der Gerechtigkeit', nahe einem "Bewässerungskanal", geben könne⁴. Über die Herkunft des Ankaraner Tonkegels aus Isin kann es keinen Zweifel geben. Er wurde wohl, wie diverse Duplikate auch, auf dem Antikenmarkt in Bagdad erworben. Das Inventarbuch vermerkt, daß er 1938 von der Witwe eines früher in Mesopotamien tätigen osmanischen Beamten dem Museum übergeben wurde.

Bibliografya:

- D.O.Edzard, Sumer 13 (1957) 177.
- D.O.Edzard, Die Zweite Zwischenzeit Babyloniens, Wiesbaden 1957.
- D.O.Edzard - Cl. Wilcke, in: B.Hrouda, Isin - Išān - Bahriyāt I, München 1977, S. 87.
- D.Frayne, "The Royal Inscriptions of Mesopotamia (RIME) Early Periods, Vol. 4, The Old Babylonian Period", Toronto 1990, S. 52-54.
- J.-J.Glassner, JCS 35 (1983) 209-210.
- I.Kärki, Die sumerischen Königsinschriften der frühaltbabylonischen Zeit, Helsinki 1968 St. Maul, N.A.B.U. 1990/1 (Nr.15), S. 11.
- E.Sollberger - J.-R. Kupper, Les inscriptions royales sumériennes et akkadiennes, Paris 1971, IV A 5c.

---

⁴ Zu *namkarum* s.W.v.Soden, *AHW*, S. 727b.

LEVHA I

RESİM 1

RESİM 2

ÇİZİM 1

AKHAEMENİD CAM KASELERİ VE MİLAS MÜZESİNDEN YAYINLANMAMIŞ İKİ ÖRNEK

Dr. Emel ERTEN YAĞCI

Yüzyılımızın başında, Efes Artemis Tapınağı kazılarında cam bir phiale' ye ait birleşebilen üç parça ele geçtiğinde, bunların niteliklerini hemen anlamak mümkün olmamıştı. Kazı sonuçlarını 1908 yılında yayınlayan David George Hogarth' ın bu buluntuyla ilgili herhangi bir özel yorum yapmadığı görülmekteydi⁽¹⁾. Artemision' un İ.Ö.356 yılında yanmasından önceki bir dolgu tabakasında ele geçirilen bu cam phiale parçaları, günümüzde British Museum' da sergilenmektedir⁽²⁾.

Bu buluntunun öneminin ve arkeolojik perspektif içindeki yerinin belirlenmesi için oldukça uzun bir sürenin geçmesi gerekmiştir. 1937 yılında, Poul Fossing Akhaemenid cam ve metal kapları konusunda yayınladığı makalesinde, tanınan Akhaemenid metal kaseleri ile Efes phiale' si arasındaki yakın benzerliğe dikkatleri çekmiştir⁽³⁾. Fossing' in Efes phialesinin paralelleri olarak gösterdiği metal kaseler Mısır (Thmuis), Anadolu (Erzincan, Düzce, Bodrum, güney-doğuda Deve Höyük), Ural Dağları (Prokhorovka), İran, Suriye, Filistin' e kadar uzanan geniş bir coğrafya içinde görülmektedirler. Bugün, bu sınırları daha da genişletmek olası görünmektedir. Ayrıca, Fossing, Atina' lı oyun yazarı Aristophanes' in "Akharnai' liler" adlı yapıtında (İ.Ö.425) Pers Sarayını ziyaret eden Atina elçisinin altın ve cam kaplardan içki içilmekte olduğunu söylediğini⁽⁴⁾ belirterek; bunu Pers cam sanatının varlığını gösteren bir kanıt olarak kullanmıştır.

Bilindiği gibi, Akhaemenid Sülalesi yönetimi altındaki Pers İmparatorluğu' nun II.Cyrus (İ.Ö.559-529) tarafından kurulması ile birlikte, bu

(1) Hogarth 1908, s.28, 313

(2) Barag 1985, s.68, no.46

(3) Fossing 1937, s.121-129, ayrıca, Fossing 1940

(4) Aristophanes, *Akharnai' liler*, 74

devlet kısa zamanda sınırlarını genişleterek, antik çağın bir süper-gücü durumuna gelmiştir. İ.Ö.6.yüzyıldan, Büyük İskender' in İ.Ö.4.yüzyıldaki geniş kapsamlı hareketine kadar yaşamını sürdüren bu siyasal gücün egemenlik döneminde oluşturulan eserler, "Akhaemenid" olarak nitelendirilirler. Metal eserleri ile ünlü Akhaemenid sanatında, camcılığın da önem taşımakta olduğu, Fossing' in yukarıda sözünü ettiğimiz saptaması ile belirginlik kazanmış; Efes phiale parçaları da bu belirlemede yol gösterici olmuştur.

Daha sonra, Persepolis kazılarında cam kaplara ait parçaların ele geçmesi, Fossing' in tezini; Aristophanes' in oyununda Atina elçisine söylediklerini doğrulamıştır. Persepolis kazısı sonuçlarını yayınlayan E.F.Schmidt, parçalar halinde ele geçen bir cam kase, Erzincan' da bulunan ve I.Artaxerxes' in yazıtına sahip gümüş kase ile olan benzerliğinden söz etmektedir⁽⁵⁾. Öte yandan, Persepolis Apadana kabartmalarında ellerinde metal ve cam örneklerini tanıdığımız kaseleri tutan figürlerin betimlendiği görülmektedir.

Pers sarayında cam kaselerin kullanımı böylece kanıtlandıktan sonra, Akhaemenid cam kaselerinin imparatorluk topraklarına ne oranda yayılmış olduklarını belirleme sırası gelmiştir. O zamana dek Persepolis örnekleri dışında, Akhaemenid cam kaselerinin bilinen tek örneği, yukarıda sözünü ettiğimiz Efes phiale' sine ait parçalardan oluşmaktadır. Ancak, bundan sonra yapılan çeşitli yayınlarla, Akhaemenid cam sanatının ürünleri olan cam kaseler bilim dünyasına tanıtılmaya başlanmıştır.

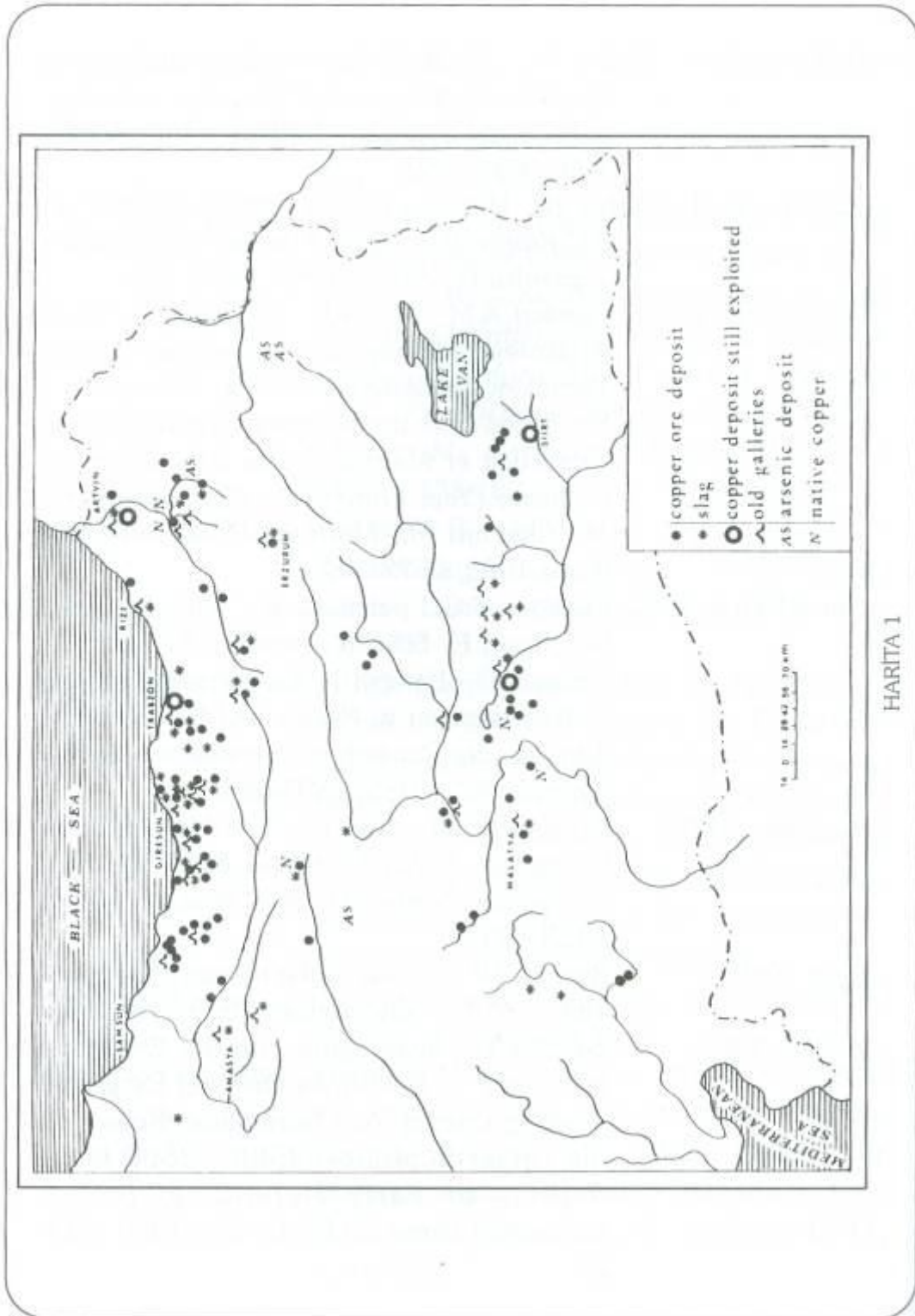
Örneğin, bir Mezopotamya merkezi olan Nippur' da 1889 yılı kazılarında bulunan kırık durumdaki Akhaemenid cam kasesi ile yayınlandığı 1968 yılına değin kimse ilgilenmemiştir⁽⁶⁾. Akhaemenid cam kaselerinin Pers İmparatorluğu toprakları içinde gösterdiği geniş yayılıma dikkatleri çeken bir diğer buluntu ise, Kuzey Afrika' dan gelmiştir. Libya' daki Aslaia' da 1969 yılında bir mezarda yapılan kazı sırasında ele geçen cam kase, hassas olarak tarihlenebilen bir kontekst

(5) Schmidt 1957, s.91-92, Schmidt 1939, s.84-85, Pl.XXIII

(6) Barag 1968, s.17-20

- Palmieri A.M., Sertok K., Chernykh E.: Archaeometallurgical Research At Arslantepe, *T.C.Kültür Bakanlığı, Arkeometri Sonuçları Toplantısı VIII*, Ankara 1992, s:391-398.
- Palmieri A.M., Sertok K., Minerals in and Araund Arslantepe, *T.C.Kültür Bakanlığı, Arkeometri Sonuçları Toplantısı IX*, Ankara 1993, s:119-136.
- Palmieri v.d. 1993: Palmieri A.M., Sertok K., Chernykh E., From Arslantepe Metalwork to Arsenical Copper Tecnology in Eastern Anatolia, Between the Rivers and Over the Mountains, *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata (Yay: Frangipane M., hauptmann M., Liverant M., Matthiae P., Mellink M.)*, Roma 1993, s:573-599.
- Pernicka v.d. 1985: Seeliğer T.C., pernicka E., Wagner G.A., Begemann F., Schmitt - Strecker S., Eiber C., Öztunalı Ö., Baranyi I.: Archaometallurgische Untersuchungen in Nord - und Ostanatolien, *Jahrbuch des Romisch - Germanischen Zentral Museums 32.*, 1985, s:597-659.
- Rosenberg 1993: Rosenberg M., Inal N., The Hallan Çemi Excavation, 1992, *T.C.Kültür Bakanlığı, Kazı Sonuçları Toplantısı XV*, Ankara 1993, s:123-130.
- Ryan 1969: Ryan C. W. A Guide to the Known Minerals of Turkey, M.T.A. Yay., Ankara 1969, s:80-150.
- Zwicker 1980: Zwicker U., Investigation on the Extractive Metallurgy of Cu/Sb/As Ore and Excavated Smelting Pruduct from Norsuntepe (Keban) on the Upper Eupfrates (3500 - 2800 B.C., *Aspects of Early Metallurgy, British Occasional Paper N. 17*, London 1980, s:13-26.

LEVHA I

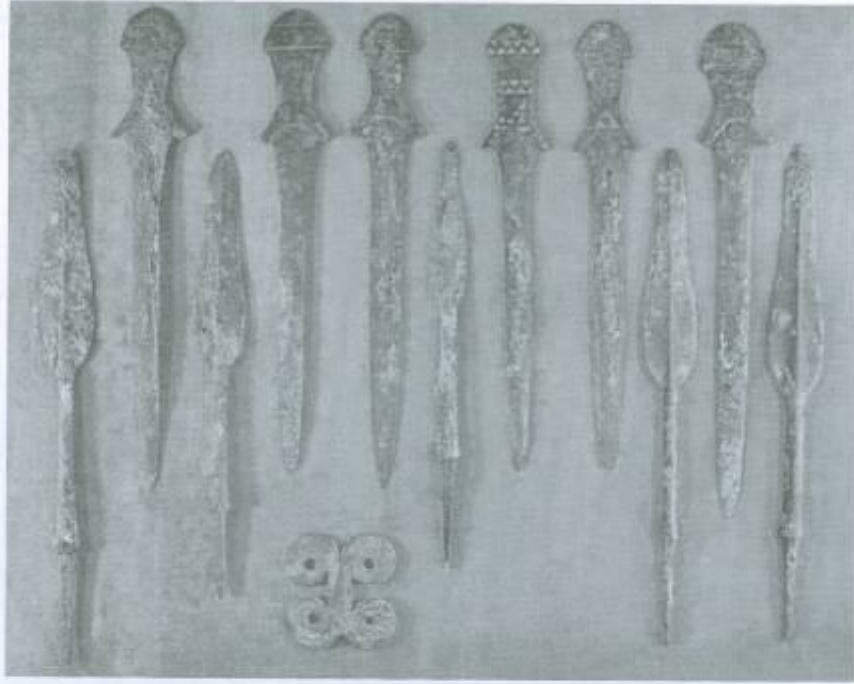

HARİTA 1

RESİM 1

LEVHA III

RESİM 2

RESİM 3

RESİM 4

LEVHA V

RESİM 5

RESİM 6

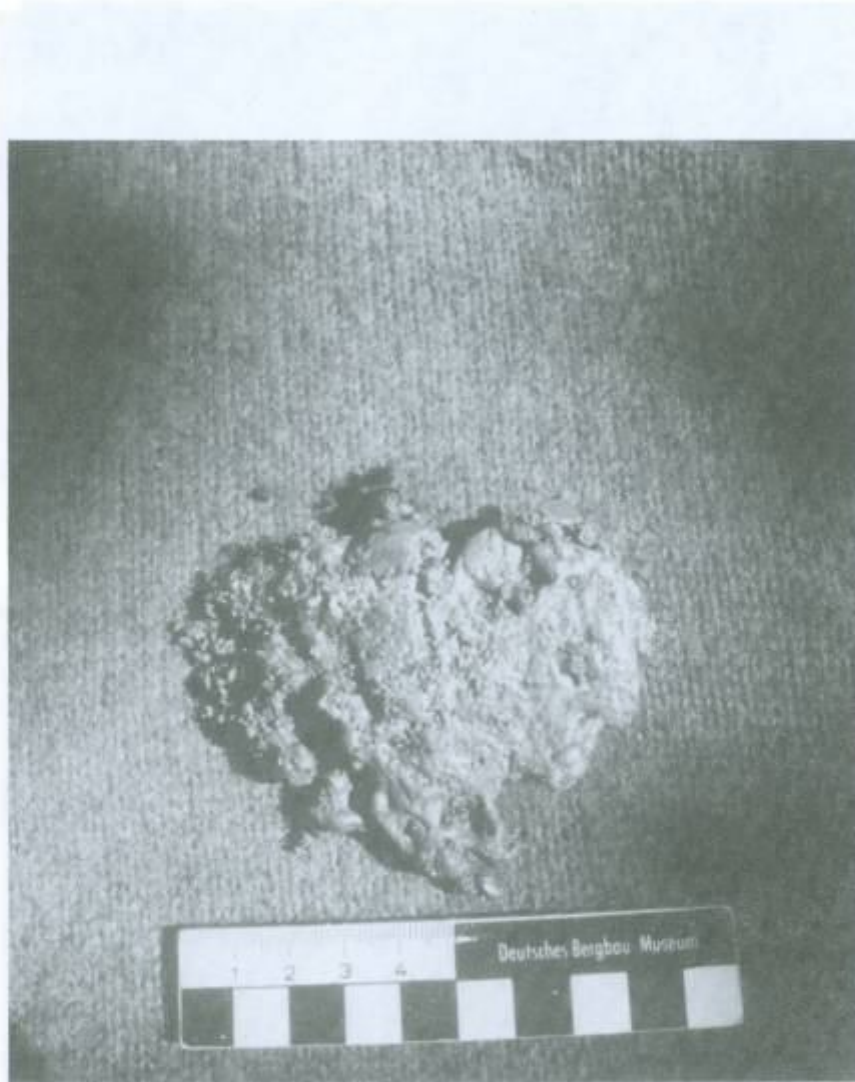
RESİM 7

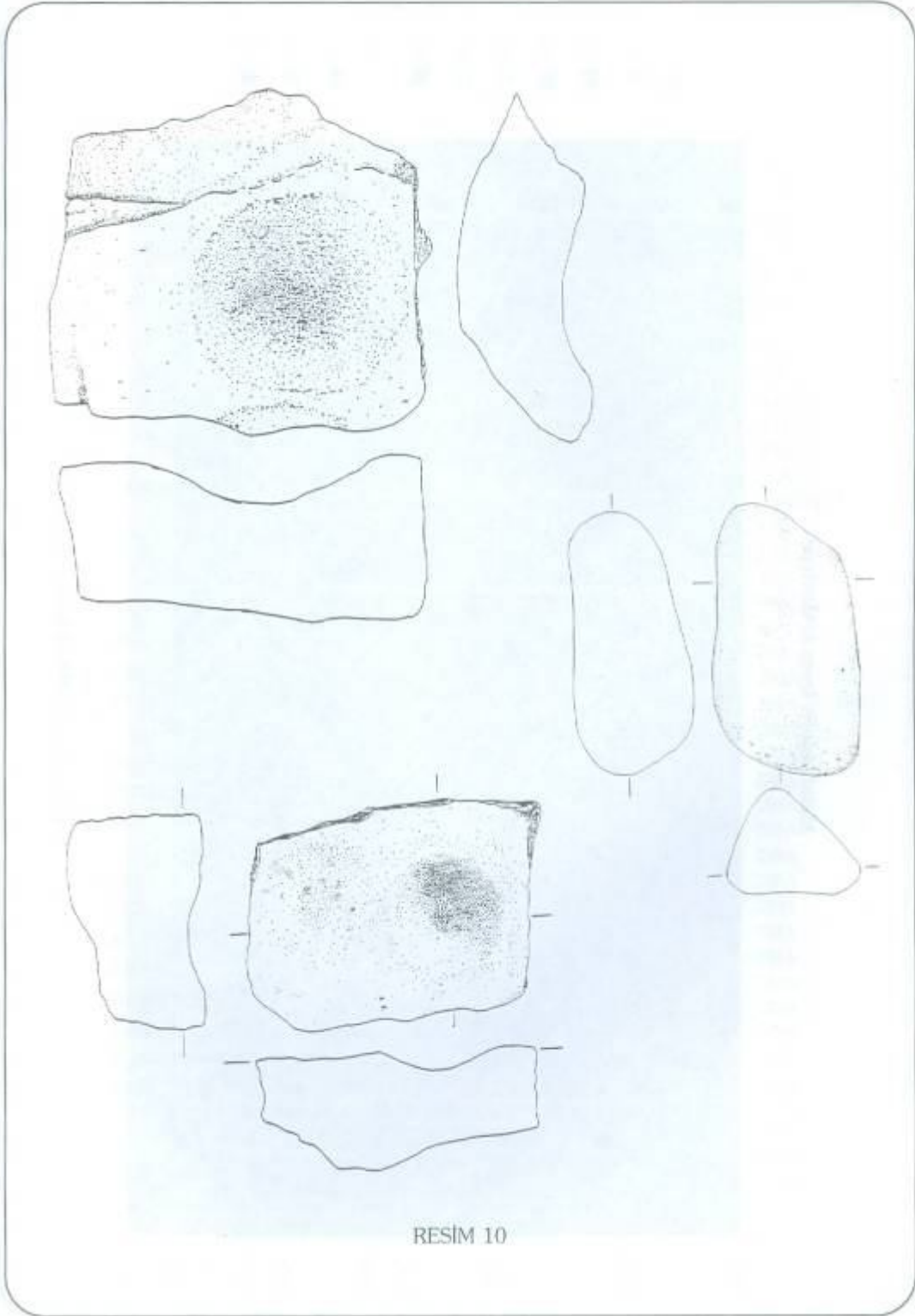
RESİM 8

LEVHA VII

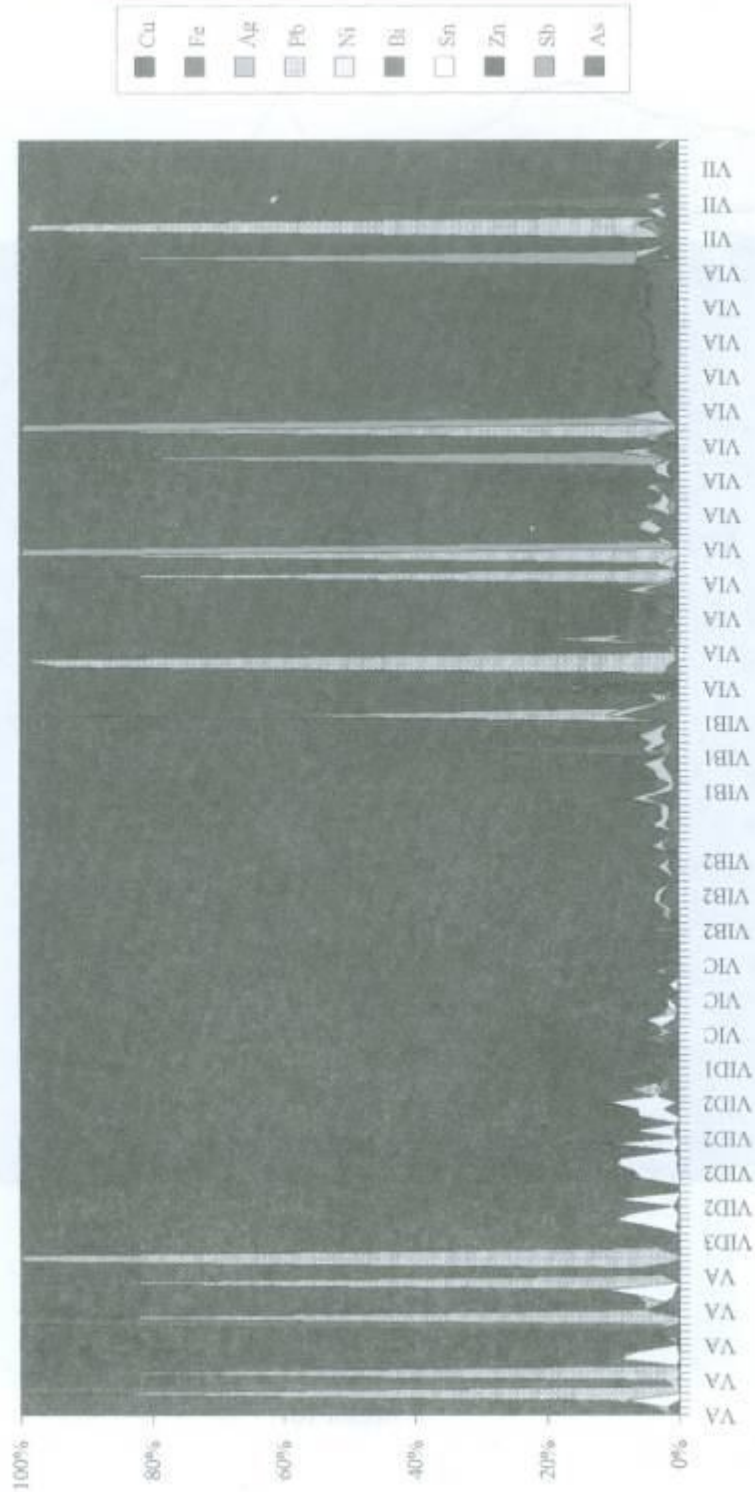

RESIM 9

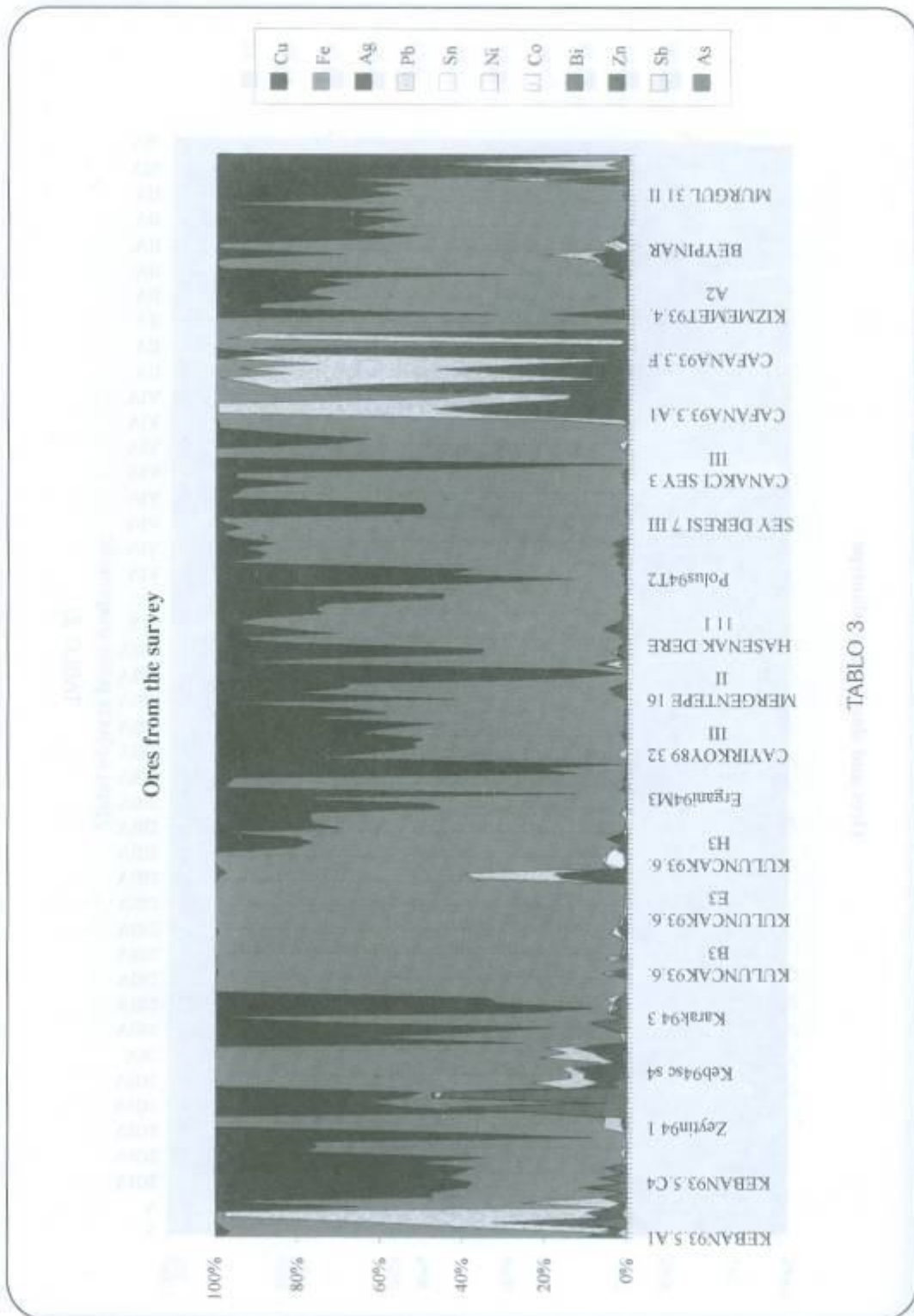
RESİM 10

Metal objects from Arslantepe

TABLO 1

1996
ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ
KONFERANSLARI

TARİH	KONFERANŞCI	KONU
4 Ocak 1996	Prof. Dr. Ahmet ÜNAL	Boğazköy'de Bulunan Hititçe - Hurrice iki Dilli Metinler ve Yeni Buluntuların Işığı Altında Hurriler ve Hurri Kültürü ile İlgili Yeni Gelişmeler.
25 Ocak 1996	Alpay PASINLI	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Müzeolojik Faaliyetler ve Çağlar Boyu İstanbul Bölümü.
8 Şubat 1996	Prof. Dr. Ahmet ERCAN	Külhüyük Arkeojeofizik Araştırılması : 1995
23 Şubat 1996	Mustafa METİN	1995 Ulus Kazısı.
7 Mart 1996	Dr. Sancar OZANER	Jeoarkeoloji Çalışmalarına Türkiye'den Örnekler.
28 Mart 1996	M. Tefik GÖKTÜRK	Troas Bölgesinde Sikke Basan Kentler Üzerine Yeni Araştırmalar.
4 Nisan 1996	Prof. Dr. Berna ALPAGUT	Ankara - Sinap Kazıları ve Önemi.
18 Nisan 1996	Prof. Dr. Aygül SÜEL	Şapinuva Arşivleri.
16 Mayıs 1996	Prof. Dr. Ian HODDER	Çatalhöyük Kazılarının Yeniden Başlaması.
23 Mayıs 1996	Prof. Dr. Machteld MELLINK	M.Ö. 500 Yıllarında Elmalı'da Anadolu Duvar Resimleri ve Onların Ataları.

3 Ekim 1996	Prof. Dr. David HAWKINS	Kargamış ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
24 Ekim 1996	Prof. Dr. Cevdet BAYBURTLUOĞLU	Arykanda'da 25 Yılın Sonuçları.
14 Kasım 1996	Dr. Ünsal YALÇIN	Anadolu'da Metalurjinin Başlangıcı.
28 Kasım 1996	Prof. Dr. Jürgen SEEHER	Büyükkaya Kazıları - Hitit Başkenti Boğazköy Hattuşa'da Yeni Araştırmalar.
5 Aralık 1996	Nusret ÇETİN	Külhöyük Kazıları.
26 Aralık 1996	Doç. Dr. Cem KARASU	Hititlerde Neden Bin Tanrı Vardı?

yaprak olmak üzere toplam 32 yaprak kaseyi çevrelemektedir. Bu yaprakların her biri, ortalarındaki düz hatla ikiye ayrılmaktadır.

Milas phiale' sinin en yakın paraleli olarak A.B.D.' deki Corning Cam Müzesindeki Akhaemenid cam phiale' yi gösterebiliriz⁽¹¹⁾. Milas phiale' si ile Corning phiale' si aynı yaprak düzenlemesinden oluşan süslemelere sahiptirler yani, her iki örnekte de 16' şar adet sivri uçlu yaprak ve bunların her birini ortalarından ikiye ayıran düz birer hat halinde yiv yer almaktadır. Ağız çapının 13.3 cm. olduğu belirtilen Corning phiale' sinin, Milas örneğinden biraz daha dar ağız çaplı olduğu anlaşılmakta, buna karşılık her ikisi de yaklaşık eşit yüksekliğe sahip bulunmaktadır. Milas phiale' si ile Corning phiale' si arasındaki tek belirgin fark, Milas örneğinin renksiz, Corning örneğinin ise, mavi camdan yapılmış olmasıdır.

Corning phiale' si eskiden beri tanınan bir eser olması bakımından, bilimsel yayınlarda sık sık yer verilmiş, belli gruplar içinde incelenmiştir. Bunlara göre, Corning ve dolayısıyla da Milas phiale' sinin form ve süsleme özellikleri bakımından bir arada incelenebilecekleri örneklerin başında, yukarıda ayrıntılı olarak değindiğimiz ünlü Efes, Artemision phiale' si gelmektedir. Ayrıca, İtalya' daki Cumae' den bulunduğu söylenen ve şimdi British Museum' daki bir phiale, Köln' den bir örnek, A.B.D.' deki New York Metropolitan Museum of Art tarafından satın alınan cam phiale de aynı grup içinde yer almaktadır⁽¹²⁾. Anadolu mezar buluntuları olarak değerlendirilen ve biri Hamburg, diğeri Düsseldorf' ta bulunan iki phiale de bu grupta ilişkili sayılmaktadırlar⁽¹³⁾.

Milas Müzesindeki diğer Akhaemenid cam kase ise, bir kazı buluntusu olması bakımından önem taşımaktadır. Ancak, bu kazı ile ilgili olarak eldeki yazılı belgelerin azlığı; kazının sonuçlarının henüz yayınlanmamış olması gibi nedenlerle, doyurucu bilimsel bilgiler sağlamamız mümkün olmamıştır. Milas Müzesi envanterine 1452 sayı

(11) Corning 1957, s.40, no.53, von Saldern 1959, s.41, fig.28, Oliver 1970, s.11, fig.4, Goldstein 1980, s.50, fig.12 Goldstein 1979, s.120, no.251

(12) Oliver 1970, s.10-11, fig.1-6

(13) von Saldern 1975, s.37-39, fig.1-4

ile kaydedilmiş olan cam kase, 1990 yılında, Milas' ın Hacıabdi Mahallesi, Baltalıkapı sokakta Müze Müdürlüğünce bir mezarda yapılan kurtarma kazısında ele geçmiştir. Kazıyı yapan müze yetkililerinden alınan bilgiye göre, İ.Ö.4.yüzyıla tarihlenen mezarda cam kase ile birlikte pişmiş topraktan yapılmış bir olpe ve aşırı derecede okside olduğundan niteliği anlaşılamayan bir bronz sikke de bulunmuştur.

Ağız çapı yaklaşık 10.6 cm,yüksekliği 5.5 cm.olan kase renksiz camdan ve döküm (kayıp balmumu) tekniğinde üretilmiştir. Kaidesindeki 2.5 cm.çapındaki dairesel merkezden çıkan sekiz adet yapraktan oluşan süsleme kaseyi çevrelemektedir. Kasenin ağız kısmından büyükçe bir bölüm kırıktır. Kasenin yüksekçe ağız ile derin, küresel gövdesini geniş ve taranmış bir bant ayırmaktadır (Lev. II, Lev. IV, V). İç yüzeyi tümüyle düz (süslemesiz) olan kasenin, bütün süslemeleri dışta yer almaktadır.

Milas kasesi form ve özellikle de süslemeleri bakımından A.Oliver tarafından yapılan sınıflama uyarınca, içinde Corning Cam Müzesinden iki kase ve bir bardağın; Münih' teki Antikensammlung' den bir diğer kase ile Kudüs E.Dobkin koleksiyonundaki kase ile aynı grupta incelenebilecek özelliklere sahip görünmektedir⁽¹⁴⁾. İç yüzeylerinin süslemesiz olmasa, rozet/yaprak düzenlemelerinden oluşan süslemeler, bir bant ile ağız kenarı ile gövdenin ayrılması özellikleri, Oliver' in grubu içindeki eserlerin yanısıra, Milas kasesinde de bulunmaktadır. Öte yandan, Oliver tarafından yapılan bu sınıflama sonrasında yayınlanan Libya, Aslaia kasesi (bkz.s. 313-314) aynı gruba ait sayılabilecek bir örnektir⁽¹⁵⁾.

A.Oliver tarafından yapılan sınıflamada, yukarıda sözünü ettiğimiz grup dışında bırakılmış olmakla birlikte, Nippur kasesi de (bkz.s. 313) Milas örneği ile ortak form özellikleri göstermektedir. Nippur kasesini yakın bir benzeri ise, Almanya' daki Ernesto Wolf koleksiyonundadır⁽¹⁶⁾. Nippur ve E.Wolf koleksiyonu kaselerinin daha girift süslemelere sahip oldukları görülmektedir.

(14) Oliver 1970, s.15; Corning cam kaseleri konusunda: Goldstein 1979, s.118, no.248, 249

(15) Vickers 1972, s.15-16

(16) Stern/Schlick-Nolte 1994, s.166-169, no.24

Milas kasesinin benzer örneklerini böylece sıraladıktan sonra, bir diğer olası paralel olarak, Gordion kazılarında bulunan bir cam kaseye ait küçük bir parçadan söz etmek gerekir⁽¹⁷⁾. Arkeolojik stratigrafi uyarınca İ.Ö.3.yüzyıl ya da bundan biraz daha önceye tarihlenebileceği belirtilen bu parça ile ilgili olarak sağlıklı bir rekonstrüksiyon yapmak olanaklı görünmemekle birlikte, yuvarlak hatlı yaprak bezemesi, Milas kasesi üzerindeki yaprakları çağrıştırmaktadır.

Akhaemenid cam kaselerinde, Milas örneklerinde de olduğu gibi; bir tür döküm tekniği olan ve daha çok metallerin işlenmesinde tanınan "Kayıp Balmumu" tekniği üretimde kullanılmıştır. "Kayıp Balmumu" (Cire Perdue) tekniğinde, yapılmak istenen kase için balmumunda bir model hazırlanmaktadır. Akhaemenid örneklerde, bu modelin metal kaselerden alınmakta olduğunu tahmin etmek güç değildir. Hazırlanan balmumu model, kil ya da alçı ile kaplanmaktadır. Fırında ısıtıldığında, dıştaki kil/alçı kabuk sertleşmekte; buna karşılık, balmumu ısının etkisiyle eriyip, daha önce hazırlanan bir kanaldan kabuğun dışına akmakta yani, yok olmaktadır. Böylece, kil/alçı kabuğun içinde, yapılmak istenen kase için formunda bir boşluk, bir kalıp oluşmaktadır. Böylece hazırlanan kalıp, yeniden ısıtılarak, balmumundan boşalan yere toz halindeki cam dökülmekte, cam eridikçe ilaveler yapılarak, istenilen kase formunun elde edilmesi sağlanmaktadır. Bu işlem sonrasında, dıştaki kil/alçı kabuk kırılarak cam kase çıkarılmaktadır.

Ohio Toledo Sanat Müzesi laboratuvarında kayıp balmumu tekniği uygulaması ile ilgili olarak yapılan deneyde üretilen cam kase için kil/alçı kabuk ile olan teması nedeniyle mat bir görünüme sahip olduğu görülmüştür. Bunun giderilmesi amacıyla, cam kase 870°C ısıdaki fırında yeniden ısıtılarak parlaklık kazanması sağlanmıştır⁽¹⁸⁾. Antik üretimde de benzeri bir uygulamanın yapılmakta olduğu sanılmaktadır. Kaseler üzerindeki süslemelerin rötuşları ise, cam tamamen soğuyup, sertleştikten sonra, kesme tekniğinde yapılmaktadır. Kayıp balmumu tekniğinin cam üretimindeki ilk uygulamaları İ.Ö.8.yüzyıla kadar dayan-

(17) von Saldern 1959, s.36, fig.16

(18) Stern/Schlick-Nolte 1994, s.53

makta ve bunu Mezopotamya-Nimrud cam buluntuları temsil etmektedir.

Akhaemenid cam kaseleri ile ilgili genel bilgilere, bunların antik dünyadaki geniş yayılımlarına ve son olarak da üretimlerinde kullanılan tekniğe yer verdiğimiz bu çalışmanın asıl amacı, Milas Müzesindeki iki yeni örneği ana hatlarıyla tanıtmak olmuştur. Daha önce bilinen Anadolu Akhaemenid cam buluntularını veren merkezler olan Efes, Kaunos ve Gordion' a Milas' ın da eklenmesi, Anadolu' da bu gruba ait eserlerin iyi tanındıklarını, kullanıldıklarını ve belki de üretildiklerini düşündürmektedir.

BİBLİOGRAFYA VE KISALTMALAR

Barag 1968	D.Barag, "An Unpublished Achaemenid Cut Glass Bowl From Nippur", <i>JGS X</i> (1968), s.17-20
Barag 1985	D.Barag, <i>Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum, Vol.I</i> , London 1985
Corning 1957	<i>Glass from the Ancient World-The Ray Winfield Collection</i> , Corning, New York 1957
Fossing 1937	P.Fossing, "Drinking Bowls of Glass and Metal from the Achaemenian Time", <i>Berytus IV</i> (1937), s.121-129
Fossing 1940	P.Fossing, <i>Glass Vessels Before Glass Blowing</i> , Copenhagen 1940

- Goldstein 1979 S.M.Goldstein, *Pre-Roman and Early Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, Corning, New York 1979
- Goldstein 1980 S.M.Goldstein, "Pre-Persian and Persian Glass: Some Observations on Objects in the Corning Museum of Glass", *Ancient Persia The Art of an Empire*, ed.D.Schmandt-Besserat, Invited Lectures on the Middle East at the University of Texas, Austin, no.4, Malibu, Calif.1980
- Grose 1989 D.F. Grose, *The Toledo Museum of Art-Early Ancient Glass*, New York 1989
- Mogarth 1908 D.G. Hogarth, *Excavations at Ephesus, The Archaic Artemisia*, London 1908
- JGS *Journal of Glass Studies*
- Oliver 1970 A. Oliver, Jr., "Persian Export Glass", *JGS* XII (1970), s.9-16
- Roos 1974 P.Roos, "The Rock Tombs of Caunus: The Finds *Studies in Mediterranean Archaeology* XXXIV 2, Göteborg 1974
- Schmidt 1939 E.F. Schmidt, *The Treasury of Persepolis and Other discoveries in the Homeland of Achaemenians*, University of Chicago Press, Illinois 1939
- Schmidt 1957 E.F. Schmidt, *Persepolis II-Contents of the Treasury and Other Discoveries*, The Univ.of Chicago, Oriental Institute Publications, Vol. IXIX, Chicago, Illinois 1957

- Stern/Schlick-Nolte E.M. Stern/B.Schlick-Nolte, *Early Glass of the Ancient World 1600 B.C.-A.D. 50*, Ernesto Wolf Collection, 1994
- Vickers-Bazama 1971 M.Vickers-A.Bazama, "A Fifth Century B.C. Tomb in Cyrenaica", *Libya Antiqua* (Annual of the Department of Antiquities of Libya), VIII (1971), s.69-84, pl.XXIV-XXXII
- Vickers 1972 M.Vickers, "An Achaemenid Glass Bowl in a Dated Context", *JGS* xiv (1972), s.15-16
- von Saldern 1959 A.von Saldern, "Glass Finds at Gordion", *JGS* I (1959), s.22-49
- von Saldern 1975 A.von Saldern, "Two Achaemenid Glass Bowls and a Hoard of Hellenistic Glass Vessels", *JGS* XVII (1975), s.37-46

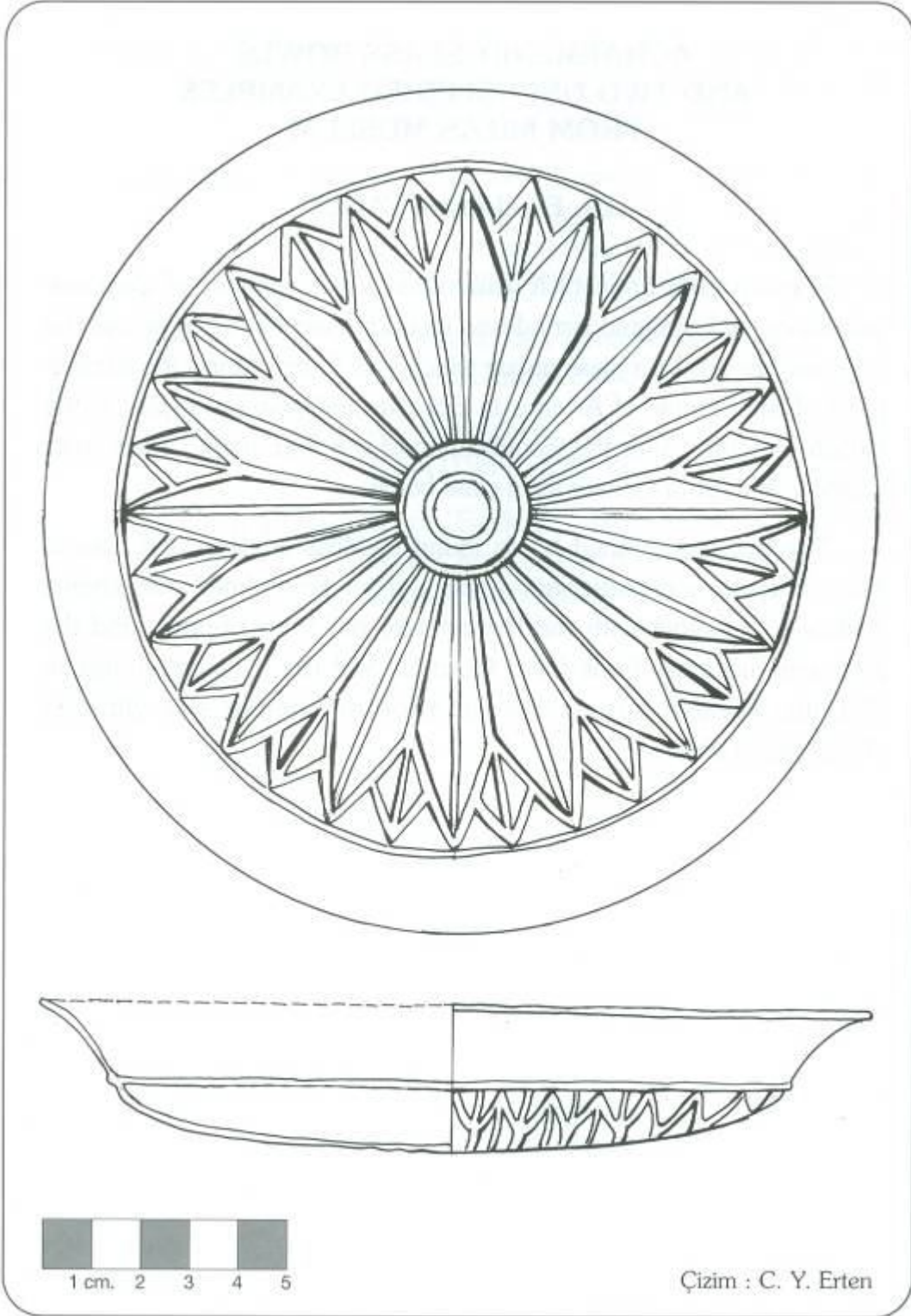
ACHAEMENID GLASS BOWLS AND TWO UNPUBLISHED EXAMPLES FROM MİLAS MUSEUM

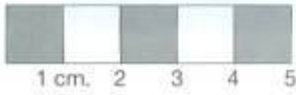
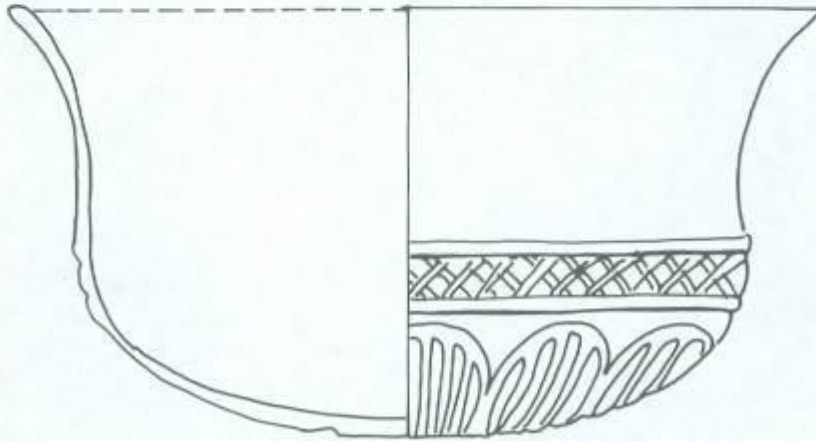
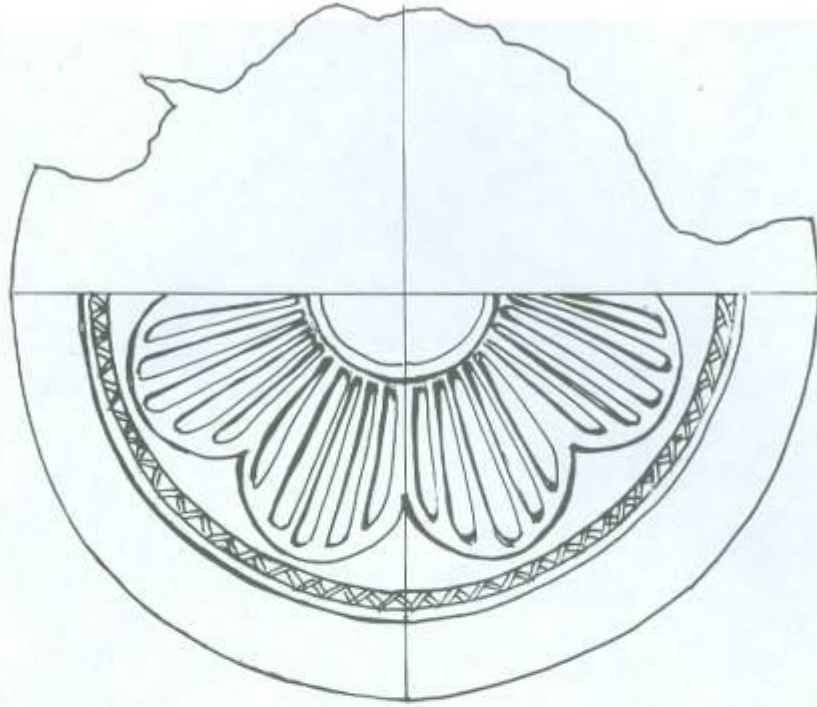
Dr. Emel Erten YAĞCI

The first glass find which demonstrates the presence of glass vessels during Achaemenid period was found in Asia Minor. That was the fragmentary rim of a glass phiale which was found during the excavations of the Temple of Artemis in Ephesus and now on display in the British Museum. After the identification of this find, many others were added to the list of Achaemenid glass bowls.

The two unpublished bowls found in Milas (Mylasa) and now in Milas Museum are particularly important for being finds with known findspots. Together with the fragmentary rim from Ephesus and the Achaemenid glass finds from Gordion and the rock-cut tombs in Caunus, Mylasa appears to be another ancient site yielding Achaemenid glass.

LEVHA I

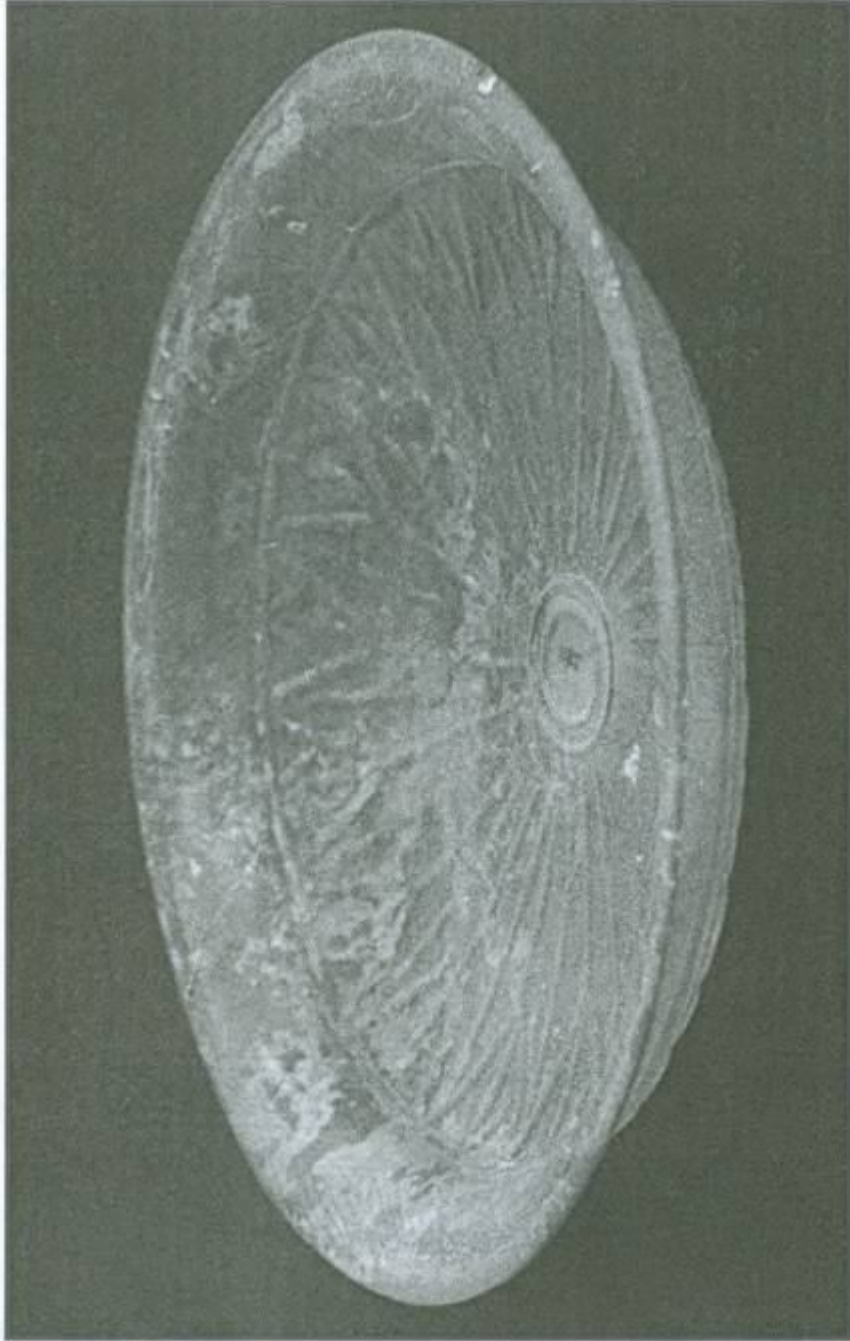

Çizim : C. Y. Erten

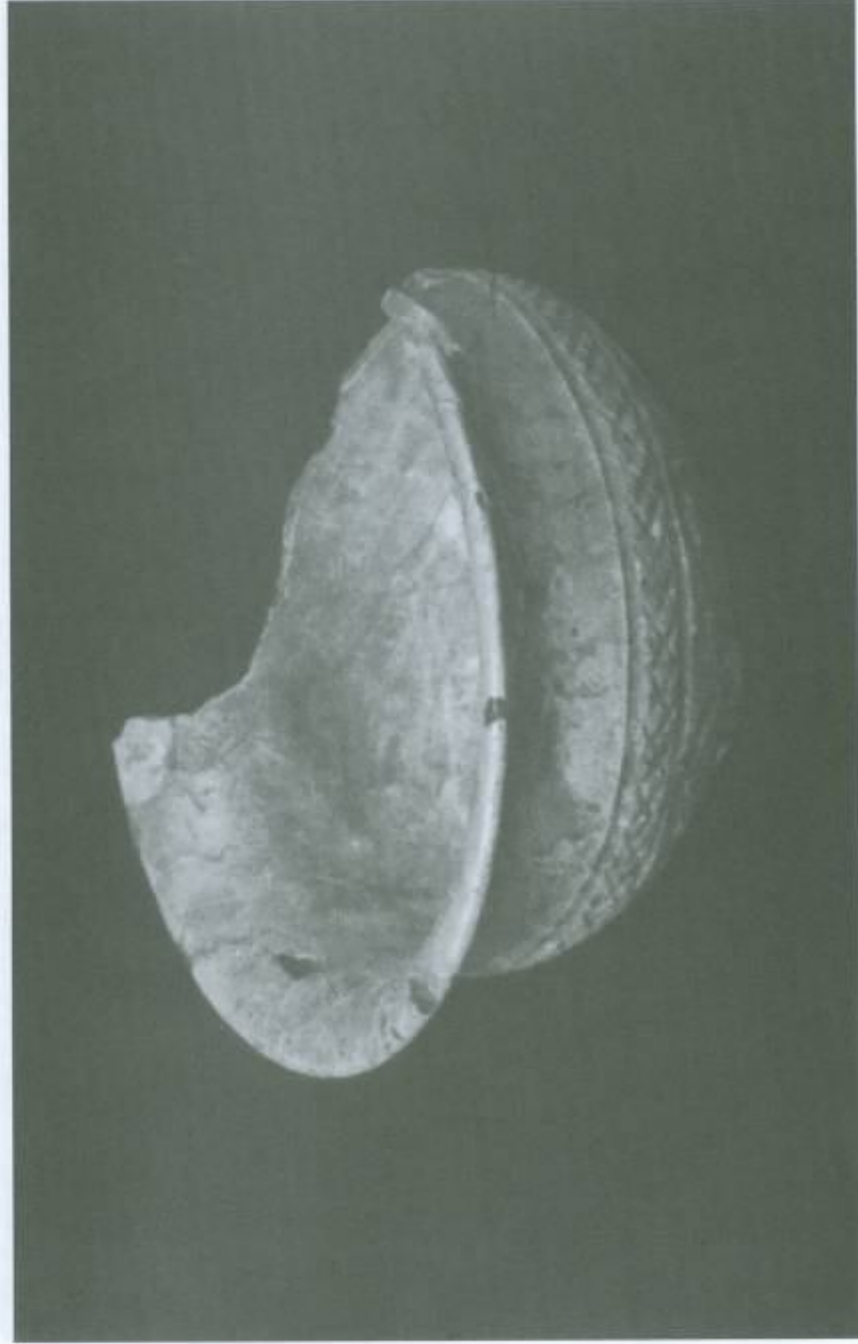
LEVHA III

GORDION FURNITURE CONSERVATION

LEVHA V

**GORDION FURNITURE CONSERVATION
1995 SEASON
PRELIMINARY REPORT**

Prof. Dr. Elizabeth SIMPSON
Director
Gordion Furniture Project

Conservation, research, and display work on the wooden furniture from Gordion, Turkey continued in 1995 over a sevenweek period (June 26 through August 10) in the Museum of Anatolian Civilizations, Ankara. Work was carried out under the auspices of the University Museum, University of Pennsylvania, with support from the 1984 Foundation. Contributions were also received from the Samuel H. Kress Foundation, for the preparation of a photographic archive of the furniture from Tumulus MM, and from Time-Life Books. Supplies and services were donated by the conservation Technology Group, Newport, Rhode Island.

The Gordion Furniture Project staff included Prof. Krysia Spirydowicz (Queen's University, Kingston, Ontario), senior conservator; Anne MacKay (National Gallery of Canada, Ottawa, Ontario), conservator; James Wermuth (Conservation technology Group, Newport, Rhode Island), specialist in conservation technology; and Paul Darroch (Toronto, Ontario), preparator. We were assisted by Nazif Uygur, Latif Özen, Abdurrahman Çulha, Rifat Çelik, and Cemal Uzundağ of the Laboratory of the Museum of Anatolian Civilizations and many other friends from the museum's curatorial and administrative staff.

CONSERVATION

In the summer of 1995, the fifteenth official season of work on the Gordion furniture and household objects, the team completed the conservation of all of the Gordion wood scheduled for treatment under

the auspices of this project. Objects that underwent final cleaning and repair include the "screen" from Tumulus W, two claw feet and associated fragments probably from Tumulus MM or Tumulus W, and the following pieces from Tumulus P: six small animals (TumP 106, 108, 111, 113, 148, and 149), rod with leather loops (TumP 165), small box with engraved decoration (TumP 139), fragments of a parasol (TumP 160), small plates and bowls, and numbers of miscellaneous fragments that we hope can be identified in the future. In addition, the bronze sheathing from one of the feet of the child's chair from Tumulus P (TumP 166) was treated and given a protective coating. It was decided that a small number of objects should be cleaned but not consolidated; these included some fragments of bowls and plates from Tumulus P and the plates (TumW 75-79) and plate fragments from Tumulus W. Work continued on the reconstruction of the stool legs and fragments of the child's chair from Tumulus P.

"Screen", Tumulus W

Anne MacKay and Krysia Spirydowicz completed the conservation of the screen fragments, which had been cleaned and consolidated in previous years. The wood of the screen was extremely fragile when it was found, and it had continued to deteriorate since the time of its excavation; while the consolidation process served to strengthen the wood, it also contributed to further fragmentation of many of the existing pieces. The repair of the fragments after consolidation has therefore been a lengthy and painstaking project, involving the efforts of many of the staff's conservators in an attempt to replace the small bits of wood that had become detached during the consolidation process. In 1995, work concentrated on three fragments (numbers 11, 8, and 9), although repairs were made to several other fragments as well. Pieces were reconstructed using solutions of varying strengths of the consolidant Butvar B-98. Bronze studs that had been removed before consolidation or that had become detached during consolidation were treated with benzotriazole under vacuum, coated with Acryloid B-72 under vacuum, and replaced in their original positions.

Claw feet and associated fragments, Tumulus MM or Tumulus W (?)

Two fragmentary claw feet and several smaller, associated pieces were found at Gordion in 1981 in unlabeled boxes containing textile remains that resembled those from the Tumulus MM coffin. It is therefore possible that these two feet belonged to one of the pieces of furniture from Tumulus MM, although there is no good candidate for a piece that incorporated these fragments. Alternately, the feet may be from Tumulus W, as Young reports finding in that tomb, "badly preserved, a scroll foot like those of the screens of MMT"; it is therefore possible that these feet belong to the Tumulus W "screen". Further research may establish the identity of the pieces. The feet and associated fragments, which were consolidated in 1993, underwent cleaning and final repair in 1995.

Small animals, Tumulus P

The six small wooden animals that were consolidated in 1994 were cleaned, repaired, and mounted (see below) in 1995. These were the horse (TumP 106), fragmentary lion (TumP 108), griffin eating a fish (TumP 111), leaping deer (TumP 113), and two hawk attachments (TumP 148-149). Final treatment included surface consolidation where necessary with solutions of varying strengths of Butvar B-98, as well as the addition of filling material (15% B-98 in ethanol mixed with glass microballoons and pigment) where needed to strengthen the pieces or reconstruct missing sections. All eleven animals were mounted for display in the museum with great success (see below).

Small objects, Tumulus P

Several small objects consolidated in 1993 and 1994 underwent final cleaning and repair in 1995, using procedures described above for the small animals. The objects included the fan ("rod with leather loops") (TumP 165), the small box with engraved decoration (TumP 139), the parasol (TumP 160), several small plates and bowls, and miscellaneous fragments. A number of small objects were placed on

display in the museum (see below).

23 stool legs, Tumulus P

Leg fragments consolidated in 1994 were cleaned and repaired in 1995, using the methods described above. Work continued on several of the legs that had undergone repair and reconstruction in 1994, including tumP 156B (4247 W 50, legs A and B), TumP 156C (4245 W 48, leg C), and TumP 156D (4248 W 51, leg A). While consolidation of the stool legs has strengthened the wood appreciably, the pieces are still generally in poor condition, with some sections liable to breakage upon handling. Work on these legs has thus been a difficult and time-consuming project. Much of the wood has required additional surface consolidation during the repair and reconstruction process, and extensive filling material has been added to strengthen joints and damaged areas. In 1995, most of the legs were placed in protective ethafoam bedding for permanent storage (see below).

Child' s chair, Tumulus P

Work was begun on the reconstruction of the fragments of the child' s chair (TumP 166). As with the stool legs from Tumulus P, the fragments of the child' s chair are extremely fragile and liable to break when handled. The methods used for the stool legs were used also to strengthen and repair the wood of the chair. Numbers of smaller fragments were joined together to form larger sections, with the result that the sides and back of the chair are now recognizable as such and can be handled with care. In 1995, the bronze sheathing from one of the feet of this chair was treated with benzotriazole under vacuum and then coated with Acryloid B-72, also under vacuum.

The child' s chair is one of the most interesting pieces of furniture from Gordion. Although the piece was not well understood initially, recent research has shown that it is without doubt a small chair or throne, the only certain chair from the Gordion collection. The chair had armrests that curved out and up from the sides, and a back whose top terminated at both sides in two tall, finial - like projections. The

chair seems to be an abstract rendition of the Near Eastern sphinx throne that was popular in the Levant during the late Bronze and early Iron Ages. Research and reconstruction work will continue on this piece in future seasons.

STUDIES IN ANCIENT TECHNOLOGY

During the cleaning of the plates and plate fragments from Tumulus W (TumW 75-79/W 103-107), tool marks were noticed indicating that the plates had been made on a lathe. These included small pricks at the center of one of the plate fragments (6249 W 107c), visible on both the top and bottom, equidistant from the edges of the plate rims. On other plates and fragments were found tool marks that showed evidence of a high - speed cutting tool used to shape the pieces (6249 W 103a, 6246 W 104, et al.). Some of these marks ended abruptly, indicating the use of the back - and - forth lathe, a type illustrated in the Greco - Roman tomb of Petosiris in Egypt, dating to the late 4th century B.C. Marks on one plate (6246 W 104) suggest that the tool used to shape the plate may have been a gouge. The tool marks on the plates from Tumulus W constitute the earliest known evidence for the use of the lathe in antiquity from a securely dated archaeological context.

STORAGE AND DISPLAY

Work began on the permanent safe storage of the wooden objects from Gordion: James Wermuth constructed two prototype drawer interiors for the stool legs and associated fragments from Tumulus P. Beds for individual pieces were cut from ethafoam blocks and covered with Goretex; the wood legs were then fit into the recesses, which were labelled for specific pieces. This work will continue in the following seasons, until all of the wood has been placed in protective long - term storage.

Ilhan Temizsoy, Director of the Museum of Anatolian Civilizations, suggested that a new room in the museum storage area might be made available for the long - term storage of the Gordion wood. This

room is much easier of access, which would facilitate the removal of the pieces to the laboratory for study. The room was measured and found to be adequate, and data - loggers were installed inside to determine the temperature and relative humidity over the next ten months. James Wermuth and Krysia Spirydowicz made suggestions for the insulation of the room, and Elizabeth Simpson designed new metal storage cabinets for the space; work on both these projects will continue, pending the availability of funds for the fabrication of new metal cabinets.

Fine metal mounts were made by Paul Darroch for the eleven small animals from Tumulus P. The mounts were constructed from a copper alloy (92% copper, 4% zinc, and 4% silicon), utilizing silver solder. They consist of metal base plates supporting wire armatures; the wires are padded with ethafoam strips, adhered with a solution of Acryloid B-72, and the mounts are painted with nitrocellulose paint, retouched with acrylics (exact specifications are on file with the project). The animals are held securely by their mounts but can be removed easily for study or photography. All eleven animals were placed on display in the museum in a newly refurbished case (case 98), along with several small wooden objects from Tumulus P, none of which required a mount. Wooden objects placed on display in the case along with the animals are the spoon (TumP 115), fragmentary ladle (TumP 120), saucers (TumP 121-122), and carved support ("foot with frog's legs", TumP 150). In addition, several of the plates and plate fragments from Tumulus W were mounted on Plexiglas and placed on display in a newly refurbished case containing objects from that tomb (case 92). As a service to the museum (and for the protection of the object), the fragmentary bronze and leather belt from Tumulus W (TumW 25) was stabilized on its cloth backing, secured to a Plexiglas mount, and placed on display in the same case.

SCIENTIFIC TESTING AND ANALYSES

Several iron fragments from the Tumulus MM coffin were x-rayed at the museum by Latif Özen. It was hoped that the original form and

dimensions of the iron bar and associated iron bosses could be determined by this method, but the pieces were too corroded to yield much new information. James Wermuth carried out a preliminary assessment of the treatment of wood with B-98 by soaking; the report was sent to Arno Schniewind for evaluation.

LECTURES AND PUBLICATIONS

In Spring 1995, Elizabeth Simpson spent a week at Queen's University as a Visiting Scholar, sponsored by the Departments of classics and Art Conservation at the invitation of Krysia Spirpydowicz. She spoke on the Gordion furniture at a public lecture, a class lecture, and an informal lunch, and she met with a number of students from various departments in the university. Publications that appeared in 1995 include:

Simpson, E. "Furniture in Ancient Western Asia," *Civilizations of the Ancient Near East*, vol.3, pp.1647-1671, Charles Scribner's Sons, New York, 1995

Simpson, E. "Gordion Furniture Conservation, 1994 Season: Preliminary Report," *Annual of the Museum of Anatolian Civilizations*, Ankara, 1994 (1995) 214-227.

An illustrated essay on the Gordion Furniture Project was published in *Anatolia, Cauldron of Cultures in Time - Life Books' "Lost Civilizations"* series (pp.107-117).

A NEW DISCOVERY

An unexpected and wonderful discovery was made in the storage area of the Museum of Anatolian Civilizations by Nazif Uygur, who found a piece from the inlaid table from Tumulus MM that had been listed as missing since 1981, when study of the furniture in Ankara was first begun. This is one of the carved, inlaid struts that rose from the table's frame to support the table top (strut C3), which had been excavated and photographed in 1957 but had not been seen after that time. Such a recovery would be important under any circumstances,

but it is especially noteworthy in the case of strut C3, because this strut was different from all other struts of its type on the table. It therefore seems to constitute an ancient repair, which gives rise to an interesting theory about the circumstances of the burial of the king and its relation to the sacking of the city.

FUTURE PLANS

The fifteenth season marks the end of the conservation of the wooden furniture and small objects from Gordion. Work will continue on the storage of the furniture in the Museum of Anatolian Civilizations, with funds being sought for the fabrication of new metal storage cases to replace the current wood cases, which will deteriorate over time. Funds will also be sought for new display cases for the finds from Gordion exhibited in the Museum of Anatolian Civilization, as the display cases now in use are old, with locks that are problematic, and, in some instances, with glass that is cracked or broken. This is especially dangerous for the wooden furniture and small objects, which, although strong enough to be displayed, are too fragile to withstand jostling within their cases and would be damaged irreparably if the cracked glass of any of the cases should break. No other wooden objects will be placed on display until new display cases can be obtained for the museum.

Research will continue on the wooden furniture and small objects from Gordion. The first of two volumes by Elizabeth Simpson, *The Furniture from Tumulus MM at Gordion, Turkey*, is now in press, to be published by The University Museum, University of Pennsylvania, as a monograph in the Gordion series. Research, photography, and drawings for the second volume, *The Furniture from Tumulus P. Tumulus W. and the City Mound at Gordion* are now in progress and will continue during future seasons. Both volumes will include contributions by project participants. A comparative stylistic and technical study of ancient furniture will be carried out as part of this ongoing research.

GORDION AHŞAP ESERLERİ KONSERVASYON ÇALIŞMALARI 1995 SEZONU ÖN RAPORU

Prof. Dr. Elizabeth SIMPSON
Gordion Ahşap Eserleri Projesi
Müdüresi

Gordion Ahşap Eserlerinin, konservasyon, inceleme ve teşhir çalışmalarına, 1995 yılı içinde yedi haftayı aşan bir süre (26 Haziran - 10 Ağustos), Ankara, Anadolu Medeniyetleri Müzesinde devam edildi. Çalışmalar, Pennsylvania Üniversite Müzesinin desteğiyle sürdürüldü. MM Tümülsünde bulunan mobilyaların fotoğraf arşivlerinin hazırlanması için Samuel H. Kress Vakfından ve Time - Life kitaplarından yardım alındı. Donanım ve hizmetler, Conservation Technology Group, Newport, Rhode Island tarafından sağlandı.

Gordion Ahşap Eserleri Konservasyon Projesinin ekibi; Prof. Krysia Spirydowicz (Queen's University, Kingston, Ontario), baş konservatör; Anne MacKay (National Gallery of Canada, Ottawa, Ontario), konservatör; James Wermuth (Conservation Technology Group, Newport, Rhode Island), konservasyon teknolojisi uzmanı; Paul Darroch (Toronto, Ontario), uzman. Müze laboratuvarı personeli, Nazif Uygur, Latif Özen, Abdurrahman Çulha, Rıfat Çelik ve Cemal Uzundağ ile müze elemanı diğer arkadaşlar çalışmalarımızda bize yardım etmişlerdir.

KONSERVASYON ÇALIŞMALARI

Çalışmaların onbeşinci sezonu olan 1995 yazında, program kapsamındaki ahşap eserlerin tamamının konservasyonu yapılmıştır. Bu amaçla, bazı ahşap eserlerin son temizlik ve birleştirme çalışmaları ile P Tümülsünde bulunan çocuk sandalyesinin ayaklarından birine ait olan bronz kaplama işleme alınmış ve korunması yapılmıştır. Az sayıda bazı objelerin temizlenip ancak sağlamlaştırılmamasına karar verilmiştir. Çalışmalar P Tümülsünde bulunan tabure ayaklarının ve çocuk sandalyesine ait parçaların rekonstrüksiyonu yönünde devam etmiştir.

W Tümülsünde Bulunan "Screen"

Önceki yıllarda sağlamlaştırılarak temizlenen Screen parçalarının konservasyon işlemleri Anne MacKay ve Krysia Spirydowicz tarafından tamamlanmıştır. Bulunduğu sırada, Screen'e ait ahşap parçaları son derece kırılgandı ve kazıdan beri geçen sürede de bozulmaya devam etmişti. Uygulanan sağlamlaştırma projesi, ahşabın dayanımını artırırken, mevcut parçaların daha fazla dağılmamasına da yardımcı oldu. Dağılan parçaların yapıştırılması, uzun, zahmetli ve gayret gerektiren bir çalışmaydı. 1995 yılında, çalışmalar diğer parçaların yapıştırılmasının yanında üç parça (11, 8, 9 numaralı) üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Parçalar, çeşitli derişimlerde hazırlanan Butvar B-98 sağlamlaştırıcısı kullanılarak onarılmıştır. Bronz kabarlardan, sağlamlaştırma işleminden önce ayrılanlar ile sağlamlaştırma işlemi sırasında kendiliğinden ayrılanlar, Benzotriazol ile vakum altında işleme alınmış ve yine vakum altında Acryloid B-72 ile kaplanmıştır. Kabaralar daha sonra Screen üzerindeki orjinal yerlerine yerleştirilmiştir.

MM ya da W Tümülsünde Bulunan Pençe Ayaklar ve Beraberindeki Parçalar

İki parça pençe ayak ve beraberindeki çeşitli küçük parçalar, 1981 yılında MM Tümülsünde buluna tabuttakine benzer, tekstil kalıntılarını içeren kutular içerisinde olarak Gordion'da bulunmuştu. Bu nedenle bu ayakların MM Tümülsünde buluna mobilya parçalarından birinin ayağına ait olma olasılığı olduğu halde, bu parçalarla birleştirilmesi için uygun değillerdi. Alternatif olarak Young'ın rapor ettiği gibi bu ayakların W Tümülsünde bulunan "Screen"e ait olma olasılığında mevcuttu. Bundan sonraki araştırmalar, bu parçaların tanımlanmasına yardımcı olacaktır. Ayaklar ve beraberinde bulunan parçalar, 1993 yılında sağlamlaştırılmış ve 1995 yılında temizlenerek birleştirilmiştir.

P Tümülsünde Bulunan Küçük Hayvan Figürinleri

1994 yılında sağlamlaştırılan altı küçük ahşap hayvan figürini, 1995 yılında temizlenmiş, birleştirilmiş ve kaidelerine yerleştirilmişlerdir. Son işlem olarak gerekli görülen yerlerde, çeşitli derişimlerde hazırlanan Butvar B-98 ile yüzey sağlamlaştırması ile aynı şekilde boşlukların dolgu malzemesi (Alkol içinde Butvar B-98 ile

kariştirilmiş mikrobalon cam ve boya) kullanılarak doldurulmasıyla parçaların sağlamlaştırılması ve rekonstrüksiyonları yapılmıştır. Onbir hayvan figürününin hepsi başarılı bir şekilde, müzenin teşhine yerleştirilmiştir.

P Tümüüsünde Bulunan Küçük Objeler

1993 yılında sağlamlaştırılan ve 1994 yılında son temizlik ve birleştirmeleri yapılan, çeşitli küçük objeler, 1995 yılında yukarıda izah edilen işlemlere tabi tutulmuşlardır.

P Tümüüsünde Bulunan 23 adet Tabure Ayağı

1994 yılında sağlamlaştırılan ayak parçaları, 1995 yılında yukarıda izah edilen şekilde temizlenmiş ve birleştirilmişlerdir. alışmalar 1994 yılının devamı olarak sürdürülmüştür. Sağlamlaştırma işlemi ile parçaların dayanımı hissedilir bir şekilde artmasına rağmen, hala kondüsyonları, tutma ile kırılabilir kadar kötü bir durumdadır ki bu yüzden çalışmalar zor ve zaman alıcı bir konuma gelmiştir. Parçaların çoğunluğu, birleştirme ve rekonstrüksiyonları sırasında ilave yüzey sağlamlaştırması gerektirmiş ve tahrip olmuş yerler daha fazla ve daha sert dolgu malzemeleri ile doldurulma ihtiyacı göstermişlerdir. 1995 yılında parçaların çoğu koruyucu Ethafoam köpükten yataklara yerleştirilerek sürekli depolama için hazırlanmıştır.

P Tümüüsünde Bulunan Çocuk Sandalyesi

Çalışma, çocuk sandalyesi (TümP 166) parçalarının rekonstrüksiyonu üzerinde başlamıştır. Çocuk sandalyesinin paralarıda, P Tümüüsünde bulunan tabure ayakları gibi tutulduğunda dağılacak kadar kötü kondüsyondaydı ve tabure ayaklarına uygulanan sağlamlaştırma ve birleştirme metodları tatbik edildi. Küçük parçalar birbirine birleştirilerek büyük parçalar oluşturulmuş ve böylece sandalyenin bir bölümü anlaşılabilir bir duruma gelmiştir. 1995 yılında sandalyenin ayaklarından birisine ait olan bronz kaplama, Benzotriazol ile vakum altında işleme alındıktan sonra yine vakum altında Acryloid B-72 ile kaplanmıştır.

Gordion Ahşap Eserlerinin en ilgi çekici parçalarından birisi de çocuk sandalyesidir. İlk önce anlaşılmasına rağmen araştırmalar bu

objenin küçük bir sandalye yada taht olduğunu göstermiştir. Araştırma ve rekonstrüksiyon çalışmaları gelecek sezonlarda da devam edecektir.

ANTİK YAPIM TEKNOLOJİSİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

W Tümülüsünde buluna levhalar ve levha parçalarının temizliği sırasında göze çarpan alet izleri, levhanın bir çeşit torna tezgahı üzerinde yapıldığını göstermektedir. Diğer levha ve parçaların, üzerinde bulunan izler ahşapların yüksek hızla çalışan bir kesim aleti ile şekillendirildiğinin kanıtıdır. W Tümülüsünde bulunan levhaların üzerlerinde bulunan bu alet izleri bilinen en eski antik tornaya kanıt olmaktadır.

DEPOLAMA VE TEŞHİR

Gordion Ahşap Eserlerinin güvenli bir şekilde daimi depolama çalışmaları başladı: James Wermuth, P Tümülüsünde bulunan tabure ayakları ve beraberindeki parçalar için çekmece içlerini oluşturacak iki örnek hazırlamıştır. Ahşap parçalar için Ethafoam köpük içinde uygun yataklar hazırlanmış ve Goretex kumaş ile kaplanmıştır. Bu çalışma ahşap eserlerin tümünün, koruma amaçlı uzun süreli depolamaya yerleştirilmesine kadar gelecek sezonlarda da devam edecektir.

Müze müdürü, İlhan Temizsoy, depolama alanında, Gordion Ahşap Eserlerinin uzun süreli depolamasına uygun olabilecek yeni bir oda önerdi. Bu oda, çalışmalar için eserlerin laboratuara taşınmasında kolaylıklar sağlayabilecek bir konumdadır. Odanın boyutları ölçülmüş ve depolama için yeterli bulunmuştur. Ayrıca gelecek on için sıcaklık ve bağıl nem değişimini ölçerek kaydedecek data - logger'lar odaya yerleştirilmişlerdir. James Wermuth ve Krysia Spirydowicz odanın yalıtımı ile ilgili önerilerde bulundular ve Elizabeth Simpson odaya yerleştirilecek olan yeni metal dolapların dizaynını yaptı; bu iki proje üzerindeki çalışmalar devam edecektir.

P Tümülüsünde bulunan onbir küçük hayvan figürünü için metal kaideler, Paul Darroch tarafından (%92 bakır, %4 çinko ve %4 silikon) içeren bakır alaşımından, gümüş kaynağı kullanılarak yapılmıştır. Böylece eserler kaideleri ile kolaylıkla taşınabilir, incelenebilir ve fotoğraflanabilir bir duruma gelmiş ve teşhir salonunda vitrin (vitrin no: 98) içine yerleştirilmiştir. Bu eserlere ilaveten P ve W Tümülüslerinde

bulunan çeşitli ahşap ve ev eşyası objeler ile bronz parçalı deri kemer pleksiglas kaide yardımıyla teşhir vitrinine (vitrin no: 92) yerleştirilmiştir.

BİLİMSEL TEST VE ANALİZLER

MM Tümülüsünde bulunan tabuta ait demir parçaların, X - Ray grafileri müzede Latif Özen tarafından çekilmiştir. Demir parçalarının orjinal form ve boyutlarının bu metodla belirlenmesi umulmuş, ancak parçaların çok korozyona uğramış olması, yeni verilerin alınmasına engel olmuştur. Ahşabın daldırma yöntemi ile Butvar B-98 kullanılarak işleme alınmasının sonuçları ilk olarak James Wermuth tarafından saptanarak; raporun değerlendirilmesi için Arno Schniewind'e gönderilmiştir.

KONFERANS VE YAYINLAR

1995 baharında, Queen's Üniversitesinde, çeşitli bölümlerden öğrencilerin katıldığı bir toplantıda, Elizabeth Simpson, Gordion Ahşap Eserleri konusunda çeşitli bildiriler sunmuştur.

Yayınlar;

Simpson, E. "Furniture in Ancient Western Asia", *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. 3, pp. 1647 - 1671, Charles Scribner's Sons, New York, 1995.

Simpson, E. "Gordion Furniture Conservation, 1994 Season: Preliminary Report, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1994 Yılı*, Ankara, 1994 (1995) 214 - 227.

Anatolia, Cauldron of Cultures in Time - Life Books "Lost Civilizations" series (pp 107 - 117).

YENİ BİR BULUŞ

MM Tümülüsünde bulunan kakma işlemeli masanın, 1981 yılından beri tesbit olunamayan parçası, Nazif Uygur tarafından bulunmuştur. 1957 yılında fotoğraflanan bu parça (strut c3) masanın üst kısmına destek olan oyma ve kakma işlemlerle süslü bir parçadır.

GELECEKTEKİ ÇALIŞMALAR

Gordion'da bulunan küçük objeler ve ahşap mobilyaların konser-vasyon çalışmalarında onbeşinci sezon bitmiştir. Çalışmalar, zamanla bozulacak olan şimdiki ahşap depolama dolaplarının, ödenek sağlan-masıyla, yaptırılacak olan yeni metal dolaplarla değiştirilerek, ahşap eserlerin Anadolu Medeniyetleri Müzesinde depolanması yönünde devam edecektir. Eski, problemlili ve tehlikelere açık teşhir vitrinlerinde sergilenen Gordion buluntularının, yeni teşhir vitrinlerinde sergilenmesi içinde ödenek temin edilmesine çalışılacaktır.

Gordion Ahşap Eserlerinin üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler devam edecektir. Elizabeth Simpson tarafından kaleme alınan ve bir monograf teşkil eden Gordion serisinin ilk cildi olan *The Furniture from Tumulus MM at Gordion, Turkey, Pennsylvania Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır. İkinci cilt olan *The Furniture from Tumulus P, Tumulus W and the City Mound at Gordion, için araştırma ve belgeleme çalışmaları gelecek sezonlarda da sürdürülecektir. Her iki ciltte projeye yardımcı bulunan katılımcıları içerecektir. Araştırmalar, antik mobilyalar üzerindeki teknik çalışmalar ve karşılaştırma tarzında çalışmalar olarak sürdürülecektir.**

DOĞU ANADOLU'DA MADENCİLİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Alberto PALMIERI
Kemal SERTOK
Andreas HAUPTMANN
Karsten HESS

GİRİŞ: Doğu ve gúneydođu Anadolu' daki zengin ve yaygın cevher yatakları, diğer ekolojik avantajlarla da birleşerek, bölge insanının metalik cevherleri erken çağlarda tanıyıp kullanmasına öncelik vermiştir. Hallan Çemi Çayönü Tepesi, Nevali Çori buluntuları, doğal bakır ve malahit gibi metalik bakır cevherlerinin ne kadar erken kullanılmaya baŐlandıklarını göstermiştir (Hauptmann 1993, Rosenberg 1994, Özdađan 1993). Özellikle Çayönü batı tepesi buluntuları İ.Ö.7. binlerde doğal bakır ve bakır minerallerine dayalı bir endüstrinin varlığını ortaya koymuştur (Özdoğan 1993). 1960 lı yıllarda Keban Baraj bölgesinde başlayan Karakaya ve Atatürk barajları alanlarında da devam eden çok sayıda arkeolojik kazı, bölgenin erken dönem kültür tarihinin aydınlanmasına ışık tutarken, bu kazılarda ele geçen mineral, curuf, pota, döküm kalıbı ve metalik eşya Neolitik' ten Geç Tunç Çağı' na kadarki geniş bir tarih yelpazesinde madenciliğin başlangıç ve gelişiminin de izlenmesine olanak sağlamıştır.

Baraj gölleri alanları dışında kalan ve otuz yılı aŐkın bir süredir kesintisiz olarak Roma Üniversite' sine bağlı bir ekip tarafından kazılan Malatya - Aslantepe höyüğü; kısa sürelerde kazılıp su altında kalmış diğer merkezlere kıyasla ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Geç Kalkolitik, İlk, Orta, Geç Tunç ve Demir çağlarını içeren uzun, kesintisiz bir kronolojik dizilim içinde ele geçen arkeolojik bulgular, bu uzun süreç boyunca Aslantepe' nin bölgedeki politik yaşam ve kültürel gelişimlerde devamlı öncül rol oynamıŐ, önemli bir merkez olduğunu göstermiştir. Bu güne kadar ortaya çıkarılmış en eski kültür katları VII ve VIA (İ.Ö.4.bin) de Aslantepe; güneyin Geç Uruk merkezleriyle sıkı ilişkileri olan, Malatya ovasındaki politik ve ekonomik denetimi elinde tutan, Doğu Anadolu' nun bir kısmı ile Mezopotamya, Suriye arasındaki hammadde devini-

minde söz sahibi, yönetsel, dinsel birimlerle donanmış, güçlü önkentsel bir merkezdir. Bu dönemin doruk noktasını temsil eden VIA seviyesinde ortaya çıkarılan, geniş bir alana yayılmış, bir metreden geniş ve yer yer iki metreyi aşan yükseklikteki duvarlarıyla; mabed, depo, yönetsel birimleri içeren anıtsal yapı kompleksi (Res.1) kentin güçlü konumunu yansıtır. İ.Ö.III.binin başlangıcında Aslantepe' de belirgin bir kültürel kesinti ve değişimli karşılaşılır. Uğradığı yangından çok, ekonomik sistemin çöküşüyle terkedilen VIA monümental yapısının üzerinde kurulan, ahşap kulübelerden oluşan köy (VIB1) Malatya ovasına ulaşan Trans - Kafkaslı toplulukların işaretçisidir. Bunun peşinden taş temelli, kerpiç duvarlı, dar sokaklarla ayrılmış, çekirdek yapıli yerleşim birimleriyle gelişmiş bir köy görünümündeki Aslantepe VIB2 deki arkeolojik bulgular, bütün yukarı Fırat havzasında görüldüğü gibi, Kuzey Suriye - Mezopotamya' lı kültürel öğelerin Aslantepe' de de yeniden varlığını gösterir. VI C/D (I.T.Ç. II-III) Aslantepe' si, bölgelerarası önemini yitirmemekle birlikte daha çok Elazığ ve Malatya ovalarıyla sınırlı yerel bir merkez konuma sahiptir (Frangipane 1993a, Frangipane 1993b).

VIA katında ele geçen 22 parçadan oluşan arsenikli bronzdan yapılmış silah grubu (Res.2) ile iğneler, gerdanlık parçaları v.b. metel eşya; yapım tekniği, biçim ve bezemeleriyle Aslantepe' nin bu dönemdeki sosyal ve ekonomik gelişmişliğine koşutturlar (Caneva v.d. 1985). Bu tabakanın geç bir evresinde ahşap bir eşik üzerine tutturulan bronz söve ayağı (Res.3), bronzun ne derece yaygın kullanıldığını gösterirken; kılıçlar üzerindeki gümüş kakmalı bezemeler, iki kurşun ağırsak ve bir altın kolye tanesi, bakır dışında diğer metallerin de varlığını yansıtır. Metal eşya dışında ele geçen mineral, curuf ve pota parçaları; VIA tabakasında metalin yalnızca kullanılmadığını, aynı zamanda üretildiğininin kanıtlarıdır. Aslantepe' deki bu tür metal eşya ile maden üretimi ve metal işçiliğiyle ilgili buluntular VIA katıyla sınırlı olmayıp; VII. (Geç Kalkolitik) tabakadan başlayarak bütün tabakalarda yaygın olarak ele geçmişlerdir. Özellikle VIB2 (I.T.Ç.Ib) katında bir avluda, aşırı yanmış bir ocak etrafında ele geçen (Res.4) dövgü taşları, pota parçaları, curuflar (Res.5) ve benzer örneklerin aynı bölgedeki ev ve sokak taban dolgularında da yaygın olarak bulunması, bu alanda uzun süre metal üretimi ve işçiliğiyle uğraşıldığının belirtir-

leridirler. Aynı biçimde VID (I.T.Ç.III) tabakasındaki bir mekanda insitu olarak bulunan çok sayıda döküm kalıbı ve potalar da Aslantepe' deki maden işçiliğiyle ilgili yaşamın sürekliliğine tanıklık ederler.

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığının onuncu yılı nedeniyle çıkartılan bu özel sayıda; bu bilgiler ışığında 1987 yılında başlayıp bu güne kadar sürdürdüğümüz "Doğu Anadolu' da Madenciliğin Doğusu ve Gelişimi" başlıklı arkeometalurjik araştırmanın kısa bir özeti Türkçe okuyucuya aktarılacaktır. Aslantepe madencilik buluntularının değerlendirilmesi, bölgedeki cevher kaynaklarının gözden geçirilmesi ve söz konusu dönem koşullarında ergitme deneyleri yapılması gibi başlıca üç alanda yürütülen bu araştırmanın amacı:

- Aslantepe metal, mineral ve curuf örneklerinin analizlerini yaparak kimyasal ve minerolojik yapılarını öğrenmek,

- Yüzey araştırmalarında saptanan ve örneklenen cevher kaynaklarından Aslantepe ve diğer bölge merkezlerinin yararlanıp yararlanmadığını irdelemek,

- Cevherleşme alanlarında, varsa eski üretim çalışmalarına ilişkin kanıtları toplamak,

- Kazılarda ele geçen metal üretimiyle ilgili bulguların desteğinde, benzer koşullarda ergitme deneyleri yaparak dönemin üretim teknolojisini öğrenmeye çalışmak ve özellikle arsenikli bronz alaşımlarının bilinçli ya da rastlantı sonucu üretildikleri konusundaki tartışmalara açıklık getirmek,

- Bu bağlamda As ve As,Sb,Ni,Pb' ce zengin bakır cevherlerinin varlığını araştırmak,

- Bütün bu bulgular ışığında cevherin kaynağından yerleşim merkezlerine; çıkartılıp, taşınması, işlenip ergitilerek metale ve metal eşyaya dönüşmesine kadar süren zinciri tamamlayabilmek,

olmuştur.

ASLANTEPE BULUNTULARININ ANALİZLERİ: Bu güne kadar Aslantepe' de bulunan metal eşya, curuf ve mineraller üzerinde ikiyüzden fazla analiz yapılmıştır (Caneva v.d. 1985-88-89-90;

Palmieri v.d.1992-93). Analizlerde SEM (taramalı elektronik mikroskop) ve ICP (plazma) aletleri kullanılmıştır.

Metal eşyanın analiz sonuçları:

- Bakır eşyanın saf bakır yanında, büyük çoğunlukla arsenikli bronzdan yapılmış olduğunu,

- Alaşımlardaki arsenik oranının %2-6 gibi yüksek değerleri, bu bronzların bilinçli ve gelişmiş bir teknolojiyle üretildiklerini,

- Bu alaşımın Aslantepe' nin kazılan en eski tabakası VII (İ.Ö.3500) den başlayarak O.T.Ç. (VA) na kadar kullanımını sürdürdüğünü,

- Kalay bronzunun ancak VIC (I.T.Ç.II) da görülmeye başlayıp, VID2 (I.T.Ç.III) de baskınlık kazandığını,

- Arsenikli bronzlarda eser element olarak Ni- Sb' un her zaman yüksek değerlerle arseniğe eşlik ettiklerini,

- Kurşun ve gümüş eşyanın bakıra kıyasla az bulunduğu, fakat bu metallerin saflık değerlerinin gelişmiş bir saflaştırma yöntemini yansıttığını göstermiştir (Tablo: 1).

Aslantepe' de ele geçen curuflar çıplak gözle incelendiklerinde kabaca aynı fiziksel özellikleri gösterirler. 1cm den 10-12 cm ye kadar ulaşan irilikte olanları vardır. Kahverengimsi gri renkli, süngersi olmayan iri gözeneklidirler. İçerlerinde yer yer tam ergimemiş mineral, hapsolmuş kömür parçacıkları ve bakır tanecikleri izlenebilir. Az veya çok bakır karbonatlarla boyanmışlardır. Bu özellikleriyle tümü bakır üretimi artığı pota curuflarıdır.

Mineral örneklerinin en ilginç VIB2 katında insitu olarak bulunmuş mineral kütesidir. Büyük bir olasılıkla bir sepet veya torba içerisinde saklanırken geçirilen yangın sonu yere düşen bu kütlemin ortası kahverenkli demir oksitler içerirken, çevresinde kalın bir tabaka halinde bakır karbonatlı ve oksitli cevherlerle çevrelenmiştir (Res: 6). Bu iki mineral grubunun neden böyle içiçe saklandığı konusunda varsayım getirmek güçtür. Fakat gerek Aslantepe' de, gerek bölgedeki diğer höyüklerde küçük parçalar halinde ele geçen diğer örneklerle

kıyasla bu mineral kitlesi İ.Ö.3.binde minerallerin henüz yerleşim yerlerinde ergitilerek metal üretildiğine açıklık getirmiştir.

Aslantepe' de farklı tabakalarda ele geçen doksanbeş mineral ve curufun ICP ile yapılan analizleri sonucunda başlıca üç mineral grubu ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki; değişen oranlarda Cu, As, Şu, Pb, Ni- Zn içeren polimetalik cevherlerdir. Bu grup Norsuntepe Geç Kalkolitik örnekleriyle benzerlik gösterir (Zwicker 1980) İlk grubun bir alt türü sayılabilecek ikinci grubu kurşunca zengin polimetalik cevherler oluşturur. Üçüncü grup ise eser element oranları düşük, salt bakır ve demir mineralleridir. Daha ilginç bu minerallerin höyükteki tabakalarla uyumlu olarak bulunuşlarıdır. VII ve VIA (geç kalkolitik ve I.T.Ç. I in ilk evresi) ile VIC-D (I.T.Ç.II-III) tabakaları örneklerinin büyük çoğunluğunu polimetalik cevherler oluştururken, VIB (I.T.Ç.I İkinci evresi) buluntuları üçüncü gruba giren salt bakır ve demir mineralleridir (Tablo: 2). Bu tablo bize Aslantepe' deki kültürel değişimlerin kullanılan cevher yataklarını ve üretim teknolojisini de etkilediğini göstermektedir.

Polimetalik cevherler doğrudan bakır üretiminden çok arsenikli alaşımlar için kullanılmışlardır (Zwicker 1980). Aslantepe VIA ve çağdaşı Hassek Höyük gibi Geç Uruk merkezlerindeki metal eşyalarda daima arsenikle birlikte izlenen Sb ve Ni değerlerine bakıldığında, bu alaşımlarla polimetalik cevherler arasındaki bağlantı açıkça anlaşılır. Aşağıda göreceğimiz gibi; yüzey araştırmaları örnekleri hiç veya yok dencek kadar az As, Sb ve Ni mineralleri içerirler. Bu tür As, Sb ve Ni ce zengince mineraller bize Trans - Kafkas cevher yataklarını çağrıştırmaktadır. Yukarıda söz edildiği gibi VII. ve VIA. tabakaları Aslantepe' si Trans Kafkasya' ya ulaşan bir iletişim ağına sahiptir. VIA tabakası sonunda Aslantepe' de görülen çöküşle bu bağlantılar kesilmiş ve VIB de bakır üretiminde yalnızca yakın çevredeki yataklar kullanılmış olmalıdır.

ERGİTME DENEYLERİ: Prehistorik devirlerde minerallerden metal elde edilmesi için uygulanan ergitme yöntemlerini anlamaya yönelik merak son yıllarda giderek artmış ve buna bağlı pek çok deneysel çalışma yapılmıştır (Tylecote - Boydell 1978, Tylecote 1980, Merkel 1983, Zwicker 1980). Bunlardan bir kısmı minyatür örneklerle, elektrik arki v.b. ısı kaynaklarıyla tümüyle laboratuvar koşullarında veya

yine laboratuvarlarda, ateş tuğlası v.b. çağdaş malzeme ile kurulan fırınlarda, kok kömürü v.b. yakıtlarla gerçekleştirilmişlerdir.

Biz farklı olarak deneylerimizi eski madencilik koşullarına uygun malzeme ile ve doğal ortamda yaptık. Bugüne kadar yaptığımız elliden fazla deneyde farklı malzeme ve koşulları sınadık. İlk yıllardaki ergitmelerde; kum taşı ve çamurla inşa ettiğimiz 30 cm. çapında, 1 m. yüksekliğinde bir fırın kullandık. Fırın 35 cm. yüksekliğinde üç ayrı noktadan tabana doğru yönlendirilmiş borulardan kimi zaman bir kalaycı körüğü, kimi zaman da ona eş değerde hava üfleyen (300-600 l/m lt.) elektrikli vantilatörden gelen havayla beslendi (Res: 7). Her deneyde 0,5-1 cm. boyutlarında kırılmış, 3-5 kg. cevher, 25-30 kg. odun kömürü kullanıldı. Tüm deneylerde ergitme için gerekli 1100C ısıya her zaman ulaşıldı. Deneylerde Çayırköy' den aldığımız pirit, hematit, kalkopirit, bornit, malahit ve azurit içeren kompozit mineral ve Ergani Maden' den getirdiğimiz kalkopirit kullanıldı. Çayırköy minerali yaklaşık %15, Ergani Maden minerali %10 bakır içermekteydi. Farklı deneylerde, kalkopiritin doğrudan veya kavruktan sonra fırına yüklendiği, silisli, kalsiyumkarbonatlı, demirli katkıların çeşitli karışımlar halinde kullanıldığı, ısının 1100 ile 1500C arasında değiştirildiği, kömür ve cevherin bir kerede veya parça parça yüklendiği çeşitli koşullar denendi. Deney süreleri 4-6 saat arasında değişti. Tüm bu değişen koşullar bakır eldesi açısından çok farklı sonuçlar getirmedi. Örneğin silisli katkıların curufun daha akışkan olmasını sağlamasına karşın bakırın ayrışmasına yardımcı olmadı. Hiç bir deneyde curufla bakırın tümüyle ayrıştığı bir indirgeme ortamı sağlanamadı. Kalkopiritin doğrudan veya kavruktan kullanılması curuf niteliğini etkilemesine karşın bakır üretiminde bir farklılık getirmedi. Deneyler sonucunda yüklenen minerale kıyasla çok az da olsa, her zaman 1-4 mm. çapında curuf içerisinde hapsolmuş bakır tanecikleri elde edildi (Caneva v.d. 1988-89-90-91).

Denenen tüm koşulların bakır eldesinde bir değişiklik getirmemesi ve harcanan zaman ve yakıt göz önünde bulundurularak 1991 yılından başlayarak deneylerimizi fırın yerine, küçük, basit bir ocakta, pota içerisinde gerçekleştirmeye başladık (PARMIERİ v.d. 1992-93). 10-15 dk. lık bir ön ısıtma ile 600C ısıya ulaşan pota içine kömürle doldurulan cevherle ısı kısa sürede 1100C üzerine çıktı ve 15-20dk. içerisinde cevher ergidi. Sonuçta fırın deneylerinde olduğu gibi curuf içerisinde

tanecikler halinde bakir elde edildi. Bu deneylerde de kullanılan cevher, katkı maddesi v.b. etkenlerin bakir eldesine fazlaca bir etkisi olmadı. Fakat potada eriyen cevherin 200-400g, harcanan kömürün 2-3 kg ve zamanın da 1 saatten daha az olduğu düşünülürse pota ile yapılan ergitmelerin daha akılcı ve tutarlı olduğunu söyleyebiliriz.

Son iki yılda deneylerimizde hava beslemesi köruk yerine uçları kil kiliflarla izole edilen kamislarla üflenerek yapıldı (Res:8). 5-6 kişinin dönüşümlü olarak üflediği kamislarla da curuf içerisinde küçük kürecikler halinde bakir oluştu. 1995 yılında; deneylerde Güney Afrika kökenli %60-70 bakir içeren malahit kullanıldığında bakir eldesi görülür biçimde arttı. Bir kaç deney ürünü bakırı yeniden erittigimizde 200gr a varan ağırlıkta bir bakir külçesi elde etmek mümkün oldu (Res:9).

Deney Sonuçları;

-Bakır için yapılan ergitmelerde gerekli 1100C° ve üstündeki ısıya ulaşmanın sorun olmadığı ve her konumda elde edilebileceğini,

-Bakır eldesinin; fırın pota, katkı maddeleri, ısı, indirgeme ortamının kontrolü gibi değişkenlerden çok, kullanılan cevherin zenginliği veya zenginleştirilmesi veya ergitme sonu elde edilen taneciklerin sabırla ayıklanması gibi, mekanik çalışmaya bağlı olduğunu,

-Yerleşim yerlerinin sıkı yapı dokusu ve ergitme sırasında çıkan SO₂, CO gibi zehirli gazlar düşünüldüğünde; bakir üretiminde fırınlar yerine, az miktarlarda fakat kısa sürede üretim yapılabilen potaların kullanıldığını,

-Öte yandan; Murgul ve Keban gibi arsenik içeren cevherle yapılan ergitmelerin ürünü bakırda bile arsenik yüzdesinin 0,50 yi geçmemesi arsenikli bronz alaşımlarının bilinçli ve katkı maddeleriyle yapıldığını göstermiştir.

YÜZEY ARAŞTIRMALARI: Yerbilim literatüründe Güneydoğu Anadolu' daki cevherleşmelerinin oluşum ve tarihlenmesi uzun yıllar tartışılmış ve tartışılmaktadır (Erler 1984). Her koşulda; Amonos' lardan Hakkari' ye kadar uzayan yaklaşık 100 km uzunlugunda ve 60 km. genişliğinde bir kuşak üzerinde uzun dönemler süren jeolojik hareketlilik ve buna bağlı evrim, başta bakir olmak üzere yoğun kurşun,

çinko, gümüş, demir cevherlerinin oluşumuna neden olmuştur (har:1). Önceleri, bu kuşağın bugüne kadar işletilen en büyük bakır rezervi Ergani-Maden; Çatalhöyük' ten Kültepe' ye ve Mezopotamya' ya kadar geniş bir coğrafya için akla gelen ilk cevher kaynağı olarak düşünülmüştür (Griffits v.d.,1972; Bilgi 1950). Yüzey araştırmamızın amacı bölgedeki olabildigince çok sayıda cevherleşme alanını gözden geçirerek eski Anadolu madenciligi cevher kaynakları için daha tutarlı bilgiler elde etmektir. 1980 li yıllarda aynı bölgede iki ayrı araştırma grubu da benzer bir çalışmayı yürüttüler (Pernicka v.d. 1985; Belli 1991)

İncelenen alanlarının ilk bölümünü günümüz ekonomik koşullarında da işletilmeye değer büyük rezervli cevherleşmeler oluşturdu.

Ergani-Maden: Bunlardan başta geleni olup; doğudan batıya uzanan Kısabekir, Mizirtepe, Anayatak, Weiss ve Hacan adlı beş masif-bakır sülfürlü yataktan oluşmuştur. Uzun yıllar üretim yapıp terkedilen bu yataklardan en son olarak Anayatak' taki üretime de birkaç yıl önce son vermiştir. Anayatak' taki başlıca cevher minarelleri; kalkopirit, pirit, manyetit' dir (Griffitts v.d. 1972; Ryan 1960; Yayınlanmamış MTA Raporları1: Banba ve Tin no: 4968, 1972, Hakkari no: 5492 1973, Keser no: 6490 1977, Kurul no: 6406 1978). Anayatak' ta 1939 yılından beri yapılan açık üretimin oluşturduğu 150m çapında 90m derinliğindeki çukur, var olabilecek bütün eski işletme izlerini yok etmiştir. Bu yüzden prehistorik dönemde tüketilmiş olması gereken üst seviyelerdeki gosan ve oksidasyonlu zona ait kalkosin, kovellin, markazit, malahit ve azurit gibi ikincil bakır minarelleri ve doğalbakır da tümüyle tüketilmiştir.

Keban: Malatya ve Elazığ Ovalarına eşit uzaklıkta bulunan ve eski dönemlerde işletildiğinden sıklıkla söz edilen Keban çok karmaşık bir jeolojik yapıya, buna bağlı olarak, bakırdan, kurşun, çinko, gümüş, altın ve wolframa kadar pekçok elementi içeren polimetallik bir cevherleşmeye sahiptir (MTA no: 133; Pernicka vd. 1985). Bu karmaşık ve yaygın cevherleşme ve raslanan eski işletme izleri nedeniyle Keban' da 1990-93-94 yıllarında çalıştık. Kazayı ortadan bölen Fırat nehrinin iki yanında yüzlerce eski galeri vardır. Batı yamaç-

taki galerilerde daha önce yapılan çalışmalarda tahta kürek, test potası gibi eski madencilik aletleri bulunmuştur (Pernicka vd. 1985). Doğu yakada; Etibank tarafından açılmış, biribiriyle birleşen, biri Fırat kıyısından diğeri Keban Deresi' nden açılan iki galeriden elde edilen galena hemen kaza içerisindeki fabrikada değerlendirilerek on yıl önce-sine kadar kurşun üretilmiştir. Bu galeriler takip edildiğinde kimi yer-lerde açılmış eski galerileri kestikleri izlenir. Fırat galerisinin hemen üstünden başlayıp 4km doğudaki Zeytindağ' ına kadar yayılan alanda pek çok eski galeri ve bunlardan arta kalan pasalar vardır. Tek tek araştırılması oldukça güç çoğu kapalı bu galerilerin büyük çoğunluğu Osmanlı dönemine ait olmalıdır. Bu galeriler; Keban kazasının 3 km kadar güneyinde kalan ve onu tepeden gören Zeytindağ üzerinde büyük bir yoğunluk gösterir. Bunların içerisinde; cevher zonunu açıktan takip eden yarmalar yanında, farklı tekniklerde açılmış, biribirine kesen, genişletilerek yeniden kullanılan elliden fazla galeri vardır. Bu galerilerin boyutları, cevher takip etmek teknikleri, galeri yüzlerinde gözlenen kazma izlerine bakarak İTÇ dan Roma, Bizans ve Osmanlı dönemine kadar uzun bir dönemde işletildiklerini söyleyebiliriz. Galerilerin tümü kireçtaşı içerisinde demir oksitli kontakları takip etmişlerdir. İşletilen cevherden arta kalan ve galeri ağızlarında büyük yığınlar oluşturan pasaların büyük çoğunluğu bu demir oksitlerdir. Zeytindağ ile Mehmetdudu Tepe arasındaki kuru derenin güney yamacında; yirmiden fazla bir iki oyuklu veya çift yüzlü kirma öğütme tasi, üç adet sapa bağlanmak için ortasından bir yiv açılmış tas balta ve elliden fazla kirma ve öğütme kullanılan havan eli biçimli tas toplanmıştır (Res:10). Yine aynı bölgede yoğun olarak bulunan çanak çömleğin çoğunluğu Ortaçağa ait günlük kullanım kaplarına aittir. İçlerindeki bazı kalın cidarlı, birkaçı bitkisel katkı kaba malzemeyi ta-rihlemek güçtür. Pernicka ve arkadaşlarınca buradaki madenin kurşun ve bakır için işletildiği ileri sürülmüştür (Pernicka vd. 1985). Gözlemlerimiz ve analiz sonuçlarına göre bu varsayımı özellikle bakır açısından kabul etmek güçtür. Bu konudaki düşüncelerimizi salt bu konu üzerine hazırladığımız bir yazıyla ileride belirteceğiz.

Polusagi: Malatya Pötürge karayolunun yaklaşık kırkinci kilome-tresinden güneye doğru ayrılan stabilize bir yolla ulaşılır. 1970 lı yıllar-da Hasenek Dere' nin yardığı sarp vadilerde açılan galerilerden 700

ton kadar bakır cevheri elde edilmiştir (Yayınlanmamış MTA raporları: çötel vd. no: 1796, Yazgan No: 922, Karslıoğlu No: 7116, 1978). Ana cevher mineralleri pirit ve kalkopirittir. Maden Deresi mevkiinde, yolun hemen kuzey yamacında eski bir ergitme alanı vardır. Karşılıklı iki tepe üzerinde kare biçimli fırın kalıntıları kalkopiritin kavrulması için kullanılmışlardır. 5-10cm irilikte, süngersi, Kavrulmuş cevher etrafa yayılmıştır. Bu fırınlar Timna, Fenan gibi eski madencilik alanlarında da görülmüş ve Ortaçağ, İslami döneme tarihlenmiş fırınların benzerleridir. Yamacın aşağı seviyelerindeki bir düzlükte dikdörtgen planlı bir yapıya ait duvar kalıntıları ve buradan aşağı yayılmış 10 tondan fazla curuf yığını vardır. Bu curuflar kırılmış iri parçalar halinde, yoğun kıvamlı, alt yüzleri düz, üst yüzleri böbreksi akıntı izleri taşıyan ergitme fırınının altından akıtılmış (tapping slag) türdendir. Yer yer malahit ve azuritleşmiş bakır kalıntıları taşırlar. Ayrıca içerisinde üfleçlere ait silindirik izler taşıyan parçalarda bulunmaktadır. Bunun dışında yolun alt ve üstünde açılmış eski galeriler vardır. Madendere' sinin kuzeyinde iki kilometrelik bir patikadan çıkılan kırbıztaşı Tepe' de metamorfik kayalar içinde 1 mm. yi geçmeyen incelikte doğal bakır damarlarına rastlanmıştır.

Cafana: Malatya' nın 20-25 km. kadar güney batısındadır. Malatya - Adıyaman karayolundan ayrılan bir yolla ulaşılır. Bugün de çinko için işletilen bir kurşun - çinko yatağıdır. Bugünkü açık işletme eskiden işletilmesi olası tüm üst katmanları yok etse de; işletme tarafından eski galeriler haritalanmış, ayrıca demir kazma, murç, terazi, destek kalasları gibi bazı eski örnekler toplanmıştır. Bu bulgularla maden en azından Roma döneminden bu yana işletilmiş ve 1 km. kadar güneydeki Ortaçağ düz yerleşmesinde de Cafana' lı eski madenciler oturmuş olmalıdırlar. Yine madenin 2 km. kadar kuzeyindeki tepe üzerindeki küçük höyükte klasik dönem yanında, bol miktarda İTÇ II-III seramiği bulunmaktadır. Bunların birinin üzerinde yapışmış bulunan iri kurşun damlaları bu yerleşimin kurşun üretimiyle bağlantılı olduğunu gösterir.

Gurbet Mezrası: Elazığ' ın 15 km. kadar doğusunda, bugün sualtında buluna Norsuntepe, Tepecik, Tülintepe Höyük' lerine de yaklaşık aynı uzaklıktadır. 1970 li yıllarda yapılan arama çalışmalarında açılan galeriler kapanmıştır. Galeri önlerindeki yığınlarla kolaylıkla

örnek almak olasıdır. Bu galerilerin üst kısmında kuru bir derenin yardığı alanda, gosan karakterli kuars ve andezit içinde, limonit ve hematitten oluşan bir seviye izlenir. Cevherleşme polimetalik bir özelliktedir. Ana cevher mineralleri sfalerit (ZnS), kalkopirit (CuS) ve priit (FeS) tir. Kalkopirit yeryüzüne çıktıktan sonra yer yer karbonatlaşarak malahite (CuCo₃) dönüşmüştür. Eskiden çalıştırıldığını gösterecek hiçbir bulgu olmamasına karşın, Tepecik ve Tülintepe mineral ve curuf analizlerinde görülen yüksek çinko değerlerine bakıldığında (Özbal 1983), bu höyüklerin eski sakinlerince kullanıldığı kesin gibidir.

Bu ana kaynaklar dışında yirmiye yakın çatlak dolguları, saçınımlar hailnde oluşmuş küçük cevherleşme alanını da gözden geçirdik. Bunlar; Erganimaden çevresindeki Çayırköy, Sanisi, Mergentepe, Kundikan; Malatya - Çelikhan, Ziyarettepe; Kulancak; Pötürge, Kirmizitarla; Çanakçı, Kizmehmet, Elazığ - Baskil Karakaş; Sivrice, Düzbahçe; Keban Nalliziyaret ve Zeyrantepe' dir. Böylelikle işletilen büyük yataklarda göremediğimiz üst düzeylerdeki oksit ve karbonatlı ikincil cevherleşme seviyeleri hakkında bilgi edinmemiz de mümkün oldu. Küçük olmalarına karşın, hiç dokunulmamış, malahit, azurit, bornit gibi mavi, yeşil, kırmızımsı çarpıcı renkleriyle yüzeylenmiş bu oluşumlar; eski insanın cevher mineralleriyle nasıl karşılaştıklarını, bunları nasıl kolaylıkla ayırdedilebildiklerini pratik olarak da gözlemlememize olanak sağladı.

Karakaya Baraj' ının 10 km. kadar güney doğusunda Tillo - Kirmizitarla köyü köylülerce bahar yağmurlarından sonra toplanan doğal bakır parçalarıyla daha önceden yerbilim ve arkeoloji literatürüne girmiştir. Derelerce taşınan bu parçaların birincil kaynakları bulunamamıştır (Yayınlanmamış MTA raporları: Atabek no: 820, 1939; Saracoğlu no: 796, 1965; Seyhan no: 4873, 1967) Ulaşımı güç sarp konumuna karşın Malatya, Elazığ ve Urfa Ovalarına yaklaşık 50 km. uzaklıktaki bu köye 1988 yılında ekibimizde gitti ve 2 kg. a yaklaşan ağırlıktaki bir doğal bakır parçasını görüp, örnek olarak aldı. 1989 yılında Ergani - Maden' in 20 km. kadar batısındaki Sanisi köyünde MTA lı jeologlarca bulunan; yer yer masif, yeryer 2 mm. kalınlığındaki saçaklar halinde, 50 kg. a varan ağırlıktaki bir başka doğal bakır kütlesi yerinde görüldü ve örneklendi. Dokuz bin yıllık bir tüketim sürecinden sonra, bugün hala bu tür doğal bakır örneklerine rastlamamız bize pre-

historik dönemde doğal bakırın ne bolluk ve kolaylıkta bulunabilmiş olacağı konusunda yeterli bilgi vermektedir.

Keban Nallıziyarettepe, Aslantepeler' nin 20 km. kadar batısındaki Kizme Mehmet Köyü, Baskil Karakaş köyünde ince damarlar halinde yüzeylenmiş malahit ve azuritleşmiş bakır cevherleri alıcı yeşil ve mavi renkleriyle hemen dikkati çekmektedirler.

Yüzey araştırmaları bulgularından prehistorik dönemde bölge insanının özellikle bakır cevherleri bulma konusunda büyük bir zorlukla karşılaşmadıkları anlaşılmaktadır. Son yüzyıllardaki yoğun tüketimi gözönüne alırsak, o dönemlerde bugün rastladıklarımızın yüzlerce katı miktarda yüzeylenmiş cevher kolaylıkla elde edilebileceğini söyleyebiliriz. Tüketim miktarının azlığı düşünüldüğünde aynı söylem kurşun için de yinelenebilir. Cevherleşme alanlarının pek çoğunun 1500-2000 m. yüksekliklerde ve senenin büyük bir kısmı karlarla kaplı oluşu, burarlardan yalnızca yaz aylarında cevher alınmasını zorunlu kılar.

Öte yandan Aslantepeler, Norsuntepe ve benzer merkezlerdeki mineral ve curuf analizleriyle yüzey araştırmalarında topladığımız minerallerin analizleri karşılaştırıldığında bir uyumsuzluk göze çarpar. Aslantepeler, Norsuntepe ve benzeri merkezlerdeki Cu,Pb,As,Sb,Ni,Fe elementleri içeren polimetalik cevher örnekleri yüzey araştırmalarında ele geçmemiştir. Örneklenen cevherlerin büyük bölümü bakır, demir ya da kurşun esaslı sülfür, oksit ya da karbonatlı cevherlerdir. Yalnızca Keban örneklerinde yüksekçe As,Pb az miktarda Sb rastlanmıştır. Yine Baskil Karakaş As, Kulancak Ni değerleri dikkati çekse de; ne Aslantepeler örnekleri kadar yüksek değerlere, ne de birlikteliğe sahiptirler. (Tablo: 3) Bu sonuçlara göre arsenikli bronz üretiminde kullanıldığı düşünülen bu polimetalik cevherlere; ya biz yüzey araştırmamızda rastıyamadık, ya tümü eski çağlarda tüketildi, ya da bölgeye Trans Kafkasya gibi uzak mesafelerden getirildiler.

KAYNAKÇA

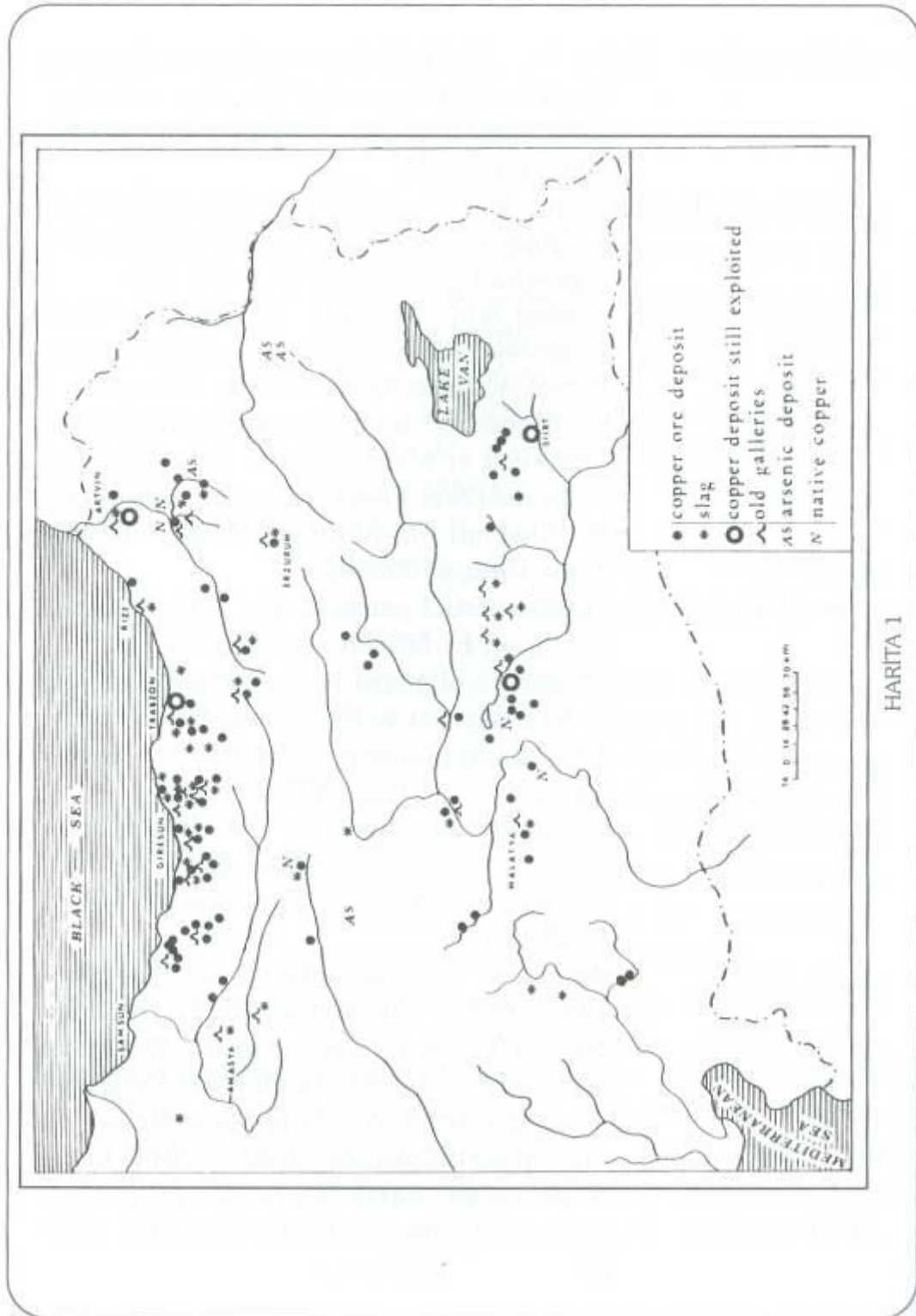
- Belli 1991: Oktay Belli, Ore Deposits and Ore Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron in Urartu. (Yay: R.Merhav v.d.), *Urartu A Metal Working Center in the First Millenium B.C.*, Jerusalem, The Israel Museum, s.14-41.
- Birgi 1950: S.E.Birgi, Notes on the Influence of the Ergani Copper Mine on the Development of the Metal Industry in the Ancient Near - East, *Jahrb. Kleinasiatische Forsch*, 1, 337-343.
- Caneva v.d. 1985: Caneva C., Frangipane M., Palmieri A.M., I Metalli di Arslantepe nel Quaderno dei piu Antichi Sviluppı della Metallurgia Vicini - Orientale, *Quaderni de La Ricerca Scientifica* 112, vol I, CNR, Roma 1985 s.115-138.
- Caneva v.d. 1988-89-90-91: Caneva C., Palmieri A.M., Sertok K., Mineral Analysis in the Malatya Area: Some Hypoteses, *T.C.Kültür Bakanlığı, Arkeometri Sonuçları Toplantısı IV*, 1988 Ankara, s.39-48.
- 1989: Copper Ores in the Malatya Region and Smelting Experiment, *T.C.Kültür Bakanlığı, Arkeometri Sonuçları Toplantısı V*, Antalya 1989, s.53-66.
- 1990: Malatya Çevresindeki Bakır Cevherleri ve Ergitme Deneyleri, *T.C.Kültür Bakanlığı, Arkeometri Sonuçları Toplantısı VI*, Ankara 1990, s:1-11.
- 1991: Archaeometallurgical Research in the Malatya Area, *T.C.Kültür Bakanlığı, Araştırma Sonuçları Toplantısı IX*, Çanakkale 1991, s:227-234.

- Frangipane 1993a: Frangipane M.: Melid (Malatya - Arslan - Tepe), *Reallexikonder Assyriologie und Vorderastatischen Archaologie, band 8-1/2*, Berlin 1993, s:42-52.
- Frangipane 1993b: Frangipane M., Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Regions, *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata (Yay: Frangipane M., Hauptmann H., Liverant M., Matthiae P., Mellink M.)*, Roma 1993, s:133-162.
- Griffiths v.d. 1972: Griffiths W.R. - Albers J.P.; Massive Sulphur Copper Deposits of Ergani - Maden Area, South - Eastern Turkey, *Economic Geology* 67, s:701-713.
- Hauptmann A., v.d. 1993: Hauptmann A., Lutz J., Pernicka E., Yalçın Ü., Zur Technologie der Frühesten Kupferverbüttung im Öslichen Mittelmeerraum, *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et mesopotamica Alba Palmieri Dedicata (Yay: Frangipane M., Hauptmann H., Liverani M., Matthiae P., Mellink M.)*, Roma 1993 s:541-572.
- M.T.A. 133: Türkiye Bakır, Kurşun, Çinko Yatakları, M.T.A. Yay. No: 133, Ankara 1972.
- Özdoğan v.d. 1993: Özdoğan M., Özdoğan A., Yosef D.B., Zeist W., Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme, *T.C.Kültür Bakanlığı, Kazı Sonuçları Toplantısı XV*, Ankara 1993, s:103-122.

- Palmieri A.M., Sertok K., Chernykh E.: Archaeometallurgical Research At Arslantepe, *T.C.Kültür Bakanlığı, Arkeometri Sonuçları Toplantısı VIII*, Ankara 1992, s:391-398.
- Palmieri A.M., Sertok K., Minerals in and Araund Arslantepe, *T.C.Kültür Bakanlığı, Arkeometri Sonuçları Toplantısı IX*, Ankara 1993, s:119-136.
- Palmieri v.d. 1993: Palmieri A.M., Sertok K., Chernykh E., From Arslantepe Metalwork to Arsenical Copper Tecnology in Eastern Anatolia, Between the Rivers and Over the Mountains, *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata (Yay: Frangipane M., hauptmann M., Liverant M., Matthiae P., Mellink M.)*, Roma 1993, s:573-599.
- Pernicka v.d. 1985: Seeliğer T.C., pernicka E., Wagner G.A., Begemann F., Schmitt - Strecker S., Eiber C., Öztunalı Ö., Baranyi I.: Archaometallurgische Untersuchungen in Nord - und Ostanatolien, *Jahrbuch des Romisch - Germanischen Zentral Museums 32.*, 1985, s:597-659.
- Rosenberg 1993: Rosenberg M., Inal N., The Hallan Çemi Excavation, 1992, *T.C.Kültür Bakanlığı, Kazı Sonuçları Toplantısı XV*, Ankara 1993, s:123-130.
- Ryan 1969: Ryan C. W. A Guide to the Known Minerals of Turkey, M.T.A. Yay., Ankara 1969, s:80-150.
- Zwicker 1980: Zwicker U., Investigation on the Extractive Metallurgy of Cu/Sb/As Ore and Excavated Smelting Pruduct from Norsuntepe (Keban) on the Upper Eupfrates (3500 - 2800 B.C., *Aspects of Early Metallurgy, British Occasional Paper N. 17*, London 1980, s:13-26.

LEVHA I

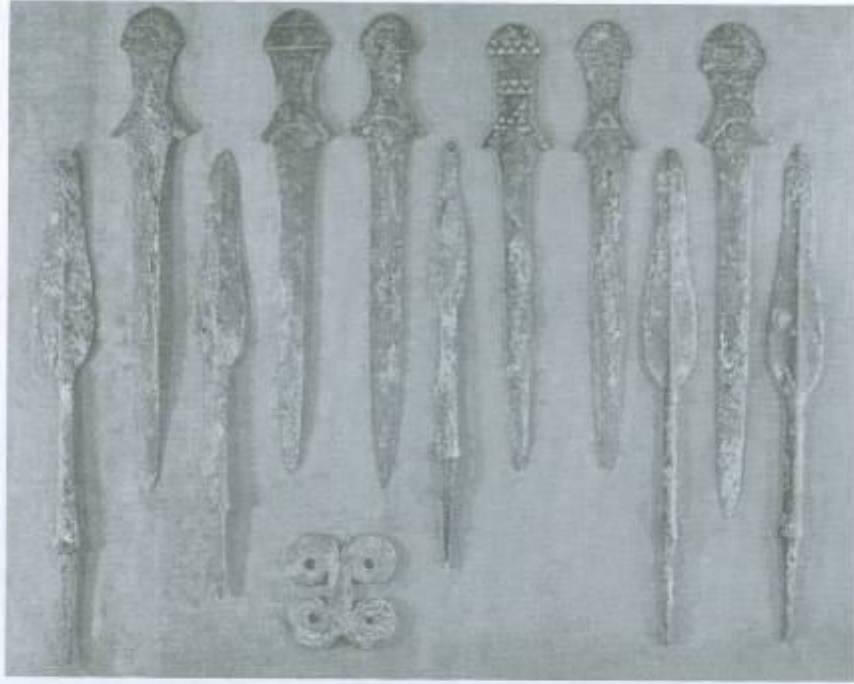

HARİTA 1

RESİM 1

LEVHA III

RESİM 2

RESİM 3

RESİM 4

LEVHA V

RESİM 5

RESİM 6

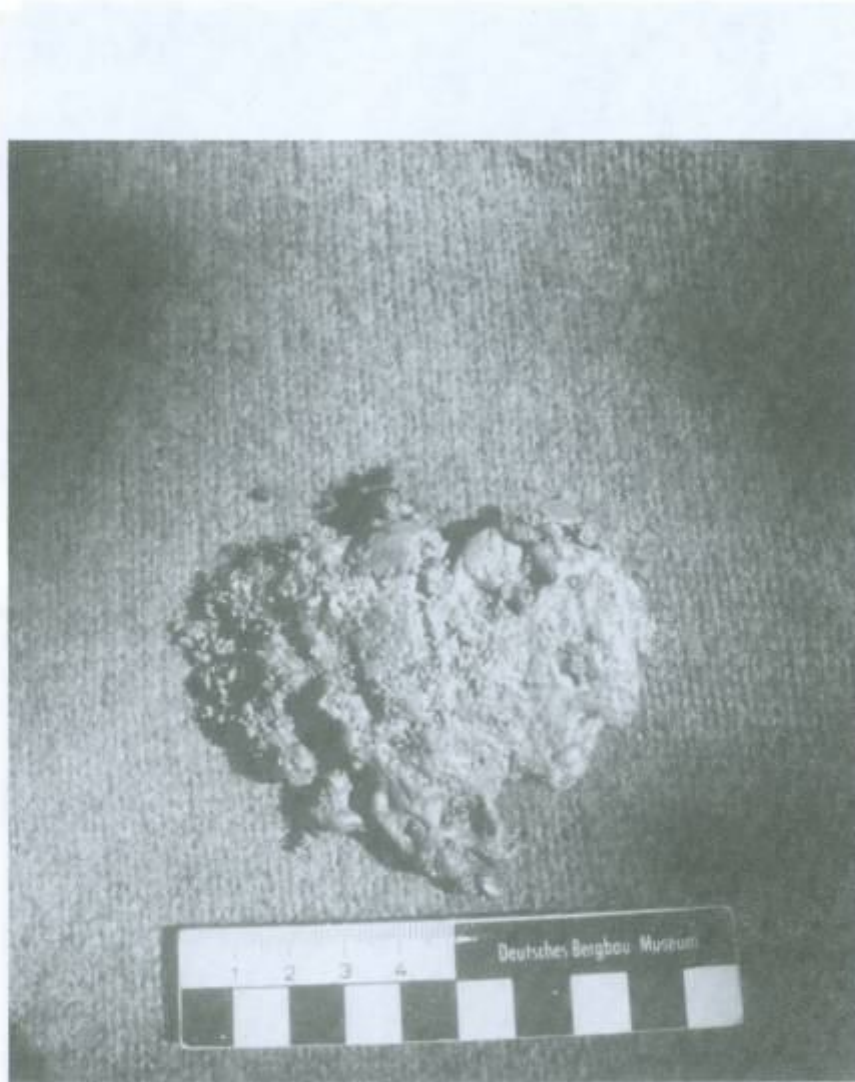

RESİM 7

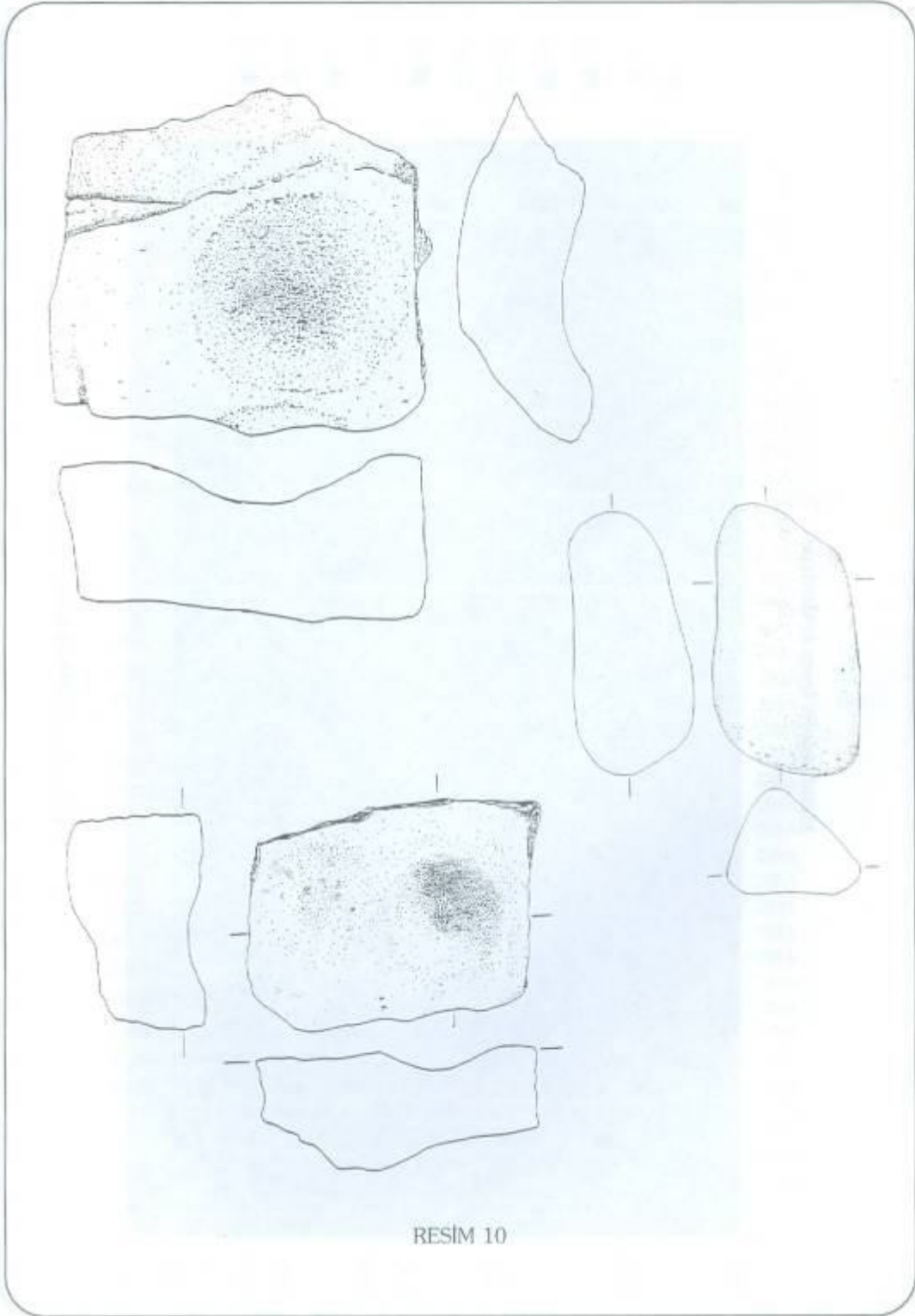

RESİM 8

LEVHA VII

RESIM 9

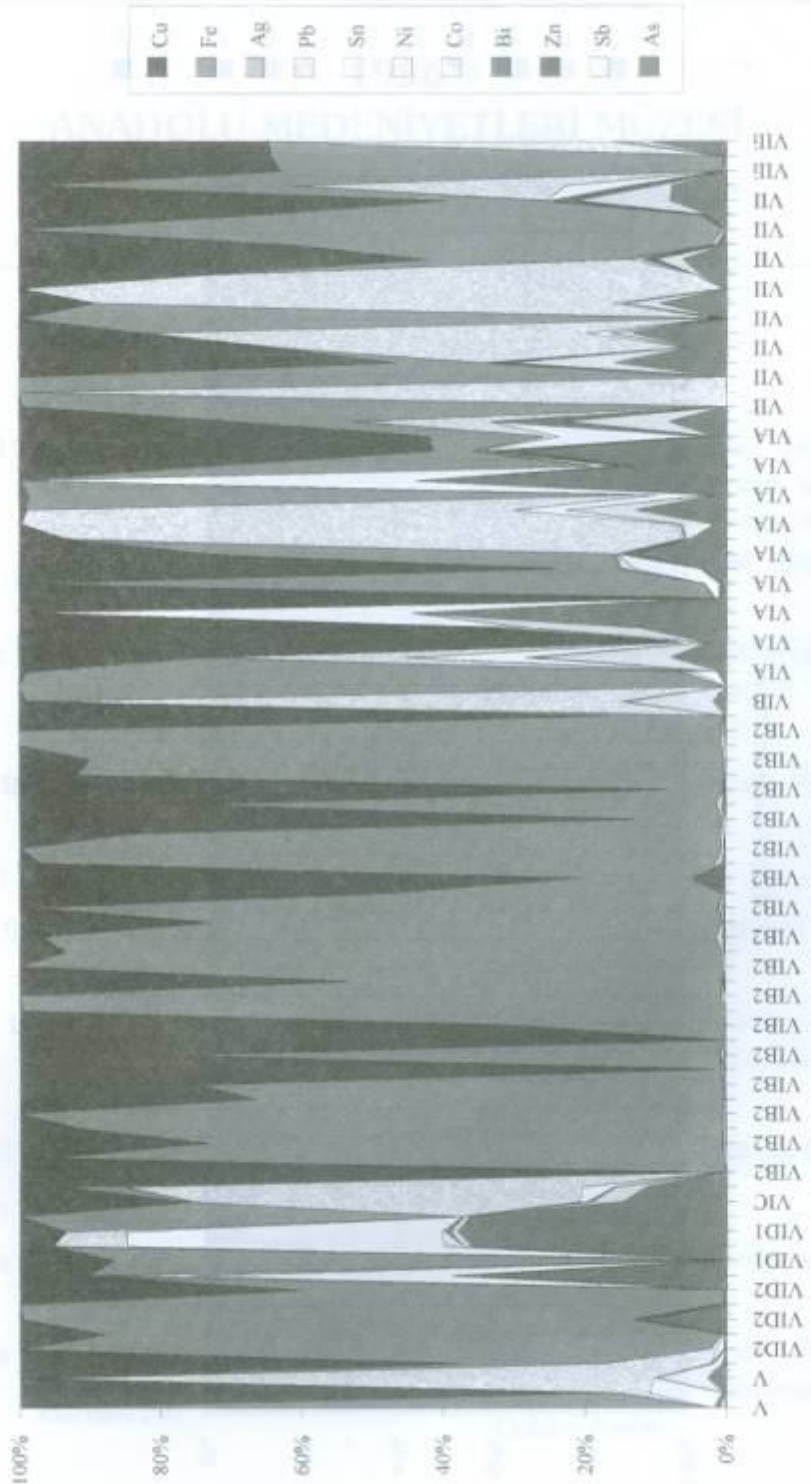

RESİM 10

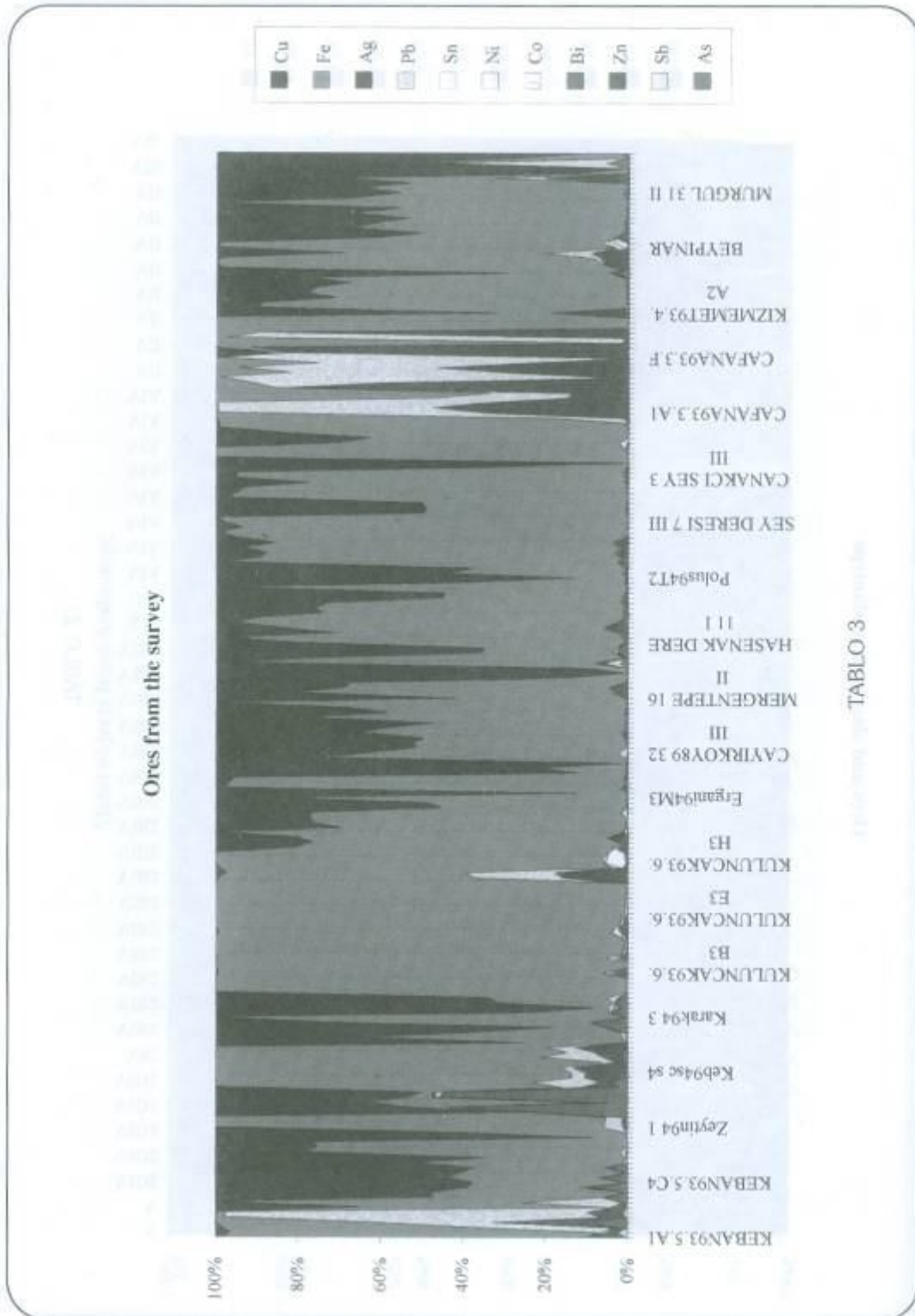

Ores and slag from Arslantepe

TABLO 2

TABLO 3

1996
ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ
KONFERANSLARI

TARİH	KONFERANŞCI	KONU
4 Ocak 1996	Prof. Dr. Ahmet ÜNAL	Boğazköy'de Bulunan Hititçe - Hurrice iki Dilli Metinler ve Yeni Buluntuların Işığında Hurriler ve Hurri Kültürü ile İlgili Yeni Gelişmeler.
25 Ocak 1996	Alpay PASINLI	İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Müzeolojik Faaliyetler ve Çağlar Boyu İstanbul Bölümü.
8 Şubat 1996	Prof. Dr. Ahmet ERCAN	Külhüyük Arkeojeofizik Araştırılması : 1995
23 Şubat 1996	Mustafa METİN	1995 Ulus Kazısı.
7 Mart 1996	Dr. Sancar OZANER	Jeoarkeoloji Çalışmalarına Türkiye'den Örnekler.
28 Mart 1996	M. Tevfik GÖKTÜRK	Troas Bölgesinde Sikke Basan Kentler Üzerine Yeni Araştırmalar.
4 Nisan 1996	Prof. Dr. Berna ALPAGUT	Ankara - Sinap Kazıları ve Önemi.
18 Nisan 1996	Prof. Dr. Aygül SÜEL	Şapinuva Arşivleri.
16 Mayıs 1996	Prof. Dr. Ian HODDER	Çatalhöyük Kazılarının Yeniden Başlaması.
23 Mayıs 1996	Prof. Dr. Machteld MELLINK	M.Ö. 500 Yıllarında Elmalı'da Anadolu Duvar Resimleri ve Onların Ataları.

3 Ekim 1996	Prof. Dr. David HAWKINS	Kargamış ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
24 Ekim 1996	Prof. Dr. Cevdet BAYBURTLUOĞLU	Arykanda'da 25 Yılın Sonuçları.
14 Kasım 1996	Dr. Ünsal YALÇIN	Anadolu'da Metalurjinin Başlangıcı.
28 Kasım 1996	Prof. Dr. Jürgen SEEHER	Büyükkaya Kazıları - Hitit Başkenti Boğazköy Hattuşa'da Yeni Araştırmalar.
5 Aralık 1996	Nusret ÇETİN	Külhöyük Kazıları.
26 Aralık 1996	Doç. Dr. Cem KARASU	Hititlerde Neden Bin Tanrı Vardı?